PAPIEŻE I MISJE

WOJCIECH KLUJ OMI

PAPIEŻE I MISJE

WPROWADZENIE DO PAPIESKIEJ DOKTRYNY I PRAKTYKI MISYJNEJ

bernardinum
2026

Studia i Materiały Misjologiczne 57

Recenzenci:
ks. dr hab. Piotr Piasecki OMI, prof. UAM
dr hab. Andrzej Pietrzak SVD, prof. KUL

Korekta:
Joanna Przypolska

Zdjęcia na okładce:
Adobe Stock, Wikipedia

© Copyright by Wojciech Kluj OMI, 2026

ISBN 978-83-8333-522-3
ISNN 1896-5393

Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.
83-130 Pelplin, ul. Biskupa Dominika 11
tel. 58 536 17 57
bernardinum@bernardinum.com.pl
www.bernardinum.com.pl

Skład, druk i oprawa:
Drukarnia Wydawnictwa „Bernardinum” Sp. z o.o., Pelplin

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów ... 7
Słowo wprowadzenia ... 9
Wstęp ... 11
I. Papieże starożytności i średniowiecza
1. Papieże starożytności ... 15
A. Piotr Apostoł ... 15
B. Od Piotra do Leona ... 17
C. Leon Wielki ... 19
D. Od Leona do Grzegorza ... 20
E. Grzegorz Wielki ... 22
2. Papieże wczesnego średniowiecza ... 26
A. Papieże VII-VIII w. ... 26
B. Papieże IX-X w. ... 30
3. Papieże XI-XII wieku ... 37
Czy krucjaty były metodą misyjną? ... 39
4. Papieże XIII-XV w. ... 41
II. Papieże okresu wielkich odkryć geograficznych do końca XVIII w.
1. Powstanie systemu misji patronackich ... 53
Czy „inni” to ludzie? ... 59
2. Od połowy XVI w. do powstania *Congregatio de Propaganda Fide* ... 60
3. Od ustanowienia *Congregatio de Propaganda Fide* do końca XVIII w. ... 65
A. Ustanowienie *Congregatio de Propaganda Fide* ... 65
B. Od powstania *Congregatio de Propaganda Fide* do końca XVII w. ... 69
C. Wiek XVIII – schyłek drugiej epoki misyjnej ... 76

III. Papieże XIX-XX w. do *Vaticanum II*
1. Papieże XIX w. ... 83
A. Do Grzegorza XVI ... 86
B. Grzegorz XVI ... 88
C. Pius IX ... 90
D. Leon XIII ... 92
2. Papieże XX w. do Drugiego Soboru Watykańskiego ... 95
A. Pius X ... 95
B. Benedykt XV ... 97
C. Pius XI ... 100
D. Pius XII ... 106
E. Jan XXIII ... 112

IV. *Vaticanum II* i papieże posoborowi
1. Drugi Sobór Watykański ... 115
2. Paweł VI ... 119
3. Jan Paweł II ... 127
4. Benedykt XVI ... 144
5. Franciszek ... 147
6. Leon XIV (pierwsze miesiące) ... 155

Podsumowanie ... 159

Bibliografia ... 163

WYKAZ SKRÓTÓW

AMis	„Annales Missiologici Posnanieses" (do 1931/32 „Roczniki Związku Akademickich Kół Misyjnych w Polsce"), Poznań 1928-
BMiss	*Breviarium Missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego*, t. 1-2, B. Wodecki, F. Wodecki, F. Zapłata (oprac.), Warszawa 1979.
Banaszak	M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3* – *Czasy nowożytne 1758-1914*, Warszawa 1991.
CT	„Collectanea Theologica" Lwów 1931-39, Warszawa 1949/50-
Delacroix	S. Delacroix (red.), *Histoire universelle de missions catholique*, t. 1-4, Paris 1956-1959.
Dictionnaire	*Dictionnaire historique de la papauté*, Paris 1994.
Gray	R. Gray, *Christianity, the Papacy, and Mission in Africa*, Maryknoll 2021.
Heyberger	B. Heyberger, *Missions. Époque moderne*, w: *Dictionnaire historique de la papauté*, Paris 1994, s. 1115-1120.
Kelly	J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997.
Lumen Gentium	„Lumen Gentium. Zeszyty Misjologiczne" (do 2010 „Światło Narodów"), Warszawa 1981-
Memoria Rerum	J. Metzler (red.), *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum 1622-1972*, t. 1-3 (5 vol.), Rom-Freiburg-Wien 1971-1976.
MGH	*Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi 500 usque ad annum 1500*, Berlin, Weimar 1826-

Orzeczenia papieskie	*Orzeczenia papieskie dotyczące dzieł misyjnych. Poszczególne dzieła misyjne*, K. Bajerowicz (red.), Poznań 1931.
PL	*Patrologiae cursus completus. Series Latina I-CCXVII*, wyd. J.P. Migne, Paris 1878-1890.
Richard	J. Richard, *Missions. Moyen Âge*, w: *Dictionnaire historique de la papauté*, Paris 1994, s. 1112-1115.
Seumois	A. Seumois, *La papauté et les missions au cours des six premiers siècles. Méthodologie antique et orientations modernes*, Paris, Louvain 1951.
STV	„Studia Theologica Varsaviensia", Warszawa 1963-
Zieliński	Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków: 1775-1978*, Warszawa 1999.
ZMis	„Zeszyty Misjologiczne Akademii Teologii Katolickiej", Warszawa 1973-1986.

SŁOWO WPROWADZENIA...

Już sam tytuł niniejszej publikacji – *Papieże i misje. Wprowadzenie do papieskiej doktryny i praktyki misyjnej*, zaproponowany przez jej autora o. Wojciecha Kluja OMI – jest bardzo interesujący, ponieważ chronologicznie obejmuje dzieje i nauczanie Kościoła na temat misji, a w nim jego ponadczasowe wyzwania misyjne. Te zaś rodzą się z misji odkupieńczej Jezusa Chrystusa, który przyszedł pełnić wolę Ojca wyłącznie po to (por. Ps 40), abyśmy mieli życie i mieli je w obfitości (por. J 10,10).

Niezależnie od tego, jakie w ciągu wieków było rozumienie nakazu misyjnego Jezusa Zmartwychwstałego – „Wtedy Jezus podszedł do nich i przemówił tymi słowami: Dana Mi jest wszelka władza w niebie i na ziemi. Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem. A oto Ja jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata" (Mt 28,18-20) – jest on wciąż aktualny, jednoznaczny i powszechny, gwarantujący owoce misji działaniem Trójcy Świętej i obecnością Jezusa Chrystusa. Dlatego należy wspomnieć o istotnym dla tych wyzwań przesłaniu z Listu do Hebrajczyków: „Jezus Chrystus wczoraj i dziś, ten sam także na wieki. Nie dajcie się uwieść różnym i obcym naukom, dobrze bowiem jest wzmacniać serce łaską, a nie pokarmami, które nie przynoszą korzyści tym, co się o nie ubiegają" (Hbr 13,8-9).

Tak więc misyjne nauczanie Kościoła – niezależnie od epok cywilizacyjnych, kulturowych i obyczajowych – musi być wyłącznie głoszeniem Ewangelii, gdzie obecny jest Jezus Chrystus, ponieważ On sam i tylko On jest Dobrą Nowiną, jej sensem i przyszłością. W dziejach ludzkości różne były sposoby czerpania wody, ale niezależnie od tego, jakie stosowano techniki, których i dziś możemy używać, chodziło wyłącznie o jedno – aby uzyskać

życiodajny napój. Nie zamierzam więc omawiać poszczególnych historycznych etapów papieskiego nauczania, ale jego koroną jest nauczanie Soboru Watykańskiego II z potwierdzeniem misyjnej natury Kościoła (por. Dekret soborowy *Ad gentes*, 2). Jednocześnie prawda, że misje są sprawą wiary (por. Jan Paweł II, *Redemptoris missio*, 2), broni Kościół doby obecnej i przyszłej przed jakąkolwiek ludzką strategią i bezpiecznie prowadzi go do działalności misyjnej, która wyrasta ze świadectwa wiary. Dlatego można mieć pewność, że niezależenie od tego, z jakiego kontynentu będzie pochodził kolejny papież, jego nauczanie będzie odpowiadać duchowi czasów i misji Kościoła, ponieważ Jezus Chrystus jest ten sam, wczoraj, dziś i na zawsze (por. Hbr 13,8). Jesteśmy świadkami, że papieże ostatnich dwóch wieków, a szczególnie w epoce posoborowej ubogacili nauczanie misyjne Kościoła, widząc jego wyzwania nie tylko z pespektywy europejskiej.

Gratuluję Autorowi podjęcia tego poważnego zadania, które można nazwać duchowo bogatą pielgrzymką misyjną, a jednocześnie jest to potwierdzenie prawdy teologicznej i historycznej, że w naszych czasach mało przyjaznych Jezusowi, Odkupicielowi człowieka, i Kościołowi misje nie należą do przeszłości, ale są aktualnym wyzwaniem dla Kościoła, a w nim dla wszystkich ochrzczonych.

Bp Jan Piotrowski
Przewodniczący Komisji Episkopatu Polski ds. Misji

Kielce, 6 lutego 2026 r.,
we wspomnienie liturgiczne św. męczenników Pawła Miki i Towarzyszy

Widzę świt nowej epoki misyjnej
(Jan Paweł II, *Redemptoris missio* 92)

Rozpoczyna się nowa epoka misyjna
(Leon XIV, Homilia 5.10.2025)

WSTĘP

Karl Müller w swojej książce o teologii misji umieścił rozdział poświęcony dziedzictwu historii. Rozpoczyna się on od słów: „Podstawą misji nie jest jedynie nakaz misyjny, lecz również jego zrozumienie w ciągu historii”[1]. Niniejsza praca ma na celu prześledzenie, jak w historii papieże postrzegali dzieło ewangelizacji niechrześcijan i swoją w nim rolę. Rozwijało się zarówno rozumienie roli posługi biskupa Rzymu, jak i rozumienie działalności ewangelizacyjnej. Inaczej wyglądały one w starożytności, w średniowieczu, w epoce wielkich odkryć geograficznych, w epoce nowożytnej i wreszcie inaczej rozumiane są współcześnie, od *Vaticanum II* po pierwsze ćwierćwiecze XXI wieku. Rozumienie roli papieża w misyjnej działalności Kościoła tkwiło i stale głęboko zakorzenione jest w rozumieniu posługi biskupa Rzymu, ale również w rozumieniu działalności ewangelizacyjnej w poprzednich epokach.

Przez wieki obraz misji z perspektywy papieży był praktycznie obrazem Kościoła pozaeuropejskiego z perspektywy Europy. Do czasu Franciszka tylko jedenastu papieży pochodziło spoza Europy; ośmiu z Azji oraz trzech z Afryki[2]. Ponieważ ostatnim nie-Europejczykiem na Stolicy św. Piotra przed Franciszkiem był Grzegorz III (w VIII w.), więc przez ostatnie ponad tysiąc dwieście lat papiestwo postrzegało Kościół z perspektywy Europy i to najczęściej z perspektywy Italii. Mamy obecnie drugiego papieża pochodzą-

[1] K. Müller, *Teologia misji. Wprowadzenie*, Warszawa 1989, s. 180. Autorem rozdziału *Dziedzictwo historii* (s. 180-195) jest H.W. Gensichen.

[2] Biblijny Szymon Piotr, Ewaryst (97-105) i Teodor I (624-649) – z Ziemi Świętej; Anicet (155-166), Jan V (685-686), Syzyniusz (708), Konstantyn (708-715) i Grzegorz III (731-741) – z Syrii. Z Afryki pochodzili Wiktor I (189-199), Milcjades (311-314) i Gelazjusz I (492-496).

cego z Ameryki. Prawdopodobnie w przyszłości Kościołowi powszechnemu przewodniczyć będą również biskupi rzymscy pochodzący z Afryki, Azji lub Oceanii. To na pewno będzie skutkowało zmianą spojrzenia papieskiego na misyjne dzieło Kościoła powszechnego.

Wydaje się więc, że niniejsza pozycja, w pewien sposób będąca poszerzoną bibliografią, jest potrzebna, bo niestety stale zdarzają się publikacje, które opierają się na przypadkowo lub wybiórczo, a niekiedy wręcz tendencyjnie wybranych fragmentach misyjnych dokumentów papieskich. W epoce materiałów coraz częściej zbieranych w Internecie, a niekiedy wręcz opracowywanych przez sztuczną inteligencję staje się to jeszcze większym problemem. Każdą wypowiedź trzeba odczytywać z uwzględnieniem sobie właściwego kontekstu historyczno-społecznego.

Breviarium Missionum, które ukazało się już prawie pół wieku temu, jest dobrym zbiorem głównych dokumentów misyjnych papieży, jednak nie ma w nim wielu ważnych oraz – ze zrozumiałych względów – nie ma najnowszych dokumentów. Jednak przede wszystkim zbiór ten nie ukazywał kontekstu historycznego, w jakim dokumenty te powstawały. Niniejsza książka pragnie wypełnić tę lukę.

Ponieważ większość dokumentów papieskich, o których będzie mowa, jest łatwa do znalezienia na stronach internetowych, dlatego poza wyjątkami w przypadku mniej znanych tekstów, szczegółowe referencje do nich nie będą podawane. W odniesieniu do dokumentów dawniejszych, daty będą zasadniczo podawane z dokładnością do roku. Dokumenty współczesne będą podawane precyzyjniej.

Zasadniczo autor będzie starał się opierać na opracowaniach polskich, a jedynie tam, gdzie ich nie znalazł, na obcych. Istnieje oczywiście wiele publikacji na temat misji, ale celem tego opracowania nie jest zarys historii misji, lecz ukazanie rozwoju papieskiego spojrzenia na misje (nauczania i praktyki). Spore grono czytelników pamięta wiele zagadnień związanych z misyjną wizją ostatnich papieży (szczególnie od Jana Pawła II), a literatura jej dotycząca jest tak obszerna, że aby nie rozbudowywać przesadnie przypisów, bibliografia do nich zostanie podana zbiorowo po omówieniu misyjnej wizji danego papieża. Jest tak również dlatego, aby z jednej strony ukazać, że zagadnienia papieskich wizji misyjnych ostatniego półwiecza mają już w Polsce niemałą literaturę, która może inspirować do dalszych badań, a z drugiej, aby zachęcić piszących kolejne teksty, aby sięgali najpierw po już istniejące opracowania, a nie starali się wyważać otwartych drzwi.

Pozycja te nie pretenduje do pełnego wyczerpania zagadnienia, ale autorowi pozostaje nadzieja, że przysłuży się ona jako ogólne wprowadzenie do papieskiego nauczania na temat misji, bo wydaje się, że w XXI wieku rozpoczyna się nowa epoka misyjna, którą w swojej wizji dostrzegał już Jan Paweł II, a potwierdza Leon XIV.

Każdy papież miał swoją własną, niepowtarzalną wizję działalności ewangelizacyjnej. Na potrzeby opracowania trzeba jednak dokonać pewnego usystematyzowania. Różne opracowania dotyczące historii misji różnie dzieliły okresy historii ewangelizacji. Pozostając w tradycji refleksji misjologicznej poprzedników dotyczącej określania pewnych paradygmatów (modeli) misji w historii[3], choć nie ma wśród nich pełnej jednomyślności,

[3] Dziewiętnastowieczne opracowanie *Histoire générale des missions catholiques (1219-1844)* autorstwa M.R.A. Henrion (Lyon, Paris 1844) ukazuje misje od udania się św. Franciszka do sułtana Al-Kamila (1219) do czasu publikacji książki i dzieli misje na trzy okresy: 1. Od powstania franciszkanów i dominikanów do powstania jezuitów, 2. Od powstania jezuitów do powstania *Congregatio de Propaganda Fide*, 3. Od powstania *Congregatio de Propaganda Fide* do zniesienia jezuitów. Powstałe przed II wojną światową dzieło *Histoire générale comparée des missions*, której głównym autorem był B.É. Descamps (Paris 1932), historię misji dzieli na: 1. Misje starożytności, 2. Misje średniowiecza, 3. Misje epoki wielkich odkryć do utworzenia *Congregatio de Propaganda Fide*, 4. Misje od utworzenia *Congregatio de Propaganda Fide* do końca XVIII w., 5. Misje XIX i XX wieku. Monumentalne, siedmiotomowe dzieło *History of the Expansion of Christianity* autorstwa protestanckiego historyka misji K.S. Latourette'a (New York 1937-1945) dzieli epoki misyjne na: 1. Pierwszych pięć wieków, 2. Tysiąc lat niepewności, 3. Trzy wieki postępu (1500-1800), 4. Wielkie stulecie (XIX w. – omawiane aż w trzech tomach), 5. Przedzieranie się przez burzę (misje po 1914 r.). Nie mniej monumentalne, czterotomowe opracowanie *Histoire universelle de missions catholique* powstałe pod redakcją S. Delacroix (Paris 1956-1959 – dalej jako Delacroix) wyróżnia siedem epok historii misji: 1. Misje w starożytności (pięć pierwszych wieków), 2. Misje średniowiecza, 3. Misje epoki wielkich odkryć do powstania *Congregatio de Propaganda Fide*, 4. Misje po założeniu *Congregatio de Propaganda Fide*, 5. Kryzys misji (XVIII w.), 6. Nowe inicjatywy papieskie (od XIX w.), 7. Nowa ekspansja misji od Benedykta XV. Z kolei D. Rops w swej książce *L'Epopée missionnaire. Aventures et missions au service de Dieu de Saint Paul à Gregoire XV* (Paris 1956) dzieli (ten okres, czyli do połowy XIX w.) na: 1. Podbój świata rzymskiego, 2. Misje czasów barbarzyńców (do czasów misjonarzy – mnichów irlandzkich), 3. Misyjny Kościół Europy (od Grzegorza Wielkiego do misji wśród Słowian), 4. Misje i krucjaty (misje zakonów mendykanckich), 5. Renesans i odnowa misji (od misji patronackich do powstania *Congregatio de Propaganda Fide*). B. de Vaulx w swojej *History of the Missions from the Beginning to Benedict XV* (London 1961) podzielił paradygmat misyjny na trzy epoki: 1. Do wielkich odkryć geograficznych, 2. Od odkryć do Grzegorza XVI, 3. Od Grzegorza XVI do Benedykta XV. W obszernym, choć kieszonkowym wydaniu *A History of Christian Mission* (London 1964) S. Neill podzielił epoki misyjne na: 1. Starożytność do podboju świata rzymskiego, 2. Ciemne wieki (500-1000), 3. Wczesna ekspansja europejska (1000-1500), 4. Wiek odkryć (1500-1600), 5. Wieki wczesnych misji (1600-1792), 6. Nowe siły (1792-1858), 7. Świetność czasów kolonialnych (1858-1914), 8. Po I wojnie światowej. D.J. Bosch w swej słynnej książce

za ich wskazaniami w niniejszym opracowaniu podzielono papieskie wizje misyjne na cztery wielkie okresy: 1. Papieże starożytności i średniowiecza, 2. Papieże okresu wielkich odkryć geograficznych (do końca XVIII w.), 3. Papieże XIX i XX w. do Drugiego Soboru Watykańskiego, 4. *Vaticanum II* i papieże posoborowi.

Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission (Maryknoll 1991 – polskie tłumaczenie *Oblicza misji chrześcijańskiej. Zmiany paradygmatu w teologii misji*, Katowice 2010) zaproponował podział rozumienia misji na sześć paradygmatów, co ma przełożenie na pięć epok misyjnych: 1. Model patrystyczny (prawosławny), 2. Średniowieczny (katolicki), 3. Reformowany (protestancki), 4. Oświeceniowy i 5. Współczesny. Można je łatwo przypisać do poszczególnych okresów historycznych. J. Comby w *Due mila anni di evangelizzazione. Storia dell'espansione cristiana* (Torino 1992) podzielił epoki misyjne na 1. Starożytność, 2. Narodziny Europy chrześcijańskiej (V-XI w.), 3. Ewangelizacja w okresie XI-XIV w., 4. Wielkie wyprawy misyjne (XV-XVIII w.), 5. Odnowa misyjna XIX w. (1860-1880), 6. Misje czasów kolonialnych (1880-1940) i 7. Misje współczesne. Hasło *Missions* w monumentalnej współczesnej *Dictionnaire historique de la papauté* (Paris 1994 – dalej jako *Dictionnaire*) zostało podzielone na trzy okresy i napisane przez trzech autorów: J. Richard, *Missions. Moyen Âge*, s. 1112-1115 (dalej jako Richard), B. Heyberger, *Missions. Époque moderne*, s. 1115-1120 (dalej jako Heyberger), C. Prud'homme, *Missions. Époque contemporaine*, s. 1120-1121. S.P. Bevans i R.P. Schroeder w swym głównym wspólnym dziele *Constants in Context. A Theology of Mission for Today* (Maryknoll 2004) analizując teologię misyjną analogicznie do Boscha podzielili okres historii misji na sześć epok: 1. Wczesny Kościół (100-301), 2. Misje i ruch monastyczny (313-907), 3. Misje i ruch zakonów mendykanckich (1000-1453), 4. Misje czasów wielkich odkryć geograficznych (1492-1733), 5. Misje wieku postępu (1792-1914) i 6. Misje dwudziestego wieku (1919-1991). M. Sievernich w swoim podręczniku *Die Christliche Mission. Geschichte und Gegenwart* (Darmstadt 2009) podzielił praktycznie na dwie epoki, których granicą jest rok 1500.

Jeśli chodzi o polskie podręczniki traktujące o historii misji, to H. Król, *Podręcznik nauki o misjach* (Kraków 1938) część historyczną podzielił na 1. Okres starożytny, 2. Średniowieczny, 3. Nowożytny i najnowszy. *Breviarium Missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego* (pod red. B. Wodecki, F. Wodecki, F. Zapłata) (Warszawa 1979) podzielony został na: 1. Najstarsze (aż do Piusa X), 2. Od Benedykta XV do Jana XXIII, 3. Dokumenty Drugiego Soboru Watykańskiego, 4. Dokumenty posoborowe. A. Kmiecik, *Posyłam was. Misja Chrystusa Odkupiciela powierzona Kościołowi* (Warszawa 1995) w części historycznej przedstawia kontekst misji 1. Patronackiej, 2. Papieskiej (powstanie *Congregatio de Propaganda Fide*) oraz 3. Ożywienie misyjne XIX-XX w. Inaczej podzielił historię misji S. Karotemprel (red.), *Kościół misyjny. Podstawowe studium misjologii* (Warszawa 1997) – do średniowiecza, a następnie kontynentami.

I. PAPIEŻE STAROŻYTNOŚCI I ŚREDNIOWIECZA

1. PAPIEŻE STAROŻYTNOŚCI

A. PIOTR APOSTOŁ

Pierwszy papież, biblijny Piotr, nie miał żadnego szczególnego przygotowania misyjnego[1]. Nic nie wiadomo, żeby uczęszczał do szkół rabinackich. Był on rybakiem nad Jeziorem Galilejskim. Nawet po aramejsku mówił z mocnym akcentem galilejskim (por. Mt 26,73), nie znał dobrze greki, był żonaty. Treści obecne w jego nauczaniu wywodziły się z przekazu Jezusa Chrystusa oraz z jego własnych przemyśleń, a przede wszystkim z „metodologii Ducha Świętego"[2]. Z kart Ewangelii wiemy o jego powołaniu na „rybaka ludzi", który ma iść za Jezusem i ma przewodzić wspólnocie uczniów Jezusa po Jego odejściu i również głosić zbawienie w Jego imieniu tym, którzy nie należeli do pierwotnej wspólnoty uczniów. Jego głoszenie Jezusa i świadczenie o Zmartwychwstałym posiadało niezwykłą moc, nawet uzdrawiania chorych.

Prowadził on najpierw działalność misyjną w Jerozolimie, w Samarii, w Liddzie, w Jaffie i Cezarei Nadmorskiej. Podstawy „misjologii Piotra"

[1] Słowo „misje" we współczesnej terminologii teologicznej działalności ewangelizacyjnej wśród niechrześcijan (*ad gentes*) jest pojęciem względnie nowym, sięgającym dopiero ostatnich pięciu wieków. W pracy tej będziemy się nim posługiwać, dla ułatwienia lektury, odnosząc je do całej historii Kościoła.

[2] Jak to w swej klasycznej książce na temat papiestwa i misji w starożytności określił A. Seumois, *La papauté et les missions au cours des six premiers siècles. Méthodologie antique et orientations modernes*, Paris, Louvain 1951, s. 40-41 (dalej jako Seumois).

możemy znaleźć w jego pięciu mowach zawartych w Dziejach Apostolskich (zob. Dz 2,14-36; 3,12-26; 4,9-12; 5,29-32; 10,34-43 – zwłaszcza w dwóch pierwszych). Od samego początku Piotr odwoływał się do Pisma Świętego i wzywał: „niech każdy z was ochrzci się w imię Jezusa Chrystusa na odpuszczenie grzechów waszych, a weźmiecie w darze Ducha Świętego" (Dz 2,38) oraz „Pokutujcie więc i nawróćcie się, aby grzechy wasze zostały zgładzone" (Dz 3,19). Jasno też twierdził „nie ma w żadnym innym zbawienia" (Dz 4,12). Rola apostoła-misjonarza została określona słowami: „Dajemy temu świadectwo my właśnie oraz Duch Święty" (Dz 5,32) oraz „jesteśmy świadkami wszystkiego, co zdziałał w ziemi żydowskiej i w Jerozolimie. […] On nam rozkazał ogłosić ludowi i dać świadectwo, że Bóg ustanowił Go sędzią żywych i umarłych" (Dz 10,39.42).

Z Dziejów Apostolskich wiemy, że obok Jakuba to właśnie jego głos zaważył na decyzji pierwotnego Kościoła, aby do wspólnoty chrześcijańskiej przyjmować również osoby pochodzące spoza judaizmu, nie zmuszając ich do przyjmowania wszystkich zwyczajów związanych z tradycją wiary judaistycznej (tzw. Sobór Jerozolimski). Znamienna dla rozumienia jego pojmowania ewangelizacji misyjnej jest historia jego „nawrócenia" związanego z wyjściem do innych (nie-Żydów), a konkretnie do rzymskiego celnika Korneliusza, opisana w 10 rozdziale Dziejów Apostolskich. Jest to swoista paralela do „nawrócenia"[3] Szawła-Pawła. O trudnościach związanych z tym przełomem może świadczyć fakt, że ta decyzja Piotra wcale nie była taka oczywista, skoro musiał się z tego tłumaczyć wspólnocie, o czym opowiadają Dzieje Apostolskie w rozdziale 11.

Określenie długości jego pobytu w Rzymie waha się między 9 a 25 lat[4]. Tam poniósł śmierć męczeńską za czasów cesarza Nerona, ok. roku 65. Zanim jednak tam dotarł, jego droga po opuszczeniu Judei (ok. roku 42) prowadziła przez różne wspólnoty. Był on najpierw wędrownym apostołem. Tekst Ga 2,11-14 świadczy o jego pobycie w Antiochii Syryjskiej. Tekst 1 P 1,1 wskazuje na działalność w północnej części Azji Mniejszej. Natomiast teksty 1 Kor 1,12; 9,5 sugerują jego działalność w Koryncie. Być może było to podczas jego podróży do Rzymu.

[3] Słowo „nawrócenie" w tych dwóch przypadkach bywa kwestionowane. Zostało ono jednak tu przedstawione, ponieważ kwestia nawrócenia odgrywa ważną rolę w teologii misji, a oba wydarzenia stały się pewnymi wzorami dla ewangelizacji niechrześcijan.

[4] Por. F. Mickiewicz, *Działalność misjonarska św. Piotra poza Palestyną w świetle literatury nowotestamentalnej*, CT (2019) nr 3, s. 85-109.

B. OD PIOTRA DO LEONA

Początki chrześcijaństwa przypadają na epokę intensywnego rozwoju Cesarstwa Rzymskiego. Trajan (cesarz w latach 98-117) poszerzył wpływy na wschodzie. Hadrian (117-138) koncentrował się na obronności i reformach wewnętrznych. Jednak już Marek Aureliusz (161-180) musiał toczyć walki obronne tak w Azji na wschodzie, jak i nad Dunajem. Wiara chrześcijańska powoli się rozwijała, ale rozwijały się też kulty bóstw wschodnich, takich jak Izydy, Serapisa czy Kybele, a wśród żołnierzy zwłaszcza kult Mitry. Od przełomu II i III w. widać już symptomy stopniowego podupadania cesarstwa na Zachodzie. W III w. Imperium Romanum coraz częściej stawało się celem najazdów „barbarzyńskich" plemion.

Niewiele wiemy o misyjnym otwarciu papieży pierwszych wieków. Nie może to jednak dziwić, gdyż większość spraw Kościoła starożytnego stanowiły inicjatywy oddolne i lokalne. Nikt nie oczekiwał wtedy papieskich dyrektyw. Niektórzy pisarze chrześcijańscy (Ireneusz, Euzebiusz) utożsamiają drugiego papieża – **Linusa** (ok. 65-76) z towarzyszem podróży misyjnych św. Pawła (por. 2 Tm 4,21). Niektórzy próbują doszukać się przykładów możliwej aktywności misyjnej papieży **Klemensa I**[5] (88-97), **Eleuteriusza** (175-189), **Urbana I** (222-230) i **Fabiana** (236-250), ale trudno udowodnić autentyczność tych źródeł[6]. Z tego okresu nie mamy zachowanych żadnych dokumentów papieskich na temat misji. Trzeba jednak pamiętać, że chrześcijanie byli wtedy prześladowani, więc trudno było o jakąś zorganizowaną odgórnie przez papieża akcję ewangelizacyjną. Do czasu Konstantyna głoszenie Ewangelii było działalnością spontanicznie oddolną. Nie było do tego potrzebnych planów, poleceń czy jakiegoś centrum decyzyjnego.

Cesarz Konstantyn Wielki (306-337) nadał wierze chrześcijańskiej status religii legalnej, a także przeniósł stolicę Imperium Romanum do Konstantynopola. On sam siebie uważał za *pontifexa maximusa* i za „biskupa

[5] Jego *List do Koryntian* ukazuje wczesne zaangażowanie w szersze sprawy Kościoła. Przyczynił się do tworzenia struktur, które były kluczowe dla ekspansji misyjnej.

[6] Fabian w czasach panowania Decjusza (249-251) miał posłać do Galii siedmiu biskupów (Saturnina do Tuluzy, Dionizego/Denisa do Paryża, Trofima do Arles, Gacjana do Tours, Pawła do Narbony, Stremoniusza do Clermont i Marcjalisa do Limoges). Informacje te podał Grzegorz z Tours (538-594) w swej *Historia Francorum* (księga 1, rozdz. 30). Trudno jednak potwierdzić te dane. Por. https://doi.org/10.25446/oxford.13808159.v1 (18.01.2025), por. też Seumois, s. 47-51.

spraw zewnętrznych”[7], który ma organizować kult w strukturach cesarstwa i regulować sytuację tych, którzy chrześcijanami jeszcze nie są. Ilustruje to historia pierwszego soboru powszechnego (w Nicei w 325 r.). Zgromadzenie biskupów zostało zwołane przez cesarza i odbywało się w auli pałacu cesarskiego. Debaty odbywały się w obecności cesarza i najwyższych urzędników państwowych. Cesarz był wykonawcą decyzji soborowych. Po zakończeniu obrad cesarz wezwał chrześcijan do współpracy z władzą państwową, a obywateli do tolerancji. Tak była rozumiana odpowiedzialność za umacnianie wiary chrześcijańskiej w granicach cesarstwa. Później Teodozjusz (379-395) dał Kościołowi status religii państwowej, dzięki czemu pojawiło się nowe samorozumienie Kościoła. Przyjęto niektóre elementy rzymskiego społeczeństwa, takie jak święte miejsca, czasy i świątynie. Ani papieże, ani cesarze nie myśleli o organizowaniu działalności misyjnej na zewnątrz, bo głoszenie Ewangelii miało miejsce w bezpośrednim sąsiedztwie. Działalność misyjna została zinternalizowana i zaczęła obejmować obszary wiejskie. Jedną z trwałych instytucji, które się zrodziły się w tym okresie i po dziś dzień są często wykorzystywane w działalności misyjnej, jest katechumenat[8]. Powstała ona jednak bardziej z praktyki oddolnej niż z dyrektyw papieskich.

Misje poza terenem cesarstwa, czyli tzw. „chrzty” pierwszych państw na Wschodzie, poza imperium rzymskim nie były inicjowane przez papieży. Nie licząc pierwszego chrześcijańskiego państwa – Osroene, które nie przetrwało próby czasu, pierwszymi „chrześcijańskimi” państwami były Armenia (301 r.), Gruzja (317), i wkrótce po nich Aksum-Etiopia (ok. 330).

W drugiej połowie IV wieku rozpoczęły się wielkie **wędrówk**i ludów. Goci zalewali cesarstwo, tworząc na jego gruzach własne struktury. W 378 r. pokonali nawet armię cesarską pod Adrianopolem. Działalność misyjną wśród nich nad Dunajem prowadził m.in. bp Wulfila (310-383), który nawet przetłumaczył Biblię na język gocki, który sam opracował[9], ale nie było to z inspiracji papieskiej.

Jeden ośrodek władzy nie był w stanie sprawnie bronić ogromnego państwa. Cesarstwo podzielono na zachodnie (łacińskie) i wschodnie (zhellenizowane). Liczne plemiona zaczęły najeżdżać granice cesarstwa. Germanowie i Alanowie przekroczyli Ren, wdzierając się do Galii, a później do Hiszpanii i północnej Afryki. Sam Rzym najpierw zdobyli i złupili Wizygoci w 410 r., a ostateczny upadek nastąpił w 476 r., gdy tereny te dostały się w ręce Ostrogotów. Frankowie zajęli północną Galię, Burgundowie – jej południowo-wschodnią część, a zachodnią (część dzisiejszej Hiszpanii) – Wizygoci. Wandalowie i Alanowie podbili północną Afrykę, a Hunowie – południowo-wschodnią Europę.

[7] Por. Euzebiusz, *Życie Konstantyna* (*Vita Constantini*) IV, 24, Kraków 2007. O „biskupie ds. zewnętrznych” por. paragraf *L'évêque des affaires étrangères* w artykule Ch. Pietri, *La conversion: propagande et réalités de la loi et de l'évergétisme*, w: *Histoire du christianisme des origines à nos jours* t. II – *Naissance d'une chrétienté*, Paris 1995, s. 220-225.

[8] Por. M. Dujarier, *Krótka historia katechumenatu*, Poznań 1990.

[9] Por. W. Streitberg, *Die Gotische Bibel. Der gotische Text und seine griechische Vorlage*, Heidelberg 2000.

Państwo zachodniorzymskie rozpadało się. Centrum chrześcijańskiej aktywności misyjnej był wtedy Wschód z ośrodkami w Antiochii, Aleksandrii i później w Konstantynopolu. Rola papiestwa na zachodzie stopniowo rosła, ale struktury państwowe były słabe. Nie mogło się to więc przekładać na zaangażowanie papieży w działalność misyjną poza cesarstwem.

O pewnej historii misji miał pisać papież **Innocenty I** (416 r.), ale dane te trudno uznać za w pełni historyczne. Nieco więcej wiemy o papieżu **Celestynie I** (422-432). Według Prospera z Akwitanii miał on posłać do Anglii jako misjonarza Bretończyka Paladiusza, który był w Rzymie diakonem[10].

C. LEON WIELKI

Zachowane dokumenty pozwalają dokładniej prześledzić nauczanie **Leona Wielkiego** (440-461). Potwierdził on rolę prymatu papieskiego w dziedzinie doktrynalnej. Interweniował na Wschodzie przeciwko monofizytyzmowi, na Zachodzie przeciwko pelagianizmowi, manicheizmowi i pryscylianizmowi, na Sycylii w sprawie obrzędów chrztu, w Galii w sprawie organizacji kościelnej, na całym Zachodzie w sprawie określenia czasu wielkanocnego.

W dziedzinie misyjnej, zgodnie z obowiązującym wówczas zwyczajem, pozostawiał inicjatywę biskupom i prezbiterom. Ponieważ podzielał on przekonanie, że Kościół został już ustanowiony na całym świecie, czyli że dzieło misyjne zostało zakończone, więc pozostawało już tylko dzieło na-

[10] Celestyn miał go wyświęcić na biskupa i posłać do Szkotów. Pod wpływem Paladiusza miał też posłać do Brytanii Germana z Auxerre. Ponieważ Paladiusz był pod wpływem św. Patryka, zrodziła się tradycja, że Patryka też miał posłać Celestyn. Bardziej prawdopodobne jest posłanie przez Celestyna – Niniana do Szkotów i Piktów. Ninian też był Bretończykiem i pobierał nauki w Rzymie. Por. Seumois, s. 51-57. Wersję posłania Paladiusza przez Celestyna powtarza J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997, s. 64 (dalej jako Kelly).

wracania ludzi, którzy odeszli od wiary, jednak w jego refleksji teologiczno-misjologicznej znajdujemy przemyślenia na temat sytuacji „pogan" przed Chrystusem.

Według Leona Kościół Chrystusowy poprzedził wcielenie Chrystusa. Religia chrześcijańska w swojej ewangelicznej formie, czyli Kościół Nowego Testamentu, istnieje od Jezusa Chrystusa, ale zbawienie przez Niego było możliwe od najwcześniejszych czasów. Miłosierdzie Boże nigdy nie zostało odmówione ludzkości w żadnym czasie. Odkupienie Chrystusowe zostało ogłoszone przez pierwotne objawienie u zarania ludzkości. Również przed wcieleniem Chrystusa byli święci. Usprawiedliwienie przez wiarę w Chrystusa było więc możliwe od samego początku.

Ważne z perspektywy misyjnej dzieło *De vocatione omnium gentium*, powstałe na gruncie refleksji ośrodka rzymskiego ok. roku 450, przypisuje się Prosperowi z Akwitanii, który był przyjacielem i sekretarzem papieża Leona. Można więc przyjąć, że chociaż nie pochodzi ono bezpośrednio od papieża, ukazuje misyjną koncepcję jego szkoły. Jest to dzieło o powszechnej woli zbawczej Boga. Pierwsza część tego dzieła traktuje dość pesymistycznie i rygorystycznie o zasięgu łaski chrześcijańskiej. Część druga podaje rozwiązania bardziej uniwersalistyczne. Epilog zaś wraz z drobnymi korektami wiążącymi obie księgi redakcyjnie ma ducha zdecydowanie uniwersalistycznego[11].

D. OD LEONA DO GRZEGORZA

Wśród 18 papieży okresu między Leonem a Grzegorzem (461-590) praktycznie nie mamy świadectw papieskiej aktywności misyjnej. Istnieje list, który rzekomo papież **Anastazy II** (496-498) miał wysłać do Chlodwiga, gratulując mu nawrócenia. Jednak po pierwsze, byłoby to i tak już po jego

[11] Wydanie krytyczne: Prosper, *De vocatione omnium gentium*, pod red. R.J. Teske, D. Weber, Wien 2009, por. https://doi.org/10.1553/0x0022a007 (23.12.2024). Z perspektywy misyjnej na uwagę zasługuje tekst: H. Giudice, *La recepción del De vocatione omnium gentium de Próspero de Aquitania y los contextos misioneros en América colombina*, „Revista Teologia" (2022) nr 139, s. 117-129, który przedstawia odbiór traktatu na przestrzeni dziejów, ze szczególną jego interpretacją dokonaną przez José de Acostę tysiąc lat po jego publikacji oraz wynikające z niej skutki dla misji w Ameryce. Z literatury polskojęzycznej por. też C. Bartnik, *O powołaniu narodów do Chrystusa*, „Vox Patrum" (1984), s. 41-59.

nawróceniu, a po wtóre, współczesne badania wykazały, że ten list, z pewnymi aspektami misyjnymi, powstał dopiero w XVII wieku[12].

To swoiste milczenie na tematy misyjne nie może jednak dziwić, gdy weźmie się pod uwagę ówczesną sytuację polityczną. Z jednej strony był to czas wielkich wędrówek ludów, połączony z najazdami na Rzym, czego skutkiem był upadek cesarstwa zachodniego[13]. Z drugiej strony rządy cesarza Justyniana Wielkiego (527-565) oraz jego reformy prawne prowadzące do cezaropapizmu sprawiały, że cierpiał na tym autorytet papiestwa. Kampanie wojenne cesarza doprowadziły do ponownego przyłączenia Italii do cesarstwa (wschodniego). Rzym przez pewien czas należał do prowincji bizantyjskiej – egzarchatu Rawenny[14].

Papieże interweniowali w sporach teologicznych tamtych czasów, ale w sprawach zewnętrznych nie mieli odpowiedniej pozycji społecznej. Cesarz Justynian dążył do jedności religijnej w cesarstwie, która miała wzmocnić jego władzę i stabilność państwa. To cesarz miał kontrolę nad państwem i Kościołem. To cesarz (a nie papież) był odpowiedzialny za chrystianizację. To cesarz występował przeciwko heretykom i poganom. Za odmowę chrztu mieszkańcom cesarstwa groziła konfiskata majątków[15]. Cesarz zamknął nawet takie instytucje niechrześcijańskie, jak Akademia Platońska w Atenach. Ograniczył też prawa Żydów. Z drugiej zaś strony inicjował budowę wielu kościołów, z których najbardziej znanym jest *Hagia Sophia* w dawnym Konstantynopolu, dziś Stambule. W słynnym kodeksie *Corpus Iuris Civilis* starał się umacniać wartości chrześcijańskie. Jego postawa może być pewnym przyczynkiem do rozwoju idei chrystianizacji „nakłanianej", która w pewnej modyfikacji stanie u podstaw rozumienia ruchu krucjatowego.

Dla pełni obrazu trzeba też jednak dodać, że cesarz Justynian (wraz z patriarchą Konstantynopola) posyłał misjonarzy poza granice Imperium, na Kaukaz (tereny dzisiejszej Armenii i Gruzji – królestwo Iberii)[16], do Ara-

[12] Chlodwig przyjął chrzest po śmierci papieża Anastazego.

[13] W 507 tereny Wizygotów w Galii zajęli Frankowie, którzy musieli ograniczyć się do Hiszpanii. Będzie to ważne w perspektywie późniejszego znaczenia państwa Franków dla rozwoju Kościoła katolickiego na zachodzie Europy.

[14] Utrzymano go nawet po podboju Włoch przez Longobardów (568). Egzarchat Rawenny upadł w 751 r., a w 755 r. król Franków Pepin Mały z ziem zdobytych podczas wojen z Longobardami utworzył Państwo Kościelne jako *Patrimonium Sancti Petri*.

[15] A powrót do „pogaństwa" mógł być nawet karany śmiercią.

[16] Bizancjum rywalizowało z Persją o kontrolę polityczną (i religijną) nad tym obszarem.

bii[17], Etiopii[18] i Nubii[19]. W Afryce Północnej, po pokonaniu Wandalów, dokonał reorganizacji Kościołów.

Na Zachodzie działalność misyjna prowadzona była głównie wśród ludów germańskich[20], które stopniowo przejmowały władzę. Do czasu najazdów Normanów w VIII-IX w. bardzo aktywni misyjnie byli mnisi iroszkoccy[21]. Ta działalność jednak odbywała się bez inicjatyw papieskich. Kler rzymski ledwie wystarczał na potrzeby miejscowe, a w Rzymie prawie nie było zakonników.

E. GRZEGORZ WIELKI

Wielki średniowieczny misyjny przełom w zaangażowaniu papieży w działalność misyjną przyszedł wraz z **Grzegorzem I Wielkim**[22] (590-604). Wędrówki ludów w Europie późnej starożytności i wczesnego średniowiecza nie tylko przyczyniły się do upadku cesarstwa zachodniego. Ukazały również, że dotychczasowe powiązanie administracji państwowej i kościelnej musi zostać zmodyfikowane. W tym czasie Rzym stale ustępował prestiżem Konstantynopolowi. Bizancjum rosło w siłę, a Rzym w VI w. był najpierw we władaniu Ostrogotów, później Bizancjum, a jeszcze później Longobardów. Rosnące w siłę państwo Franków chciało kontrolować struktury Kościoła. Kościół w Hiszpanii próbował uzyskać autonomię. Chrześcijaństwo na Wyspach Brytyjskich zanikało.

[17] Ghassanidzi byli chrześcijańskimi Arabami sprzymierzonymi z Bizancjum.

[18] Król Kaleb (Aksum) współpracował z Justynianem w walce z Himjarytami z południowej Arabii.

[19] Jako pierwsze spośród trzech królestw nubijskich chrześcijaństwo przyjęła Nobatia. Bizancjum miało wielki wpływ na liturgię i kulturę Nubii. Por. K. Mich, *To, co martwe, przemawia. Chrześcijaństwo w Nubii w okresie od VI do XVI wieku*, Warszawa 2022.

[20] Do końca V w. władcy germańscy przyjmowali chrześcijaństwo w wersji ariańskiej. Dopiero Chlodwig, który po połączeniu sił z innymi władcami frankijskimi podbił tereny dzisiejszej Francji, przyjął tradycję rzymską.

[21] W V i VI w. zakładali oni wiele klasztorów, które później stawały się centrami ewangelizacji w Saksonii, Bawarii, Austrii, Italii, a nawet Skandynawii. Por. J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987. Prof. Strzelczyk jest autorem wielu publikacji na temat misji średniowiecznych, nie tylko iroszkockich, por. J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997; J. Strzelczyk, *Rozmowa o historii misji średniowiecznych*, AMis (2014), s. 7-35.

[22] Według Richarda (*Mission. Moyen Âge*, s. 1112) bezpośrednie zaangażowanie papieży w misje rozpoczęło się dopiero z Grzegorzem Wielkim. Por. też Seumois, s. 74-123.

W tej perspektywie należy postrzegać działalność Grzegorza Wielkiego, który widząc tę sytuację, chciał zainicjować działania na rzecz reewangelizacji Europy. W tym celu zdecydował się na przejęcie przez Stolicę Apostolską pierwszeństwa w organizacji misji, które dotąd były domeną władzy świeckiej. Pierwszy papież-zakonnik ratunek w zaistniałej sytuacji widział m.in. w odnowieniu chrześcijaństwa przez misje[23].

Bedzie Czcigodnemu przypisuje się legendę, że do chrystianizacji Anglii Grzegorza skłoniło pewne wydarzenie, gdy jeszcze był opatem klasztoru św. Andrzeja. Miał zapytać kim są obecni na targowisku niewolnicy i usłyszeć odpowiedź, że to „Anglowie", co odebrał jako „aniołowie". Na pytanie o nazwę kraju usłyszał „Deira", co skojarzyło mu się z „De ira" (wybawieni od gniewu Bożego). Pytanie o władcę tego kraju „Aella" miał odczytać jako „Alleluja". Najpierw chciał się tam udać osobiście. Później, jako papież, zorganizował dwie wielkie wyprawy misyjne[24].

Do pracy misyjnej Grzegorz przeznaczył benedyktynów z założonego przez siebie klasztoru św. Andrzeja. Pierwszej wyprawie przewodniczył Augustyn (z Canterbury), którego papież kazał wyświęcić na biskupa. Wraz z nim na wyspy udało się około czterdziestu mnichów. Misjonarze opuścili Rzym wiosną 596 roku. Wiosną 597 r. dotarli do Anglii. Augustyn miał

[23] Grzegorz pochodził z głęboko chrześcijańskiej rodziny rzymskich patrycjuszy. Jego matka i dwie siostry zostały kanonizowane. Po śmierci ojca wycofał się z funkcji publicznych. Ufundował siedem klasztorów, m.in. jeden w Rzymie – na Monte Celio pw. św. Andrzeja, wzorowany na modelu benedyktyńskim. Spośród innych jego reform wspomnieć można skodyfikowanie Kanonu rzymskiego czy wprowadzenie modlitwy „Ojcze nasz" do Mszy po kanonie. Wprowadził on też łacinę jako jedyny język liturgii Kościoła zachodniego (mimo że nie była powszechnie znana). Określał się jako Sługa sług Bożych.

[24] Pierwszymi misjonarzami w Anglii byli w III w. prawdopodobnie misjonarze ze Wschodu. Już Orygenes (przed 250 r.) pisał o ewangelizacji Brytów. W 314 r. biskupi Londynu, Lincoln i Yorku byli obecni na synodzie w Arles. Niektórzy misjonarze docierali na północ wyspy, do Piktów i Szkotów. Z Anglii wiara przeszła do Irlandii, zwłaszcza dzięki św. Patrykowi (zm. 461). Rzymskie legiony opuściły Anglię na początku V wieku. Od 450 r. Jutowie, Sasi i Anglowie najeżdżali wyspę. Brytowie (Celtowie) emigrowali przed pogańskimi najeźdźcami uciekając na zachód do Irlandczyków lub na północ do Szkotów. Germanowie do 550 r. zajęli południowo-wschodnią część kraju. Południowo-zachodnia część wyspy pozostawała chrześcijańska. Irlandczycy (mnisi) zajęli się ewangelizacją Szkocji. Właśnie do państw anglosaskich położonych na południowym wschodzie wyspy, skierował swój wysiłek ewangelizacyjny papież Grzegorz. Historię ewangelizacji Wysp Brytyjskich znamy m.in. z dzieła Bedy Czcigodnego *Dzieje Kościoła Anglów* (Warszawa 2020). Beda podkreślał rolę papiestwa jako czynnika sprawczego ewangelizacji wysp. Por. D. Kołodziejczyk, *Chrystianizacja Anglii według „Historia ecclesiastica gentis Angelorum" Bedy Czcigodnego*, AMis (2020), s. 7-21.

doprowadzić do chrztu króla Ethelberta I (władcę Kentu), który poślubił chrześcijańską księżniczkę Bertę[25].

Wobec piętrzących się trudności Grzegorz przygotował drugą grupę misjonarzy, która pod przewodnictwem Melitona (również z klasztoru św. Andrzeja) wyruszyła do Anglii w 601 roku. Wysłał wraz z nią paliusz Augustynowi, którego ustanowił metropolitą, z zadaniem stworzenia dwunastu sufraganii z dwoma metropoliami w Canterbury i Yorku. Plan ten zakładał stworzenie struktur Kościoła w oparciu o dawne struktury rzymskie, które jednak już wtedy nie istniały (nie udało się zrealizować tego planu)[26].

Słynny list, w którym Grzegorz przedstawiał swoją wizję misji i organizacji Kościoła angielskiego, został posłany przez Melitona wraz z drugą ekipą misjonarzy. Czytamy tam m.in.

> *[Powiedz Augustynowi] to, nad czym długo się zastanawiałem w sprawie Anglów, mianowicie że* ***nie powinno się burzyć świątyń pogańskich tego narodu****, a tylko niszczyć znajdujące się w nich bałwany; należy* ***pokropić te świątynie wodą święconą, wstawić ołtarze, umieścić relikwie****; bo jeśli świątynie te są dobrze zbudowane,* ***trzeba je z miejsc kultu demonów zamienić na miejsca czci prawdziwego Boga****, aby naród ów* ***widząc, że nie burzy się świątyń, wyrzucał błąd z serca, a poznając i czcząc prawdziwego Boga z większym zaufaniem spieszył na miejsca, do których się przyzwyczaił****. A ponieważ mają zwyczaj zabijać wiele wołów na ofiarę dla demonów, należy i to im zamienić na jakąś uroczystość, by na przykład w dzień poświęcenia kościoła albo w dzień śmierci męczenników, których relikwie tam spoczywają […] obchodzili uroczystość przy religijnych ucztach […]. Bo nie ulega wątpliwości, że* ***jest rzeczą niemożliwą pozbawiać umysły surowe wszystkiego od razu***[27]***.***

[25] Berta zachowała prawo swobodnego wyznania swojej wiary. Razem z nią przybył biskup frankijski Liudhard.

[26] Augustyn otrzymał od papieża paliusz – znak władzy do organizowania Kościoła lokalnego. Por. G. Vocino, *Looking up to Rome: Romanness through the hagiography from the duchy of Spoleto*, s. 205-206, w: W. Pohl (i in., red.), *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities*, Berlin-Boston 2018, s. 197-215.

[27] Św. Grzegorz Wielki, *Listy*, t. IV, Warszawa 1955, s. 121-122. *List XI, 56* (z 18.07.601 r.). List ten jest też wspomniany w zbiorze N.E. Thomas (red.), *Classic Texts in Mission and World Christianity*, Maryknoll 1995, s. 22, jako jedyne (wraz z *Sublimis Deus* Pawła III) teksty papieskie w tym zbiorze.

Analizując to starożytne nauczanie papieskie na temat inkulturacji, pamiętać trzeba o kontekście. Pierwsza grupa misjonarzy została bardzo dobrze przyjęta. Życie misjonarzy i kazania miały tak wpłynąć na władcę, że w ciągu roku przyjął chrzest, a Augustyn miał ochrzcić 10 000 osób. Kościół rósł więc szybko liczebnie, ale w takim tempie zakorzenienie wiary było zapewne dość płytkie. List papieża odpowiadał więc na pytanie, na ile rodzima kultura może być podstawą rozwoju wiary chrześcijańskiej.

Znamy też niektóre inne odpowiedzi Grzegorza, jakich udzielał na pytania misjonarzy. Świadczą one o przystosowaniu administracyjnym. W dyrektywach wysłanych do Augustyna w Anglii papież również pozostawił znaczną swobodę. Odpowiadając na wątpliwości Augustyna, papież Grzegorz wskazywał, aby wybrać, bądź to z rytu rzymskiego, bądź galijskiego, bądź jakiegokolwiek Kościoła, elementy, które uzna za najbardziej odpowiednie dla liturgii, które będą najlepiej odpowiadały mentalności rodzimej ludności[28].

Chociaż Grzegorz miał głęboką sympatię dla świata niekatolickiego (jego *Moralia*, czyli komentarze do Księgi Hioba, ukazują duchowe bogactwa niechrześcijańskiej duszy), to jednak był świadomy faktu, że tylko nawrócenie do Chrystusa może przynieść pełnię życia nadprzyrodzonego.

* * * * *

Podsumowując praktykę i teorię papieży starożytności, a zwłaszcza Grzegorza, podkreślić można trzy szczególne cechy: a) promowanie monastycyzmu jako siły misyjnej, b) rozwijanie strategii pastoralnych, które z czasem ukształtują średniowieczną teorię misyjną, oraz c) personalne wspieranie misji, zwłaszcza na Wyspach Brytyjskich, wśród Longobardów i Wizygotów. W omawianym okresie – używając współczesnej terminologii – „promotorkami laikatu misyjnego" często były żony królów. Odgrywały

[28] Np. w kwestii przeszkód małżeńskich pozwalał Anglikom zawierać małżeństwa do czwartego, a nawet trzeciego stopnia pokrewieństwa, gdy rzymskie zwyczaje zabraniały tego aż do siódmego stopnia. Pozwolił Augustynowi konsekrować biskupów bez pomocy współkonsekratorów, o ile w pobliżu nie było innych biskupów. Leandrowi, misjonarzowi Wizygotów w Hiszpanii zezwolił na stosowanie pojedynczego zanurzenia jako formy chrztu. Była to dość ważna decyzja, bo wcześniejsza tradycja utrzymywała potrójne zanurzenie jako niemal konieczne. Por. J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997, s. 77-93; D. Dudziak, *The Missionary Activity of the Pope Gregory the Great*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny" (2020) nr 2, s. 207-228; R. Markus, *Gregory the Great and a Papal Missionary Strategy*, „Studies in Church History" (1979), s. 29-38.

one ważną rolę misyjną, niekiedy wręcz heroiczną. Ważną rolę w przyjęciu chrztu przez Chlodwiga miała odegrać jego żona Klotylda. Papież Grzegorz kontaktował się listownie nie tylko z Bertą, żoną króla Ethelberta, ale także z Teodolindą, żoną króla Longobardów, które mocno wpłynęły na związanie z Kościołem katolickim nie tylko dworu, ale także poddanych władcy.

2. PAPIEŻE WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA

A. PAPIEŻE VII-VIII W.

Stopniowo dobiegał końca proces ugruntowania się wiary w różnych regionach dawnego cesarstwa zachodniego. Celem działalności ewangelizacyjnej były jeszcze tereny wiejskie, gdzie starożytne pogaństwo[29] utrzymywało się dłużej.

Sytuacja ulegała jednak głębokiej zmianie na skutek wielkiej wędrówki ludów i inwazji nowych państw (niechrześcijańskich), które przyczyniły się do upadku dawnego cesarstwa zachodniego. Powstała nowa konieczność ewangelizacji już nie „pogan" (w tej samej społeczności), ale „barbarzyńców" (zewnętrznych). Intensyfikacja wysiłków misyjnych na terenie Anglii, chrystianizacja Germanów, a następnie Słowian i wreszcie krajów skandynawskich, w istotny sposób zmieniły optykę postrzegania ewangelizacyjnego. Masowe przyjmowanie wiary dużych grup ludzi o odmiennej kulturze i mentalności w stosunkowo krótkim czasie wymuszało zmianę podejścia do dzieła ewangelizacji.

Stopniowo zaczęła się rozwijać praktyka prowadzenia misji w imieniu papieża, której wyrazem było m.in. tworzenie biskupstw zależnych bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej (czasami nazywanych „biskupstwami misyjnymi"). Ekipie misyjnej przewodniczył biskup, który był albo konsekrowany w Rzymie, albo otrzymywał misję bezpośrednio od papieża[30].

[29] Łacińskie *pagus* to wieś, stąd mieszkaniec wsi to poganin.

[30] Zagadnienie biskupstw bezpośrednio zależnych od Stolicy Apostolskiej omówił A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992. Por. też M.T. Zahajkiewicz, *Średniowieczna teoria misji*, „Studia Płockie" 30 (2002), s. 65-72.

Najczęściej stosowanymi sposobami zacieśniania związków poszczególnych biskupów ze Stolicą Apostolską stało się **przesyłanie paliusza** oraz **tworzenie metropolii**, którym będą podlegały tereny misyjne. Zwyczaj przesyłania paliusza był znany i praktykowany już wcześniej, ale Grzegorz Wielki uczynił z niego skuteczny instrument polityki kościelnej szczególnie użyteczny w sytuacjach, gdy dzieło ewangelizacji nie miało jeszcze trwałego oparcia. Na Zachodzie biskupi otrzymywali paliusze od papieża. Na Wschodzie wszyscy biskupi mieli paliusz, ale często otrzymywali go od cesarza (jako znak inwestytury). Paliusza nie otrzymywali od papieża patriarchowie, natomiast sami go udzielali metropolitom[31].

Papież **Witalian** (657-672) wsparł misje w Anglii, wysyłając tam w 668 r. Teodora z Tarsu i grupę zakonników. Misjonarzom z Rzymu udało się przezwyciężyć wrogość celto-rzymskich Brytów wobec anglosaskich najeźdźców. Anglia stała się pierwszym przykładem chrystianizacji wywodzącej się z Rzymu, ale wspieranej od wewnątrz dzięki miejscowym władcom popierającym chrystianizację swojego ludu[32].

Tego modelu nie udało się wprowadzić w Germanii. Misjonarze angielscy i irlandzcy starali się nawrócić pogańskich Germanów. Kiedy Wilibrord został posłany[33] do ewangelizacji Fryzów, szybko przekonał się, że wobec stałych konfliktów niewiele zdziała bez wsparcia władców frankońskich. W 695 r. udał się do Rzymu, gdzie został wyświęcony na biskupa przez papieża **Sergiusza I** (687-701). Otrzymał wtedy paliusz z zadaniem ustanowienia prowincji kościelnej. Rozpoczął on m.in. praktykę ustanawiania biskupów sufraganów[34].

Analogicznie było z Winfrydem-Bonifacym – Apostołem Germanii. W 722 r. został on wyświęcony przez papieża **Grzegorza II** (715-731) na biskupa pogranicza Germanii bez określonej stolicy. Przysięga, jaką Bonifacy złożył papieżowi, była oparta na takiej, jaką składali biskupi podległych stolic swojemu władcy lennemu, jednak w tym przypadku przysięga była

[31] Paliusz był już używany wcześniej, np. papież Marek (w 336 r.) przyznał go biskupowi Ostii (który konsekrował nowo wybranego biskupa Rzymu), papież Symmach (498-514) przesłał go biskupowi Arles, nadając mu nawet tytuł „zastępcy" papieża w Galii. Papieże odznaczali nim różnych biskupów, nie tylko metropolitów. Por. J. Lewandowicz, *Paliusz w korespondencji świętego Grzegorza Wielkiego*, „Vox Patrum" 24 (2004), s. 363-370.

[32] Por. Richard, s. 1113.

[33] Ze swego klasztoru w Irlandii, wraz z grupą 11 towarzyszy w 690 roku.

[34] Jako biskup Fryzów rozpoczął na zachodzie praktykę mianowania sufraganów. Na wschodzie taka praktyka już istniała. Por. S. Neill, *A History of Christian Missions*, London 1986, s. 63.

złożona nie władcy świeckiemu, ale Stolicy Apostolskiej. Była to nowość pomagająca ściślej związać „misyjne" diecezje z papieżem[35].

Grzegorz III[36] (731-741) nadał Bonifacemu paliusz i tytuł arcybiskupa, a także legata Stolicy Apostolskiej dla zorganizowania Kościoła w Bawarii[37], Hesji i Turyngii (732). Podobnie paliusze nadał biskupowi Egbertowi z Yorku i Tatwinowi z Canterbury.

Wśród dokumentów papieskich tego okresu dotyczących misji warto zwrócić uwagę na sprawę **znajomości języków**. Chodzi o list papieża **Zachariasza** (741-752) do Bonifacego, który go wspierał w reformowaniu Kościoła w Niemczech. Wspomniany list z lipca 746 r. dotyczył przypadków ponownego chrztu w Bawarii[38]. Pewien kapłan nie znając dobrze łaciny, mylił się przy wymawianiu formuły chrztu świętego. Zamiast *Baptizo te in nomine Patr**is** et Fili**i** et Spiritus Sancti* mówił *Baptizo te in nomine patri**a** et fili**a** et Spiritus Sancti*. Wynikało to jednak nie ze złej woli, ale z nieznajomości języka. Papież Zachariasz orzekł, że taki chrzest uznaje się za ważny[39].

Pewien wymiar misyjny miało również **powstanie Państwa Kościelnego**. Jego utworzenie było wynikiem współpracy papieży i władców z dynastii Franków. W 754 r., po pokonaniu Longobardów w Italii, król Franków Pepin Krótki przekazał zdobyte terytoria papieżowi **Stefanowi II** (752-757). Ta darowizna stała się później podstawą prawną utworzenia Państwa Kościelnego. Potwierdził to Karol Wielki, gdy w 774 r. znowu pokonał Longobardów w północnych Włoszech. Papieże stali się więc również władcami świeckimi[40].

[35] Szerzej o Bonifacym i jego działalności: M. Aaij i S. Godlove, *A Companion to Boniface*, Leiden 2020.

[36] Był on z urodzenia Syryjczykiem, ostatnim nie-Europejczykiem na tronie Piotrowym aż do wyboru Franciszka w 2013 roku. Tuż po pogrzebie poprzednika został wybrany przez aklamację, którą wyraził oklaskami rzymski lud.

[37] M.in. w Salzburgu dla ewangelizacji Słowian. Do Bawarii docierali też inni misjonarze z Rzymu, np. Vivilo z Pasawy posłany przez Grzegorza III.

[38] Był to spór Bonifacego z irlandzkim misjonarzem benedyktyńskim – Wirgiliuszem. Wirgiliusz uważał, że taki chrzest jest ważny, Bonifacy – że trzeba go powtórzyć. Po śmierci Bonifacego Wirgiliusz został biskupem Salzburga.

[39] Najlepsze opracowanie tekstów św. Bonifacego: M. Tangl, *Die Briefe des heiligen Bonifatius*, Berlin 1919. Jest to list nr 31, s. 64. Istnieją też tłumaczenia na język angielski. Por. http://www.fordham.edu/halsall/basis/boniface-letters.asp (31.03.2026). Por. też Kelly, s. 127-129. Innym jednak przypadkiem była sprawa, kiedy to za nieważny został uznany chrzest udzielony ze świadomie przez szafarza zmienioną formułą. Por. „Responsum" Kongregacji Nauki Wiary na pytania dotyczące ważności chrztu udzielonego formułą „My chrzcimy ciebie…" (24.06.2020). w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20080201_validity-baptism_pl.html (31.03.2026).

Koniec VIII i początek IX w. w Europie Zachodniej to czasy panowania Karola Wielkiego (zm. 814). Był królem Franków od 768 roku. W 800 r. poprzez koronację na cesarza rzymskiego przez papieża **Leona III** (795-816) odnowił Cesarstwo Rzymskie na Zachodzie. Oczywiście decyzja ta nie została dobrze przyjęta w Bizancjum. Coraz bardziej dyskusyjne stawało się pierwszeństwo w świecie chrześcijańskim. W ten sposób rodził się średniowieczny uniwersalizm europejski, ze szczególną rolą cesarza (nowego Cesarstwa Rzymskiego w Europie Zachodniej) i papieża w poszerzaniu granic świata chrześcijańskiego[41].

Panowanie Karola Wielkiego to czas wojen poza granicami jego państwa (54 kampanie wojenne). W walkach z Arabami i Sasami rozszerzył swoje wpływy na część Półwyspu Iberyjskiego oraz aż za Ren. W jego państwie znalazła się też Bawaria, dotąd samodzielna, oraz północne i środkowe Włochy, do których wyruszył przeciw Longobardom. Podporządkował sobie również Słowian Połabskich oraz Chanat Awarski.

Jednym z elementów tego podboju była często chrystianizacja podbitej ludności rozumiana na ówczesny sposób. Przykładem tego może być *Capitulatio de partibus Saxoniae*. Był to kodeks prawny regulujący zasady życia na podbitych terytoriach Saksonii. Określał on m.in.

- *Jeśli ktoś, lekceważąc wiarę, narusza post wielkopostny i je mięso, ma zostać skazany na śmierć. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, czy nie zrobił tego z konieczności.*
- *Jeśli ktokolwiek odmówi lub odrzuci chrzest i zechce pozostać poganinem, zostanie skazany na śmierć.*
- *Jeśli król wyraźnie wskaże kogoś jako niewiernego, ma on zostać skazany na śmierć.*
- *Jeśli ktoś, kto potajemnie popełnił śmiertelne przestępstwo, schroni się u kapłana, przyzna się i będzie chciał pokutować, zostanie mu oszczędzona kara śmierci.*
- *Tam, gdzie podatki są pobierane w imieniu króla […], dziesiąta część powinna być przekazywana kościołom i kapłanom.*

[40] Państwo Kościelne będzie istniało do czasu zjednoczenia Włoch w roku 1870.

[41] Jak wcześniej Konstantyn, tak od VIII w. Karolingowie będą wspierali reformy kościelne mające umocnić dyscyplinę w Kościele.

- *Jeśli ktoś nie przedstawi niemowlęcia do chrztu w ciągu roku bez pozwolenia kapłana, musi zapłacić grzywnę (wysokość jest ustalana w zależności od statusu społecznego)*.[42]

W tym okresie inicjatywa misyjna przeszła w ręce królów frankońskich. Głównym zadaniem papieży w koordynacji działalności misyjnej było więc tworzenie organizacji kościelnej. Widzialnym znakiem „chrztu" danego terenu stawał się chrzest władcy.

Jako przykład rozwoju rzymskiego rozumienia misji tego okresu podać można działalność patriarchy Akwilei[43] Paulina II. W 796 r. towarzyszył on synowi Karola Wielkiego, Pepinowi, w jego kampanii wojskowej przeciwko Awarom. Po ich pokonaniu Paulin przewodniczył synodowi biskupów w obozie wojskowym nad brzegiem Dunaju, na którym biskupi zdecydowali o programie ewangelizacji i katechezy dla niedawno podbitych terenów zamieszkanych przez Awarów i Słowian. Postanowiono, że tereny te należy chrystianizować bez użycia przemocy. Paulin udał się później z tą wiadomością do papieża Leona III.

B. PAPIEŻE IX-X W.

Cesarzowi Karolowi podlegała cała administracja kościelna. Dzięki bliskiej relacji papieża z cesarzem, po śmierci cesarza udało się papieżowi Leonowi II umocnić swoją pozycję namiestnika św. Piotra jako pierwszego w świecie chrześcijańskim[44].

Papież **Paschalis I** (817-824) mianował Ebbona z Reims swoim legatem na północy Europy z zadaniem organizowania „nawracania pogan" na tych terenach[45].

Grzegorz IV (827-844) w 834 r. powołał arcybiskupstwo w Hamburgu jako centrum ewangelizacyjne Skandynawii. Później połączono je z biskupstwem Bremy. Ansgar (847-865) i inni arcybiskupi Hamburga-

[42] Chociaż Alkuin z Yorku, najważniejszy doradca Karola Wielkiego, podkreślał, że przemoc nie może być środkiem do szerzenia wiary, to jednak praktyka bywała różna. Tekst *Capitulatio*: por. A. Alcock, *Capitulatio de partibus Saxoniae*, w: https://www.academia.edu/122456802/Capitulatio_de_partibus_Saxoniae (29.03.2026). Tekst łaciński z ob. https://www.dmgh.de/mgh_fontes_iuris_4/index.htm#page/(37)/mode/1up (tłum. własne).

[43] Biskupi Akwilei nosili tytuł patriarchów (w latach 539-1751).

[44] Por. K. Schatz, *Prymat papieski od początków do współczesności*, Kraków 2004.

[45] Por. Kelly, s. 142.

Bremy prowadzili działalność misyjną w Danii, Szwecji i wśród Słowian nadbałtyckich. Dążono nawet do przekształcenia tego arcybiskupstwa w patriarchat północy[46]. Papieże nie ingerowali bezpośrednio w dzieło ewangelizacji Norwegii, która była prowadzona z Anglii i Irlandii oraz częściowo z Niemiec.

Za czasów papieża **Sergiusza II** (844-847) arabscy Saraceni złupili Rzym i zniszczyli konfesję św. Piotra[47]. W sytuacji konieczności obrony trudno było myśleć o ewangelizacji nowych ziem, a Saracenów traktowano jako niebezpiecznych najeźdźców, a nie kandydatów do ewangelizacji. Papieże próbowali zjednoczyć chrześcijan do walki zbrojnej ze wspólnym wrogiem.

Już w VI w. papieże byli zainteresowani ewangelizacją Słowian na Bałkanach. Cesarz Herakliusz (610-641) prosił nawet papieża Marcina I (649-653) o misjonarzy do pracy wśród Chorwatów. Świat słowiański stał się jednak bardziej dostępny dopiero po upadku kaganatu (państwa) Awarów na początku IX wieku.

W IX w. Bizancjum utraciło prawie wszystkie tereny na Półwyspie Apenińskim (813-843). Później, pod rządami dynastii macedońskiej imperium zaczynało przeżywać odrodzenie i ponowny rozwój terytorialny[48]. Z tego powodu rozpoczęły się wielkie spory kompetencyjne między Rzymem a Konstantynopolem o to, kto ma kierować działalnością misyjną w Środkowej Europie.

Walcząc o swoją pozycję, chan Bułgarów Borys I komplikował stosunki między Rzymem a Konstantynopolem, zbliżając się raz do papieża Mikoła-

[46] Por. Kelly, s. 145. Za pontyfikatu **Jana XVIII** (1003-1009) chrzest przyjął król Szwecji Olaf Skotkonung i podniósł chrześcijaństwo do rangi religii państwowej. Gdy papież **Paschalis II** w 1104 r. stworzył arcybiskupstwo w Lund, przejęło ono od Hamburga jurysdykcję nad Skandynawią, którą z kolei za **Atanazego IV** (1153-1154) w 1154 przejęła metropolia w Nidaros (dziś Trondheim, dawna stolica Norwegii). Por. G. Adamiak, *Początki ewangelizacji Islandii*, AMis (2018), s. 23-39; G. Adamiak, *Kościół katolicki na Islandii do roku 1264*, AMis (2019), s. 41-57; J. Nowak, *Święty Ansgar (Oskar) i jego posłannictwo misyjne*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego" (2016) nr 1, s. 153-167; P. Majtyka, *Początki chrystianizacji i rozwój organizacji kościelnej na Islandii w świetle najwcześniejszych dokumentów Stolicy Apostolskiej (IX-XII wiek)* [praca magisterska na UKSW 2023].

[47] Początkowo były to głównie wyprawy grabieżcze. Interesowały ich bardziej podboje Hiszpanii (wtedy zasadniczo wizygockiej). W tym czasie spora część południa Włoch należała jeszcze do Cesarstwa Bizantyjskiego.

[48] Kolejne niebezpieczeństwo dla Cesarstwa Bizantyjskiego zaczęli stanowić Rusowie (Rusini), którzy pierwszy raz zaatakowali Konstantynopol w 860 roku. Z czasem jednak cesarstwo zyskało w państwie kijowskim nowego sojusznika – zob. małżeństwo siostry cesarza Bazylego z księciem Włodzimierzem. Z drugiej strony bizantyjska księżniczka Teofano (żona cesarza Ottona II) torowała wpływom bizantyjskim drogę na zachód.

ja, raz do patriarchy Focjusza. Borys zadał m.in. papieżowi wiele pytań, na które **Mikołaj I Wielki** (858-867) odpowiedział w 866 r.:

> *Co do tych, którzy odmawiają przyjęcia dobrodziejstwa wiary chrześcijańskiej i składają ofiary bożkom albo zginają przed nimi kolana, to nic innego nie możemy w odpowiedzi napisać jak tylko to, że macie przekonywać ich do słusznej wiary raczej przez napomnienia, zachęty i argumentację niż przez użycie siły. […] nie wolno zadawać im żadnego gwałtu dla doprowadzenia do wiary. […] Gdyby bowiem Bóg chciał użyć siły, to nikt nie oparłby się Jego wszechmocy*[49].

Ostatecznie, z powodu odmowy papieża dotyczącej mianowania Formozusa arcybiskupem Bułgarii oraz z innych przyczyn politycznych, Borys zwrócił się do Bizancjum.

Działalność ewangelizacyjna Cyryla i Metodego obejmuje pontyfikaty sześciu papieży. Początki przypadają na okres pontyfikatu Mikołaja I Wielkiego. Za panowania księcia Pribiny, władcy Państwa Wielkomorawskiego (ok. 830 r.), arcybiskup salzburski Adalram poświęcił kościół w Nitrze. Po obaleniu Pribiny (833 r.) książę Mojmir zaakceptował zwierzchnictwo królów frankońskich, co oznaczało kościelne podporządkowanie biskupom bawarskim. Jego następca – Rościsław – chciał się jednak uniezależnić od nich, dlatego szukał misjonarzy niezależnych od Bawarii. Najpierw prosił o misjonarzy papieża Mikołaja I. Gdy ten nie chciał podważać kompetencji biskupów bawarskich, w 862 r. poprosił o nich cesarza bizantyjskiego Michała III (Państwo Wielkomorawskie miało z Bizancjum wspólnych wrogów: Bułgarów i Bawarię). Cesarz nie posłał do Słowian biskupa, ale dwóch mnichów: Konstantyna i Metodego.

Po kilku latach pracy, w 867 r. Bracia Sołuńscy udali się do Rzymu, po drodze, w Wenecji, przeprowadzając słynną dysputę dotyczącą „herezji trójjęzycznej”[50]. Przyjął ich już nowy papież **Hadrian II** (867-872). Ponieważ byli popierani przez słowiańskich władców, papież zatwierdził księgi liturgiczne po słowiańsku (liturgia rzymska po słowiańsku). Gdy po śmierci Konstantyna-Cyryla (869) Metody szykował się do powrotu na Morawy, zwołany został Czwarty Sobór Konstantynopolitański regulujący m.in. strefy wpływów kościelnych między Konstantynopolem a Rzymem. Papież posłał Metodego z misją kościelno-dyplomatyczną do trzech władców słowiańskich: Rościsława, Kocla i Świętopełka. Była to poważna zmiana kościelna misji Metodego. Teraz to papież (nie patriarcha) posyłał go z misją kościelno-dyplomatyczną, aby utrzymać słowiańskich chrześcijan w strefie wpływu Rzymu. Ponieważ władcom zależało na autonomii kościelnej, Metody został metropolitą archidiecezji Słowian[51]. Wtedy jednak biskupi bawarscy[52] oskarżyli go o wejście na ich teren kanoniczny, postawili go przed sądem królewskim i uwięzili.

Nowy papież **Jan VIII** (872-882) kazał zwolnić Metodego z więzienia. W 880 r. Metody uzyskał jeszcze jego poparcie w kwestii języka słowiańskiego. Wtedy jednak Świętopełk przedstawił papieżowi jako kandydata na pasterza Słowian innego biskupa – Wichinga z Passawy. Papież zdawał sobie sprawę, że jeśli poprze Wichinga, słowiańscy chrześcijanie Metodego połączą się z Bizancjum. W 882 r. Metody postanowił poprosić o pomoc nowego cesarza bizantyjskiego Bazylego I i patriarchę Focjusza, dlatego udał się do Konstantynopola. Później powrócił na Morawy. Kolejni dwaj papieże **Marynus I** (882-884)[53] i **Hadrian III** (884-885) nie zdążyli się szerzej odnieść do jego działalności. **Stefan V** (885-891) potępił praktyki Metodego, popierając bpa Wichinga (choć prawdopodobnie wiadomość o tym nie do-

[49] *Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum* (Odpowiedzi papieża Mikołaja I na pytania Bułgarów), w: Mikołaj I, *Epistolae et decreta,* 97, 41 (anno 866), PL 119, 995. Szerzej L. Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858-867). Ein Zeugnis päpstlicher Hirtensorge und ein Dokument unterschiedlicher Entwicklungen in der Kirchen von Rom und Konstantinopel*, Trier 1979.

[50] Przeciwnicy liturgii słowiańskiej twierdzili, że chwalić Boga można tylko w jednym z trzech języków obecnych na krzyżu Jezusa Chrystusa: hebrajskim, greckim i łacińskim. Cyryl w dyskusji z nimi określił to przekonanie jako „herezję trójjęzyczną”. Fragment argumentu Cyryla przypominającego liturgie w wielu językach na Wschodzie, wśród takich ludów jak „Ormianie, Persowie, Abazgowie, Iberowie, Sugdowie, Gotowie, Awarzy, Tursowie, Chazarowie, Arabowie, Egipcjanie, Syryjczycy i wiele innych” jest często cytowany, m.in. w encyklice *Slavorum Apostoli* (nr 17). Por. wyjaśnienie tego kontekstu i omówienie tych ludów w: W. Kluj, *Cyryl i Metody jako patronowie przygotowania misjonarzy – przyczynek do refleksji misjologicznej*, Nurt SVD (2020) nr 2, s. 47-68.

[51] Trwają dyskusje, czy w roku 870 został tylko biskupem Sirmium (dziś Sremska Mitrovica w Serbii) z jurysdykcją nad Morawami i Panonią, a arcybiskupem dopiero w 873 r. (według *Vita* Metodego), czy od razu arcybiskupem (według brewe Jana VIII z czerwca 879 r.). Por. Kelly, s. 155.

[52] Z Freising, Passawy i Salzburga. Por. L. Moszyński, *Między patriarchatem w Konstantynopolu a arcybiskupstwem w Salzburgu*, w: J.S. Gajek, L. Górka (red.), *Cyryl i Metody. Apostołowie i nauczyciele Słowian*, Lublin 1991, s. 35-44.

[53] Po zabójstwie Jana VIII – pierwszym morderstwie urzędującego papieża – Marynus jako pierwszy w historii Kościoła został wybrany na papieża, będąc już biskupem innej diecezji (czego zakazał Sobór Nicejski – 325 r.).

tarła do Metodego przed jego śmiercią). Kościół morawski dostał się pod wpływy hierarchii bawarskiej, a uczniowie Metodego zostali wypędzeni[54].

Po tysiącu lat przypomnieli o nich najpierw Leon XIII w encyklice *Grande munus* (30.09.1880), a później Jan Paweł II w liście *Egregiae virtutis* (31.12.1980 – ogłoszenie Patronami Europy) oraz encyklice *Slavorum Apostoli* (2.06.1985).

W pierwszej połowie X wieku papieże często nie tylko nie mieli władzy świeckiej w Rzymie, ale również ograniczano ich władzę w kwestiach kościelnych, stąd też nie byli w stanie poważniej angażować się w dzieło misyjne.

Po papieżu Stefanie V, który zakończył etap misji świętych Cyryla i Metodego, stolicę św. Piotra przejął papież **Formozus** (891-896), który popierał działalność misjonarzy w Anglii i północnych Niemczech[55].

Następnie, przez pół wieku między Formozusem a Agapitem II, który jest już bliższy początkom chrześcijaństwa na ziemiach polskich, było aż 17 papieży. Ich pontyfikaty były jednak bardzo krótkie[56] i mocno uwikłane w układy rodów rzymskich. Nie mieli możliwości bardziej zaangażować się w dzieło misyjne poza Półwyspem Apenińskim. W tym gronie trochę dłużej papieżem był jedynie **Jan X** (914-928). Posłał on swojego legata, aby przewodniczył synodowi biskupów Germanii w Hohenaltheim w 916 r., który miał zacieśnić współpracę papiestwa z państwem w Niemczech[57]. W 925 r. legat papieski koronował pierwszego króla Chorwatów, Tomisława, zapewniając w ten sposób związanie chrześcijańskich Chorwatów z Rzymem[58].

W bezpośrednim kontekście chrztu Polski trzeba kilka słów poświęcić papieżowi **Agapitowi II** (946-955), który rozszerzył uprawnienia jurysdykcyjne metropolii w Hamburgu na Danię, a w 955 r. nadał Ottonowi I uprawnienia dotyczące m.in. mianowania biskupów duńskich i jurysdykcji nad zakonami w Niemczech. Poparł też ideę przekształcenia klasztoru św. Maurycego w Magdeburgu w centrum misji na terenach Słowian zachodnich[59].

[54] Por. Kelly, s. 160.

[55] Por. Kelly, s. 161.

[56] Np. Teodor II był papieżem tylko 20 dni, a Roman – cztery miesiące.

[57] Por. P. Riché, J.-M. Martin i M. Parisse, *Chrześcijaństwo na Zachodzie (X–połowa XI wieku)*, w: *Historia chrześcijaństwa*, t. 4 – *Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, Warszawa 1999, s. 617-688.

[58] Por. Richard, s. 1113.

[59] Por G. Labuda, *Inspiracje misyjne Kościoła magdeburskiego w działalności chrystianizacyjnej św. Wojciecha i św. Brunona z Kwerfurtu*, w: S. Sterna-Wachowiak (red.), *Chrześcijańskie korzenie. Misjonarze, święci, rycerze zakonni (eseje i szkice)*, Poznań 1997, s. 35-50.

Polska przyjęła chrzest za pontyfikatu **Jana XIII** (965-972). Mieszko I śledził sytuację Słowian połabskich. Długo opierali się oni chrystianizacji, gdyż konsekwencją przyjęcia nowej wiary stawała się konieczność płacenie trybutu. Gdy wcześniej Karol Wielki podbijał Wieletów i Obodrytów[60], nie narzucał im wiary, a jedynie swoje zwierzchnictwo. Polecił jednak biskupowi Würzburga wznieść kościoły dla schrystianizowanych Słowian. Otton I, dążąc do podporządkowania sobie Słowian, wzniósł w 948 r. biskupstwa w Hobolinie (Havelberg), w Stargardzie Wagryjskim (Oldenburg) i w Brennie (Brandenburg) podlegające arcybiskupstwu w Moguncji (Mainz)[61].

Książę Mieszko I w wyniku małżeństwa z Dobrawą, której towarzyszyli czescy duchowni, przyjął chrzest w 966 roku. Czechy należały wtedy do metropolii w Moguncji, zatem jurysdykcyjnie Polska, podobnie jak wyżej wspomniane diecezje, powinna również należeć do tejże metropolii. Ponieważ teren był zbyt rozległy, w 968 r. Jan XIII erygował nową metropolię w Magdeburgu dla pracy misyjnej wśród Słowian. Jednak w nowej sytuacji nie rozciągnął jej jurysdykcji na Polskę, gdzie w tym samym roku ustanowiono biskupstwo „misyjne" w Poznaniu, niepodlegające Magdeburgowi. Według zmienionych planów papieskich to nowe centrum misyjne w Magdeburgu obejmowało biskupstwa w Merseburgu, Żytycach i Miśni[62]. Później Jan XIII założył też biskupstwo w Pradze w 973 r.[63], gdzie jednak zastrzegł, żeby liturgia była odprawiana w języku łacińskim a nie starocerkiewnosłowiańskim. Kolejni papieże, choć wspierali misje wśród Słowian, zdani na łaskę rodów rzymskich i walczący z antypapieżami, nie zdołali uczynić wiele dla misji.

[60] Wieleci (Lucice) – grupa Słowian zamieszkujących tereny między dolną Odrą a Łabą. Obodryci – grupa Słowian zamieszkujących tereny dzisiejszej Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz Szlezwik-Holsztynu. Por. Ch. Lübke, *Powstanie i istota związku Luciców. Jedna z konsekwencji chrystianizacji Europy Wschodniej w X stuleciu*, w: S. Sterna-Wachowiak (red.), *Chrześcijańskie korzenie*, dz. cyt., s. 51-64.

[61] Analogicznie będzie później. W drugiej połowie XII w. Szwedzi spotęgowali wysiłki mające na celu podporządkowanie sobie Finlandii, gdzie założyli misję w Uppsali. W latach osiemdziesiątych XII wieku rozpoczęła się misja w Liwonii, której przewodził św. Meinhard.

[62] Por. M. Wyszyński, *Chrzest Polski w świetle wytycznych misyjnych dla Słowian*, „Prawo Kanoniczne" (1966) nr 1-2, s. 3-49. Stare biskupstwo w Stargardzie Wagryjskim (Oldenburg) ostatecznie podporządkowano metropolii hambursko-bremeńskiej.

[63] Drugim biskupem Pragi od roku 983 był św. Wojciech. Po pięciu latach po raz pierwszy opuścił diecezję, a gdy został zmuszony do powrotu, a następnie powtórnego opuszczenia, zrezygnował z biskupstwa praskiego. Był mnichem w nastawionym misyjnie benedyktyńskim klasztorze św. Aleksego na Awentynie. Zanim udał się na dwór polski, prowadził też działalność misyjną na Słowacji.

Za pontyfikatu **Jana XV** (985-996) książę Mieszko I oddał Polskę pod opiekę Stolicy Apostolskiej, chcąc w ten sposób zapewnić skuteczną obronę przed politycznymi zakusami Magdeburga i Pragi. Za pontyfikatu **Grzegorza V** (996-999) przybył do Polski, wygnany z Pragi, biskup Wojciech, który poniósł śmierć męczeńską w 997 r. z rąk Prusów, wśród których chciał prowadzić działalność misyjną.

Papież **Sylwester II** (999-1003) i cesarz Otton III chcieli utworzyć państwo chrześcijańskie, na wzór Cesarstwa Rzymskiego, obejmujące różne narody europejskie na zasadach równości. Dlatego też w 1000 r. papież, w porozumieniu z cesarzem, zorganizował Kościół w Polsce i na Węgrzech, tworząc arcybiskupstwa w Gnieźnie oraz w Ostrzyhomiu. Za jego pontyfikatu zostali posłani do Polski benedyktyni Benedykt, Jan i Barnaba[64]. Pochodzili oni z rzymskiego ośrodka na Awentynie, skąd wziął też swój misyjny zapał św. Wojciech. Wywodzili się oni z grona uczniów św. Romualda (951-1027) oraz środowiska Rawenny[65].

* * * * *

Podsumowując papieską praktykę i doktrynę misyjną wczesnego średniowiecza, widać, że papieże stawali się coraz bardziej promotorami i wizjonerami misji, a bezpośrednio w dziele tym wspierali głównie aktywność osób głębiej motywowanych religijnie, np. wspólnot monastycznych lub bardziej aktywnych biskupów. W dziele tym współpracowali z monarchami. Tworzyli nowe prowincje kościelne i biskupstwa.

[64] Ich męczeństwo opisał Bruno z Kwerfurtu, który dowiedział się wiele szczegółów o ich śmierci, przebywając na dworze Bolesława Chrobrego krótko po tym wydarzeniu. Znał ich osobiście z pobytu w Pereum (Pereta pod Rawenną). Gdy nastąpił napad na pustelnię, Barnaba był akurat w poselstwie do Rzymu, więc nie zginął.

[65] Romuald z Camaldoli, reformator benedyktynów i twórca później zatwierdzonej reguły kamedułów, sam mając ponad 70 lat, z grupą 25 współbraci wyruszył na misje na Węgry.

3. PAPIEŻE XI-XII WIEKU

W okresie od chrztu Polski do „odkrycia" Azji (dla Kościoła) głównym zadaniem papieży, obok reformy Kościoła, będzie regulowanie sytuacji z władzą świecką. Rody włoskie stale będą czynnikiem warunkującym historię papiestwa, ale ich historyczna dominacja zakończy się wraz z odnowieniem cesarstwa przez Ottonów. Odtąd będzie się liczyła konfrontacja papież – cesarz. Będzie to również walka zbrojna w obronie Państwa Kościelnego, również z Saracenami[66]. W XI w. pojawili się w Europie Turcy Seldżuccy, który stworzyli swoje potężne państwo na terenach od Azji Środkowej po Anatolię. Odegrali oni kluczową rolę w kontekście konfliktów z Bizancjum.

Benedykt VIII (1012-1024) dokonał pogromu Saracenów w północnej Italii. W 1016 r. wyzwolił też Sardynię. **Grzegorz VII** (1073-1085), który zapisał się w historii Kościoła z powodu sporu z władcą Niemiec Henrykiem IV o inwestyturę, reaktywował też metropolię gnieźnieńską i utworzył biskupstwo w Płocku[67]. Za **Wiktora III** OSB (1086-1087) wyruszyła nawet morska ekspedycja przeciw muzułmanom. Zakończyła się ona w sierpniu 1087 r. zdobyciem Al-Mahdijji[68].

Urban II (1088-1099) znany jest chyba najbardziej z tego, że pod wpływem prośby z Konstantynopola, 27 listopada 1095 r. na synodzie w Clermont ogłosił hasło „wojny świętej". Z perspektywy misyjnej warto jednak zauważyć, że za jego pontyfikatu założony został zakon cystersów, który podejmie wyzwanie misyjne w wielu miejscach świata[69]. Papież **Paschalis II** (1099-1118) w celu wzmocnienia Danii usamodzielnił Kościół skan-

[66] Słowo „Saracen" pierwotnie określało ludzi ze Wschodu. Znani oni byli z ekspansji w VII i VIII wieku. Pod ich mieczem padła starożytna Persja (650), Jerozolima (638), Cezarea (640), Aleksandria (642), Kartagina (697), spora część Hiszpanii (715). Armię ich zatrzymał dopiero Karol Młot pod Tours (732), jednak poszczególne grupy stale najeżdżały południe Europy, Rzym (846), Sycylię (902). Do XI w. wydawało się to jedynie lokalnym zagrożeniem. W późnym średniowieczu słowo „Saracen" stosowano jako pejoratywne określenie każdego muzułmanina, co pomagało europejskim rycerzom dehumanizować muzułmanów.

[67] W perspektywie fizycznej anihilacji chrześcijaństwa (w 1071 r. Bizantyjczycy ponieśli klęskę pod Mandzikertem) temat militarnego przetrwania stawał się jednym z ważnych tematów polityki papieskiej. Por. Kelly, s. 217.

[68] Al-Mahdijja (dziś w Tunezji) miała dobry dostęp do morza i dlatego już od czasów Fenicjan pełniła ważną rolę militarną. Zdobycie miasta było ważnym krokiem do przejęcia kontroli nad zachodnią częścią Morza Śródziemnego. Ułatwi to później zaopatrywanie drogą morską rycerzy I wyprawy krzyżowej.

[69] Stanie się też w przyszłości wzorem reguły dla templariuszy.

dynawski, tworząc w 1104 r. arcybiskupstwo w Lund (wcześniej Kościół w Skandynawii podlegał arcybiskupstwu Bremy).

Za **Kaliksta II** (1119-1124) chrystianizację Pomorza Zachodniego prowadził biskup Bambergu Otton[70]. Papież **Honoriusz II** (1124-1130) popierał kanoników regularnych, gdyż uważał, że są oni dobrze przygotowani tak do pracy duszpasterskiej, jak i na terenach (jeszcze) niechrześcijańskich. Takie właśnie zadania postawił przed zakonem premonstratensów, który łączył kontemplacyjne życie zakonne z aktywnością kaznodziejską i duszpasterską. Za pontyfikatu **Innocentego II** (1130-1143), arcybiskup Magdeburga Norbert z Xanten podjął w Rzymie akcję zmierzającą do podkreślenia swojego prawa do ewangelizacji Pomorza. Papież wydał nawet bullę, która podporządkowała Magdeburgowi wszystkie słowiańskie biskupstwa, łącznie z Gnieznem. Z powodu śmierci Norberta i oporu Polski nie wprowadzono jej jednak w życie[71].

Eugeniusz III OCist (1145-1153), pierwszy papież z zakonu cystersów, wskutek zatargów z mieszkańcami Rzymu większą część swego pontyfikatu rezydował poza Rzymem, m.in. w Clairvaux. W Irlandii ustanowił cztery metropolie, a w Skandynawii nowe arcybiskupstwo w Nidaros, uniezależniając Kościół norweski od duńskiej metropolii w Lund.

Ewangelizacja Słowian Połabskich pozostawała w gestii sąsiednich biskupów, których wysiłki popierane były (niebezinteresownie) przez władców saskich, duńskich i polskich. Niewiele brakowało, aby państwo Obodrytów na początku XII w. stało się niepodległym państwem chrześcijańskim. Reakcję pogańską wykorzystano jako pretekst dla idei wojny prewencyjnej o wiarę przy cichym przyzwoleniu papieża Eugeniusza III. Nie była to walka „przeciwko niewiernym" niszczącym miejsca święte, ale ludom, które mieszkały na swojej ziemi i zasadniczo nie były zagrożeniem dla chrześcijańskiego pogranicza. Wyprawa przeciwko Wenedom (1147), zwana też „krucjatą słowiańską", była częścią II wyprawy krzyżowej. Zakończyła się częściowym „sukcesem ewangelizacyjnym", gdyż udało się zdobyć kilka grodów i zmusić część ludzi do przyjęcia chrztu. Polska i Saksonia w zamian za tę wyprawę zostały zwolnione od udziału w wyprawie do Ziemi Świętej[72].

[70] Było to bardziej za wsparciem cesarza Henryka V i księcia Bolesława Krzywoustego, ale za zgodą papieża Kaliksta. Por. J. Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijanieniu [sic!] Zachodniego Pomorza*, CT (1949) nr 4, s. 383-417 oraz (1950-1951) nr 1-4, s. 18-41. Por. też M.T. Zahajkiewicz, *Metody chrystianizacji na ziemiach polskich na przykładzie misji pomorskiej św. Ottona z Bambergu*, „Roczniki Teologiczne" (2000) z. 4, s. 37-46 oraz obszerny artykuł: L. Koczy, *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów*, AMis (1934), s. 52-186.

[71] Norbert z Xanten był gorliwym misjonarzem. W 1121 r. w Prémontré wraz z czterdziestoma towarzyszami złożył śluby apostolskie, dając początek zakonowi norbertanów (premonstratensów). Por. Kelly, s. 232-236.

* * * * *

Podsumowując ten okres, zauważyć można, że zasadniczo papieże zatwierdzali hierarchię i wysyłali swoich legatów. Wspierali misje na ówczesnych peryferiach Europy (Skandynawia, Słowianie, Bałtowie). Zasadniczo nowi chrześcijanie byli chrzczeni przed przyjęciem nauk o wierze i niewiele o niej wiedzieli. Głównymi wykonawcami misyjnej wizji papieży byli benedyktyni we wczesnym XI w., a premonstratensi i cystersi w XII wieku. Niestety, w praktyce ewangelizacja wplątana była w kwestię krucjat.

Czy krucjaty były metodą misyjną** („nawracania niewiernych")**?

Teologia średniowieczna w kwestii wojen opierała się na rozróżnieniu między wojną sprawiedliwą a niesprawiedliwą. Wojna sprawiedliwa musiała być ogłoszona przez prawowitą władzę i mieć sprawiedliwą przyczynę, np. wojna obronna. Inicjatorem wezwania do pierwszej krucjaty był cesarz bizantyjski Aleksy I Komen, który prosił papieża o pomoc w walce z Turkami seldżuckimi w celu odzyskania utraconej Anatolii (Turcja). Po apelu papieża Urbana II na synodzie w Clermont (1095) pierwsza krucjata wyruszyła w celu odbicia Jerozolimy (Ziemi Świętej) oraz uwolnienia chrześcijan wschodnich spod władzy „niewiernych". Udział w krucjacie traktowano jako praktykę pokutną za grzechy połączoną z możliwością uzyskania odpustów. Rycerze traktowani byli jak pielgrzymi[73].

W XII w. określone zostały podstawy prawno-teologiczne krucjat. Bulla *Quantum praedecessores* (1145), w której papież Eugeniusz III wzywał zachodnie chrześcijaństwo do pomszczenia Edessy (1144), stała się modelem kolejnych bulli krucjatowych. Upadek Edessy traktowano jako karę za grzechy. Po klęsce pod Hattim i zdobyciu Jerozolimy przez

[72] Por. Richard, s. 1113.

[73] Podobne praktyki istniały już wcześniej. W 1063 r. Aleksander II udzielił chrześcijańskim wojownikom walczącym z Maurami w Hiszpanii przywileju odpuszczenia doczesnych kar za grzechy. W 1089 r. papież Urban II obiecał takie same odpusty tym, którzy odbudują kościół w Tarragonie zniszczony przez Maurów.

Saladyna (1187) Grzegorz VIII w bulli *Audita tremendi* (1187) również przypisał to niepowodzenie zbiorowej odpowiedzialności całego świata chrześcijańskiego.

Aleksander III sankcjonował użycie siły koniecznością obrony wiernych atakowanych przez niechrześcijan, a Celestyn III – koniecznością nawracania apostatów. Innocenty III ogłosił nową formę krucjaty: przeciwko heretykom. Doprecyzował to Czwarty Sobór Laterański (1215) w konstytucji *Ad liberandam*. Drugi Sobór Lyoński (1274) w konstytucji *Zelus fidei* podkreślił obowiązek wszystkich wierzących do ratowania Ziemi Świętej. Po upadku Akki (1291) pojawiły się też pomysły współpracy z Mongołami w celu walki z muzułmanami[74].

Przykładem „skuteczności" krucjat była rekonkwista Hiszpanii[75]. Urban II zwolnił mieszkańców Półwyspu Iberyjskiego z udziału w pierwszej krucjacie, aby zaangażowali się w rekonkwistę. W wieku XII krzyżowcy pięciokrotnie brali udział w walkach „krucjaty na zachodzie". Militarnie udało się „odzyskać" Półwysep Iberyjski dla wiary chrześcijańskiej.

Inne podejście do wojen w imię wiary zaistniało nad Bałtykiem. W trakcie przygotowań do drugiej krucjaty, na zjeździe we Frankfurcie (1147) uzgodniono, że część krzyżowców wyruszy przeciw „pogańskim" Słowianom. W wyprawie na Szczecin wzięli udział oprócz rycerstwa niemieckiego również rycerze polscy pod wodzą Mieszka III Starego. Papież poparł ekspedycję, choć – jak pisał jeden z historyków – „Brakuje nawet dowodów na to, by nawrócenie niechrześcijan szczególnie nowego biskupa Rzymu interesowało"[76]. Jeszcze inna rzeczywistość powstała, gdy w 1226 r. Konrad Mazowiecki sprowadził do Polski krzyżaków w celu obrony swoich ziem. Otrzymali oni od cesarza Fryderyka II (nie papieża) przywilej przejmowania na własność podbitych ziem.

Podsumowując, celem wypraw krzyżowych nie było „nawracanie niewiernych". Nie było papieskich planów ekspansji wiary drogą militarnego podboju, jednak zdarzało się, że pod szyldem religijnym realizowane były interesy różnych władców. Po powstaniu chrześcijańskiego państwa

[74] Doprowadzili już do upadku muzułmańskiej dynastii Abbasydów.

[75] Por. A.H. de Oliveira Marques, *Historia Portugalii*, t. 1 (do XVII wieku), Warszawa 1987, s. 69-70.

[76] Por. I. Fonnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty bałtyckie 1147-1254*, Warszawa 2009, s. 46; J. Sprutta, *Chrystianizacja Słowian połabskich*, AMis (2020), s. 23-34; F.R. Barkowski, *Krucjata połabska 1147*, Warszawa 2017; G. Wejman, *Modele chrystianizacji ludów basenu Morza Bałtyckiego – podobieństwa i różnice*, „Studia Paradyskie" (2014), s. 247-261.

w Ziemi Świętej, aby wzmocnić obronę pielgrzymów oraz zająć się chorymi, powstawały najpierw bractwa, takie jak bożogrobcy czy joannici, a później zakony rycerskie, jak templariusze czy krzyżacy. Uzyskiwały one zatwierdzenia papieskie. Idea rycerzy zakonnych była z zasady ideą pogłębionego życia chrześcijańskiego (wielu rycerzy zakonnych oddało życie za wiarę). Nie była to jednak działalność postrzegana jako misyjna[77].

4. PAPIEŻE XIII-XV W.

Pod koniec XI i w pierwszej połowie XII w. doszło do wielu zmian w Kościele, skutkujących nowym rozumieniem przekazywania wiary. Rozwijała się idea naśladowania życia apostolskiego, coraz mocniej zaczęto akcentować potrzebę formacji w wierze (katechizacji), a w nowych zakonach coraz bardziej rozwijała się idea prowadzenia życia bardziej aktywnego niż kontemplacyjnego. Zmiany te zaowocowały w wymiarze misyjnym, gdy nowe zakony zaczęły przyjmować pokojowe głoszenie wiary jako część swego charyzmatu. Bp Meinhard przybył do Liwonii z cystersami[78]. Cystersi z Łękna pokojowo chrystianizowali Prusów i Jaćwingów. Święci Franciszek i Dominik zakładając swoje zakony, czerpali inspirację m.in. z pokojowych duńskich działań misyjnych[79]. To wszystko wpływało na rozumienie głoszenia Ewangelii przez papieży i ich postawę wobec misji.

Misje nadbałtyckie XII wieku, podobnie jak skandynawskie, nie były zarządzane centralnie. Starali się o to gorliwi biskupi lub zakony. Papieże XIII w. starali się oddzielić ewangelizację ludów nadbałtyckich od zapędów podbojowych sąsiadujących władców, mając nadzieję na nawrócenia samą perswazją. Biskupstwa w Prusach, w Estonii i Inflantach (Livonii) zostały

[77] Szerzej M. Balard, *Croisades*, w: *Dictionnaire*, s. 487-491.

[78] Por. A. Selart, *Popes and Livonia in the First Half of the Thirteenth Century: Means and Chances to Shape the Periphery*, „The Catholic Historical Review" (2014) nr 3, s. 437-458; T. Glemma, *Misja pruska XIII wieku aż do przybycia Zakonu Krzyżackiego*, AMis (1932), s. 183-201; K. Górski, *Schyłek pogaństwa w Prusach*, AMis (1935), s. 166-171; S. Hain, *Chrystjanizacja [sic!] Żmudzi*, AMis (1933), s. 103-130; L. Koczy, *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu…*, dz. cyt.; G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, AMis (1937), s. 201-435.

[79] Por. I. Fonnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty*, s. 178.

stworzone niezależnie od już istniejącej jurysdykcji[80]. Początkowe sukcesy takiej formy ewangelizacji umożliwiły tworzenie pierwszych wspólnot chrześcijańskich, jednak niekiedy zbrojna opozycja zmuszała do zapewnienia opieki przez zakony rycerskie, takie jak Bracia Dobrzyńscy czy Kawalerowie Mieczowi, którzy podlegali ordynariuszowi Inflantów. Zakony te później połączyły się z krzyżakami w Prusach. Niestety, utrzymywali oni klimat stałej krucjaty w krajach bałtyckich, co *de facto* opóźniało dobrowolne przyjęcie wiary[81].

Innocenty III (1198-1216) był papieżem przełomu wieków i przełomu rozumienia działalności misyjnej. W tym m.in. celu zwołał Czwarty Sobór Laterański (1215). Popierał chrystianizację Prusów i Jaćwingów w formie prowadzonej przez cystersów z Łekna. Założył biskupstwo w Rydze. Odegrał ważną rolę w powstaniu koncepcji obrony przed „heretykami", ogłaszając krucjatę przeciw albigensom (1208). Zezwolił na kilka wypraw nadbałtyckich dla obrony misji i nowo ochrzczonych, choć podkreślał, że dla powstawania Kościoła trzeba używać metod pokojowych. Z perspektywy misyjnej szczególnie ważna jest jego zgoda na powstanie franciszkanów (1209)[82] oraz poparcie głoszenia misji przeciwko katarom (św. Dominik). Jego pomysł połączenia wszystkich misjonarzy w jeden zakon nie przyjął się[83].

Honoriusz III (1216-1227) oficjalnie zatwierdził zakony dominikanów i karmelitów, które włączą się intensywnie w działalność misyjną w różnych częściach świata. Razem z franciszkanami na kilka wieków staną się oni główną siłą napędową misji w różnych miejscach świata. Położył on większy nacisk na głoszenie kazań połączone z życiem w ubóstwie. Zgodnie z nową polityką papieską, inicjatywa misjonarska nie pozostawała jedynie w rękach lokalnych biskupów i władców świeckich. Zdając sobie sprawę z misyjnego entuzjazmu dominikanów i franciszkanów, pragnących pokojowo głosić Dobrą Nowinę muzułmanom, skorzystał z okazji, by powiązać zakony z papiestwem. Nowe zakony miały zatem nie tylko wpływ na rozumienie misji przez papieża, ale również stały się kluczowymi instrumentami w ich realizacji, podczas gdy cystersi byli faworyzowanym narzędziem w rękach papieża w przypadku zadań w granicach zasadniczo już chrześcijańskiego świata. W Polsce papież wspierał misję pruską. W 1216 r. pierwszym biskupem Prus został Chrystian, cysters z Łekna[84]. Nowe zakony zajęły analogiczne miejsce w pracy wśród niechrześcijan poza Europą. W 1225 r. posłał dominikanów do Maroka (bulla *Vineae Domini custodes*)[85].

Przez cały swój pontyfikat **Grzegorz IX** (1227-1241) mocno angażował się w misje, posyłając głównie dominikanów i franciszkanów do Finlandii i Rumunii oraz zachęcając premonstratensów do osiedlenia się na Litwie. Pracę misyjną na Rusi prowadzili polscy dominikanie ze św. Jackiem Odrowążem. Kres tej pracy położył najazd Tatarów w 1240 roku. Papież posyłał też misjonarzy do muzułmanów w Hiszpanii i Afryce Północnej. Kanonizował Franciszka z Asyżu (1228) i Dominika Guzmana (1234), założycieli zakonów, które były w swej naturze bardzo misyjne. Postrzegał oba zakony jako źródło najlepszych dostępnych misjonarzy, gdyż ich również inspirowała wizja nawracania całej ludzkości do Chrystusa. Wśród „celów" misyjnych Grzegorza wysoko plasowali się muzułmanie. W 1233 r. wysłał listy do najważniejszych islamskich władców z pogranicza ziem chrześcijańskich: do al-Ashrafa z Damaszku, al-Aziza z Aleppo, al-Kamila z Egiptu (dwukrotnie), Kai-Qobada I z Konji, al-Mustansira z Bagdadu oraz ar-Rashida z Almohadu. Listy te były przekazywane przez franciszkanów i dominikanów[86].

15 lutego 1235 r. Grzegorz IX wydał główny dokument misyjny swego pontyfikatu – bullę ***Cum hora undecima***[87], skierowaną do dominikanów.

[80] Honoriusz III odmówił arcybiskupom Bremy władzy, którą chcieli mieć nad tymi terytoriami.

[81] Por. Richard, s. 1112-1115.

[82] Uroczyście zatwierdzi ich Honoriusz III – bulla *Solet annuere* (1223).

[83] Szerzej O. Guyotjeannin, *Innocent III*, w: *Dictionnaire*, s. 877-882. Por. też I. Fonnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty*, s. 123-124; M.-H. Vicaire, Życie wspólne i apostolat misyjny. *Innocenty III i misja w Inflantach*, w: M.-H. Vicaire, *Dominik i jego Bracia Kaznodzieje*, Poznań 1985, s. 188-206.

[84] Por. J. Nowacki, *Opactwo Cystersów w Szpetalu a misja pruska biskupa Chrystjana [sic!]*, AMis (1934), s. 187-210; K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, „Nasza Przeszłość" (1994), s. 35-61.

[85] Por. A. Paravicini Bagliani, *Honorius III*, w: *Dictionnaire*, s. 822-824; Kelly, s. 263-265; I. Fonnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty*, s. 167-180. Warto zauważyć, że Honoriusz dał misjonarzom również prawo głoszenia Ewangelii muzułmanom, a także ich chrzczenia, w przeciwieństwie do Celestyna III, który co prawda w 1192 r. oddelegował księdza do Maroka (kalifat Almohadów), ale jedynie do duszpasterstwa lokalnych chrześcijan. Honoriusz polecił też arcybiskupowi Toledo posłać dominikanów i franciszkanów do nawracania niechrześcijan modlitwą i przykładem. Nakazał mu też wyświęcić jednego dominikanina na biskupa Maroka. W ten sposób przejął kontrolę nad inicjatywą dominikanów.

[86] Por. szerzej A. Paravicini Bagliani, *Grégoire IX*, w: *Dictionnaire*, s. 751-754. Por. też Kelly, s. 265-267.

[87] Jest to pierwszy dokument, który został zamieszczony w *Breviarium Missionum*. Polskie tłumaczenie dokumentu znajduje się w t. 1, na s. 15-16. Później, w latach 1235-1321 ukazało się wiele wersji uzupełnianych przez kolejnych papieży, stale o tej samej nazwie. Zob. F. Schmieder, *Cum hora undecima: The Incorporation of Asia into the Orbis Christianus*, w: G. Armstrong, I.N. Wood (red.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, Turn-

Widać w nich już nową (ówczesną) wizję misji. Jako teologiczny punkt wyjścia Grzegorz wykorzystał przypowieść o winnicy (Mt 20,1-16). Ten motyw właściciela najmującego pracowników do zbiorów w winnicy był już wykorzystywany w listach Honoriusza III i Innocentego III do misjonarzy dominikańskich i franciszkańskich w Afryce Północnej. Wykorzystanie tematu robotników ostatniej (jedenastej) godziny znajduje odpowiednik w apokaliptycznej tradycji związanej w tym czasie z franciszkanami. Bulla nadawała różne przywileje dominikanom posłanym do niechrześcijan. Ukazywała cel pracy misyjnej: aby „na terenach niechrześcijańskich" (nieliczących się z Urzędem Nauczycielskim Stolicy Apostolskiej) „głosili Słowo Boże" i (po nawróceniu i chrzcie) „włączali do wspólnoty Kościoła". Na koniec dodaje, że misjonarze mają robić to, co jest związane z „chwałą Bożą" i „zbawieniem dusz". Podobne wskazówki Grzegorz IX powtórzył w 1238 r. w liście do dominikanów i franciszkanów działających na Wschodzie[88]. Kolejni papieże często będą wykorzystywali *Cum hora undecima*. Kluczowe elementy papieskiej polityki misyjnej w XIII w. uformowane zostały właśnie przez Honoriusza III i Grzegorza IX.

Według **Innocentego IV** (1243-1254) *christianitas* miała służyć powszechnej roli papiestwa, a jurysdykcyjna władza papieża miała być osią porządku społecznego całego chrześcijaństwa. Liczył na większy sukces w ewangelizacji północy Europy, tworząc cztery diecezje w Prusach (we Fromborku, Królewcu, Kwidzyniu i Chełmży) i łącząc nadzieje z Litwinami[89]. Posłał też jednego ze swoich doradców, hiszpańskiego dominikanina Lope Fernandeza de Ayn, do Maghrebu, aby podjął negocjacje z kalifem As-Saidem w sprawie przyznania wolności wyznania chrześcijanom.

Za jego pontyfikatu coraz bardziej ujawniało się nowe wyzwanie misyjne w postaci Mongołów[90]. Z jednej strony wiązano z nimi nadzieję na

hout 2000, s. 259-268. I. Fonnesberg-Schmidt, *Gregory IX and Mission*, w: *Pope Gregory IX (1227-1241). Power and Authority*, Amsterdam 2023, s. 235-252.

[88] Por. I. Fonnesberg-Schmidt, *Gregory IX*, s. 215.

[89] Por. Richard, s. 1115; Kelly, s. 270. Książę litewski Mendog przyjął chrzest (i koronę) w 1251 r., później jednak powrócił do pogaństwa. Książę Gedymin (w XIV w.) ponownie nawiąże kontakty z papiestwem. Litwa jednak była rozdarta między wpływami łacińskimi a rosyjskimi. Jej ostateczne „nawrócenie" nastąpi dopiero przez małżeństwo Jagiełły z Jadwigą (1386).

[90] Ordy tatarskie, forpoczta Mongołów, w latach 1237-1240 zdobyły Riazań, Moskwę, Włodzimierz, Czernihów i Kijów. W 1241 r. splądrowały Sandomierz, Kraków i pokonały wojska polskie pod Legnicą, a także podbiły Węgry. W 1243 r. powstała Złota Orda, państwo Tatarów we wschodniej Europie i Azji Centralnej.

stworzenie frontu antymuzułmańskiego[91], ale z drugiej stanowili oni realne zagrożenie. Na dworze Innocentego IV Zachód po raz pierwszy otrzymał wiarygodne informacje z pierwszej ręki na temat Tatarów dzięki biskupowi Piotrowi z Rosji i ks. Rogerowi de Torrecuso, który był w niewoli u Mongołów w latach 1241-1242[92]. Pierwszą znaną próbą ewangelizacyjno-dyplomatyczną nawiązania z nimi relacji zainicjowaną przez papieża była wyprawa Jana di Piano del Carpine (1245-1247). Towarzyszył mu m.in. franciszkanin z Wrocławia – Benedykt Polak[93]. Dwóch chanów odpowiedziało na listy papieskie. Pojawiła się szansa na znalezienie sojusznika w walce z muzułmanami oraz możliwość założenia wspólnot chrześcijańskich w łączności z Rzymem. Pierwszy Sobór w Lyonie (1245) zebrał się między innymi po to, aby wspólnie przeciwstawić się podwójnej groźbie inwazji: muzułmańskiej w Ziemi Świętej oraz tatarskiej zagrażającej Europie Wschodniej i Centralnej[94]. Cały obszerny punkt czwarty drugiej konstytucji Soboru Lyońskiego poświęcony jest właśnie Tatarom (jak ich nazwano).

Innocenty potwierdził własną odpowiedzialność za dusze wszystkich ludzi (niechrześcijan), do których był w stanie posłać misjonarzy. Kiedy 21 marca 1245 r. pisał do franciszkanów (*Dilectis filiis OFM*)[95] pracujących nad krzewieniem wiary poza chrześcijańską, łacińską Europą, skopiował *Cum hora undecima* i doprecyzował uprawnienia przyznane misjonarzom pracujących na Bliskim Wschodzie i wśród ludów Azji. Również odwołał się do biblijnej godziny jedenastej. Napisał m.in.: „Macie tam na nowo zakładać Kościoły", co odzwierciedlało średniowieczne przekonanie, że już za Apostołów Ewangelia dotarła na całą ziemię. Przypominał więc, że celem misji jest „zakładanie Kościołów".

[91] Położyli oni kres kalifatowi Abbasydów. Czyngis-chan, od 1206 r. władca Mongołów, miał prawdopodobnie żonę chrześcijankę. Czwarty chan – Kubilaj (od 1261) skłaniał się do wiary chrześcijańskiej (w wersji asyryjskiej), choć ostatecznie wybrał buddyzm.

[92] Por. szerzej A. Paravicini Bagliani, *Innocent IV*, w: *Dictionnaire*, s. 882-885.

[93] Por. F.M. Rosiński, *Benedykt Polak – największy polski podróżnik w średniowieczu*, „Wrocławskie Studia Wschodnie"(2011), s. 9-28; F.M. Rosiński, *Franciszkańska legacja papieska do wielkiego chana mongolskiego (1245-1247)*, „Studia Franciszkańskie" (2020), s. 185-210.

[94] Szeroko o nastawieniu Stolicy Apostolskiej i mentalności misyjnej oraz postrzeganiu świata mongolskiego z perspektywy papieskiej por. J. Strzelczyk, *Mongołowie a Europa. Stolica Apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku*, w: J. Strzelczyk (red.), *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Pian di Carpinego do Mongołów*, Poznań 1993, s. 7-112. Por. też J. Umiński, *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papież Innocenty IV*, Lwów 1922.

[95] BMiss, t. 1, s. 17-20.

Za **Aleksandra IV** (1254-1261) powstał zakon augustianów, który aktywnie włączy się w działalność misyjną. W 1259 r. powstało też dzieło Tomasza z Akwinu *Summa contra gentiles*, które według tradycji miało być napisane jako pomoc dla misjonarzy dominikańskich pracujących w Hiszpanii wśród tamtejszych muzułmanów i Żydów[96].

Papież **Grzegorz X** (1271-1276) dążył do odzyskania władzy chrześcijan nad Ziemią Świętą, a także ponownego złączenia Kościoła rzymskiego z bizantyjskim. W tych celach zwołał Drugi Sobór Lyoński (1274). Na tym soborze ustalono, że Kościoły wschodnie przyjmą prymat rzymski i nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary (unia lyońska). Papież przyjął też mongolskie poselstwo z Abaki, które zaoferowało chrześcijanom pomoc przeciwko muzułmanom w następstwie misji powierzonej przez Grzegorza braciom Polo i dominikaninowi Wilhelmowi z Trypolisu, wysłanemu do wielkiego chana Kubilaja[97].

Honoriusz IV (1285-1287) z myślą o ewangelizacji Bliskiego Wschodu na uniwersytecie paryskim nakazał wprowadzić naukę języków orientalnych. Nadał nowe przywileje misyjnym zakonom: franciszkanom, dominikanom, karmelitom i augustianom[98].

Mikołaj IV (1288-1292) był pierwszym w historii franciszkaninem na Stolicy Piotrowej. W 1288 r. przybyło z Persji poselstwo pod przewodnictwem „nestoriańskiego" duchownego – Bar Saumy[99] z propozycją wspólnego frontu w Palestynie przeciwko egipskim Mamelukom. Bar Sauma poinformował papieża o życiu chrześcijan (wschodnich) w Azji, zwłaszcza wśród Mongołów i Chińczyków. W odpowiedzi na to w 1289 r. papież posłał do wielkiego chana Kubilaja do Chanbałyku (Pekinu) franciszkanina Jana z Monte Corvino. Misja zakończyła się ustanowieniem pierwszych struktur Kościoła katolickiego w Chinach. Listy papieża do władców Azji Centralnej i Chin ukazują ówczesne otwarte rozumienie świata (europejskiego) z perspektywy kościelnej[100]. Papież posłał też innych franciszkanów na Bałkany i na Bliski Wschód. Upadek Akki – ostatniej twierdzy chrześcijańskiej w Ziemi Świętej (1291) – zwrócił uwagę papieża na konieczność kolejnej krucjaty. Był na nią otwarty ilchan Persji Argunem, ale zabrakło woli władców europejskich[101].

Klemens V (1305-1314) nakazał założenie katedr języków orientalnych na uniwersytetach w Paryżu, Oxfordzie, Bolonii i Salamance. Ustanowił uniwersytety w Orleanie i w Perugii. W 1307 r. podniósł Pekin do rangi arcybiskupstwa[102]. **Jan XXII** (1316-1334) stworzył dwie stolice biskupie w Azji, powierzając je dominikanom: Quilon w Kerali (Indie) oraz Meszhed (dziś Iran)[103]. **Innocenty VI** (1352-1362) udzielił zgody Kazimierzowi Wielkiemu na ustanowienie biskupstw we Włodzimierzu Wołyńskim, Lwowie i Chełmie. Za jego pontyfikatu Turcy zdobyli Adrianopol, zbliżając się niebezpiecznie do Konstantynopola. Za czasów **Urbana V** (1362-1370) założony został pierwszy polski ośrodek naukowy – Akademia Krakowska (1364), krzyżowcy odbili Aleksandrię (1365), a na Dalekim Wschodzie władzę w Chinach objęła dynastia Ming (1368), która później okaże się otwarta na katolickich misjonarzy. Za **Urbana VI** (1378-1389) Litwa przyjęła chrzest (z Polski), a papież erygował biskupstwo wileńskie, którego pierwszy biskup-franciszkanin Andrzej Jastrzębiec odegrał ważną rolę w przedsięwzięciach misyjnych w formie pokojowej[104].

Za czasów **Marcina V** (1417-1431) Portugalczycy wyparli Maurów z Ceuty (Maroko) oraz odkryli Wyspy Azorskie. Za jego pontyfikatu zakończył się

[96] Historyczność tej tradycji jest kwestionowana. Por. też J.L. Janssens, *A Survey of Thomas's Explicit Quotations of Avicenna in the Summa contra Gentiles*, „American Catholic Philosophical Quarterly" (2014) nr 2, s. 289-308.

[97] Por. szerzej G. Brunel, *Grégoire X*, w: *Dictionnaire*, s. 754-756.

[98] Por. Kelly, s. 285-286.

[99] Na dworach Europy Bar Sauma wywołał sensację. Królowie i biskupi byli zdumieni, że był on chrześcijańskim biskupem, który wydawał się ortodoksyjny i formułował wyznanie wiary w kategoriach, które były akceptowalne, jednak odwoływał się nie do władzy duchowej papieża czy bizantyjskiego patriarchy, ale do katolikosa mieszkającego w Mezopotamii. Byli zszokowani, gdy odkrywali, że świat chrześcijański rozciąga się aż do wybrzeży Pacyfiku. Misja Bar Saumy ukazuje spotkanie dwóch mocno różniących się kulturowo wersji chrześcijaństwa, z których każda miała swoje starożytne tradycje, własne dziedzictwo językowe i kulturowe.

[100] Widać to wyraźnie w uprawnieniach i przywilejach nadawanych misjonarzom, np. w *In apostolicae servitutis* (1288) dotyczącej misji franciszkańskiej posłanej do Persji. Por. J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIII-XIVème siècle)*, Rome 1977; R. Jacques, *Des nations à évangéliser. Genèse de la mission catholique pour l'Extrême-Orient*, Paris 2003; W. Kluj, *Jan z Montecorvino i pierwsza stolica biskupia w Pekinie*, w: A. Zając (red.), *Między papieżem a Wielkim Chanem. O franciszkanach w Azji środkowo-wschodniej*, Kraków 2015, s. 153-176; A. Jochum, *Na dworze Wielkiego Chana. Jan z Monte Corvino*, Warszawa 1989.

[101] Por. J.D. Ryan, *Nicholas IV and the evolution of the eastern missionary effort*, „Archivum Historiae Pontificiae" (1981), s. 79-95; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, t. 1-4, Philadelphia 1976-1984.

[102] Por. Kelly, s. 296-299. Za jego pontyfikatu król Francji Filip Piękny aresztował wielkiego mistrza templariuszy, wielu templariuszy spalił, a w 1312 r. papież ich rozwiązał. Po powrocie z Ziemi Świętej templariusze stali się potężnymi bankierami i właścicielami posiadłości. Miały one zostać przekazane joannitom, ale w praktyce przejął je król.

[103] Por. Kelly, s. 299-302.

[104] Por. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 20; M.T. Zahajkiewicz (red.), *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Lublin 1990.

Sobór w Konstancji (1414-1418). W tym soborze brała udział delegacja polska z arcybiskupem gnieźnieńskim Mikołajem Trąbą i rektorem Akademii Krakowskiej Pawłem Włodkowicem na czele. Włodkowic bronił na forum soboru polskiego punktu widzenia w sporze z krzyżakami. Potępiał on „nawracanie" mieczem. Głosił, że wszystkie narodowości, nie wyłączając pogańskich, mają prawo do samorządności i życia w pokoju na ziemiach, które są ich własnością – jest to jedna z najwcześniejszych fundamentalnych myśli prawa międzynarodowego[105]. Podnoszono różne ważne kwestie mające wpływ na działalność misyjną: nawracanie przy użyciu przymusu i siły nie jest ważne, jest grzeszne i godne potępienia; nie wolno używać nawracania jako usprawiedliwienia wojny; reguły wojny sprawiedliwej mają zastosowanie zawsze i są wiążące – niezależnie czy państwo, naród lub ludzie, wobec których jest prowadzona, są chrześcijanami, czy nie są.

Eugeniusz IV (1431-1447) otworzył sobór w Bazylei[106]. Przedstawiciele Bizancjum prosząc o pomoc w walce przeciw Turkom Osmańskim, w zamian zaproponowali pojednanie między Kościołami. Zawarto unię kościelną z zagrożonymi Kościołami: ormiańskim, koptyjskim oraz grupami jakobickimi i nestoriańskimi (unia florencka). Konsekwencją tego było zorganizowanie krucjaty, która zakończyła się tragicznie pod Warną (1444), gdzie m.in. zginął król Polski i Węgier Władysław III Warneńczyk. Za Eugeniusza IV Portugalczycy odkryli Wyspy Zielonego Przylądka (1445)[107].

[105] 5.10.1995 r. na uroczystej sesji ONZ, z okazji jej 50-lecia, Jan Paweł II przywołał kwestie poruszane na tym soborze i przypomniał, że należy wrócić do refleksji etyczno-prawnej, jaką podczas soboru w Konstancji zapoczątkowali przedstawiciele Uniwersytetu Krakowskiego z Pawłem Włodkowicem na czele.

[106] Był to Sobór bazylejsko-ferrarsko-florencki (1431-1445). Po śmierci cesarza Zygmunta I (1437) obrady soboru zostały przeniesione do Ferrary, a w 1439 r., ze względu na plagę, do Florencji. Uczestniczyli w nim m.in. obserwatorzy z Etiopii. Ich obecność na soborze rozbudziła zainteresowanie Portugalczyków Etiopią oraz całą Afryką i stała się jednym z motywów morskiej ekspansji, pogłębionym wkrótce pragnieniem wyrwania się z wpływów otomańskich po upadku Konstantynopola (1453). Już od VI w. poza Etiopią na terenie sąsiedniej Nubii znajdowały się trzy chrześcijańskie królestwa: Nobatia (stolica Pachoras), Makuria (stolica Dongola) i Alodia (stolica Sobie). Chociaż najazdy Arabów w VII wieku spowodowały izolację Nubii od innych krajów chrześcijańskich, to jednak islam wyparł tam wiarę chrześcijańską dopiero między XIV a XVI wiekiem. Por. R. Gray, *Christianity, the Papacy, and Mission in Africa*, Maryknoll 2021, s. 28-32 (dalej jako Gray); K. Mich, *To, co martwe, przemawia. Chrześcijaństwo w Nubii w okresie od VI do XVI wieku*, Warszawa 2022.

[107] Bullą *Ilius qui* (1442) papież zatwierdził podboje Henryka Żeglarza w Afryce. Por. też Kelly, s. 337-340.

W kontekście misyjnym najczęściej wspomina się dwie bulle **Mikołaja V**[108] (1447-1455): *Dum diversas* (1452) oraz *Romanus pontifex* (1455). Pierwsza zezwalała Portugalii na podbijanie i branie w niewolę „Saracenów", pogan i innych wrogów Chrystusa. To stwierdzenie wymaga wyjaśnienia. *Dum diversas*, wydana na prośbę cesarza bizantyjskiego Konstantyna XI (niecały rok przed upadkiem Konstantynopola), miała na celu obronę chrześcijańskiego Wschodu przed Imperium Osmańskim. Alfons V z Portugalii odpowiedział na to wezwanie za cenę poparcia przez papieża Mikołaja roszczeń do terytoriów w Afryce (wojny o Maroko, Ceutę, Mauretanię też traktowane były jako krucjaty). Król otrzymał swobodę podporządkowywania sobie „Saracenów", pogan i innych niewiernych, nawet zniewalając ich.

Wiadomość o upadku Konstantynopola w czerwcu 1453 r. napełniła Europę przerażeniem. Papież próbował skupić świat chrześcijański wokół idei krucjaty, ale bezskutecznie. Bulla *Romanus pontifex* (1455) wyrażała nadzieję, że rdzenna ludność wkrótce nawróci się na chrześcijaństwo, oraz wyrażała wyraźną zgodę na monopol handlowy Portugalczyków w Afryce oraz na „całym wybrzeżu Gwinei, łącznie z Indiami" (wówczas oznaczało to wszystkie terytoria na drodze do Chin). Wobec zbrodniczych czynów „Saracenów" bulla przyznawała królowi prawo podboju nowych terenów w Afryce, walki z niewiernymi i brania ich w niewolę. Ponieważ do „Saracenów" dodano „pogan", więc bulle te, próbując chronić przed inwazją turecką, *de facto* zezwoliły na pozyskiwanie niewolników z Afryki. W kontekście upadku Konstantynopola miały one jednak wtedy inne znaczenie, niż to się dzisiaj dostrzega[109].

Kalikst III (1455-1458), pierwszy papież pochodzący z Hiszpanii, bullą *Inter caetera* (1456) powierzył administrację nowymi posiadłościami portugalskimi w Afryce Zakonowi Chrystusa, bractwu rycerskiemu stanowiącemu portugalskie pozostałości po templariuszach, na którego czele stał Henryk Żeglarz. Chciał też odbić Konstantynopol z rąk Turków. Wspierał więc Jana Hunyadyego, któremu udało się wyprzeć Turków pod Belgradem (1456) i zranić sułtana Mehmeda Zdobywcę, co tymczasowo zatrzymało osmańską ekspansję w Europie[110].

[108] Za jego pontyfikatu Gutenberg wynalazł druk i w 1452 r. została wydana pierwsza książka drukowana (Biblia Gutenberga).

[109] Por. Kelly, s. 341-343.

[110] Mehmed (Muhammad) II Zdobywca w 1453 r. zdobył Konstantynopol, kończąc erę Cesarstwa Bizantyjskiego. Następne zdobywał tereny należące do Bizancjum, Wenecji i posiadłości na Peloponezie, na Bałkanach (podbił Serbię i Bośnię). Próbował podporządkować sobie Trapezunt, Wołoszczyznę, Albanię i Mołdawię. Później zaatakował Włochy i na krót-

Pius II (1458-1464) chciał wyzwolenia Europy od zagrożenia tureckiego, ale nie uzyskał w tym wsparcia innych władców europejskich. W 1461 r. opracował słynny *List do sułtana Mehmeda II*, w którym wzywał do odrzucenia Koranu i wyrzeczenia się islamu oraz do przyjęcia chrztu za cenę korony wschodniego cesarstwa[111].

Podczas pontyfikatu **Pawła II** (1464-1471) sułtan Mehmed II podbił Negroponte (1470). Papież planował doprowadzić do małżeństwa Iwana III z Rosji z katoliczką Zoe Paleolog[112].

Za **Sykstusa IV** OFM (1471-1484) w 1480 r. Turcy zdobyli Otranto w południowych Włoszech i urządzili tam rzeź mieszkańców[113]. Próby zawarcia unii z Kościołem prawosławnym w Wielkim Księstwie Moskiewskim i wciągnięcia do krucjaty prawosławnej Moskwy okazały się nieskuteczne.

W 1479 r. Portugalia i Hiszpania podpisały traktat w Alcáçovas, który dzielił strefy wpływów. Portugalia otrzymała prawo do eksploracji (i podbojów) w Afryce[114]. Traktat ten został ratyfikowany przez papieża bullą *Aeterni regis* (1481), która potwierdziła wcześniejsze bulle z 1452 r. (*Dum diversas*), 1455 r. (*Romanus pontifex*) i 1456 r. (*Inter caetera*)[115], uznając portugalskie roszczenia terytorialne wzdłuż wybrzeża Afryki Zachodniej do całego terytorium na południe od Wysp Kanaryjskich. Portugalia otrzymała w ten sposób jurysdykcję kościelną nad ziemiami w pobliżu Gwinei. Precyzyjniej, została ona powierzona Zakonowi Chrystusa, który był następcą templariuszy w Portugalii. Zakon ten odegrał ważną rolę w finansowaniu wypraw zamorskich. Jego członkiem był m.in. książę Henryk Żeglarz[116]. Portugalczycy zbudowali silną faktorię wojskową na Złotym Wybrzeżu w Gwinei oraz pierwszą europejską osadę w Zachodniej Afryce, w dzisiejszej Ghanie. Choć Sykstus nie był bezpośrednim inicjatorem misji w Kongu, to jednak jego zatwierdzenie portugalskich roszczeń miało kluczowe znaczenie dla chrystianizacji. Posyłał on misjonarzy, co zapoczątkowało chrystianizację tego regionu Afryki i co doprowadzi za czasów następcy do chrztu pierwszego władcy Konga[117].

Innocenty VIII (1484-1492) nie dał rady podjąć walki z Turkami. Zawarł porozumienie z sułtanem Bajazytem II[118]. Wspierał rekonkwistę w Hiszpanii i cieszył się z powodu usunięcia Maurów z Granady (1492). Za jego pontyfikatu władca Konga Nzinga Nkuwu został ochrzczony przez Portugalczyków jako João I (1491).

* * * * *

W XIII-XV w. papieska doktryna misyjna z jednej strony coraz silniej akcentowała pokojową ewangelizację, prowadzoną głównie przez franciszkanów i dominikanów, zgodnie z zasadami wypracowanymi przez Honoriusza III i Grzegorza IX (por. bulla *Cum hora undecima* z 1235 r.). Przypominali o konieczności przygotowania językowego misjonarzy. Założone zostało też m.in. biskupstwo w Chanbałyku (Pekinie). Jednocześnie pojawienie się Mongołów (Tatarów) stworzyło zarówno zagrożenie, jak i możliwość sojuszu antyislamskiego.

Trwałe zagrożenie ze strony ekspansji muzułmańskiej, nasilone po upadku Konstantynopola (1453), skłaniało papiestwo także do poparcia walki zbrojnej, przy jednoczesnych próbach utrzymania pokojowych relacji tam, gdzie to było możliwe. Wielkie znaczenie dla przyszłych wieków ewangelizacji poza Europą miał fakt, że Stolica Apostolska zatwierdziła traktat z Alcáçovas, który dzielił zamorskie strefy wpływów między Portugalię i Hiszpanię.

ko podbił Otranto. Turcy prowadzili regularne najazdy na Styrię i Karyntię. W maju 1480 r. wysłał wielką armię na wyspę Rodos. Ostatecznie wyspa pozostała w rękach joannitów do 1523 r., kiedy podbiły je wojska osmańskie pod wodzą Sulejmana I.

[111] List prawdopodobnie nigdy nie został wysłany, ale ukazuje ówczesne rozumienie islamu. Kelly, s. 345-347.

[112] Por. Kelly, s. 347-349.

[113] Antoniego Primaldo i 812 towarzyszy – męczenników z Otranto beatyfikował Klemens XIV w 1771 r., a kanonizował Franciszek w 2013 roku. Była to największa jak dotąd zbiorowa kanonizacja. Por. W. Kluj, *Zbiorowe beatyfikacje i kanonizacje męczenników od czasów Soboru Watykańskiego II*, w: P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Misjonarze męczennicy a wolność religijna*, Warszawa 2023, s. 187-209.

[114] Traktat podpisany pomiędzy monarchami Kastylii i Aragonii (Izabelą I i Ferdynandem II) z jednej strony a Alfonsem V i jego synem, księciem Portugalii Janem, z drugiej strony zakończył wojnę o sukcesję kastylijską. Było to zwycięstwo Kastylijczyków na lądzie, a Portugalczyków na morzu. Izabela została uznana królową Kastylii, a Portugalia zdobyła hegemonię na Atlantyku.

[115] Dwie pierwsze były bullami Mikołaja V, trzecia Kaliksta III pochodzącego z Hiszpanii (królestwa Aragonii). Powtórzył on to, co poprzednio w bulli *Inter caetera* (1456). Nie mylić z bullami Aleksandra VI o tym samym tytule! Por. szerzej A.D.J. Brett i B. Hill, *Documenting Domination: From the Doctrine of Christian Discovery to Dominion Theology*, „Religions" (2024) nr 12, s. 1-19.

[116] Papież Aleksander VI zwolnił Zakon Chrystusa ze ślubów zakonnych. Pozostał on więc jedynie stowarzyszeniem, choć jego kapelani do XIX w. prowadzili życie klasztorne.

[117] Por. Kelly, s. 349-351. Był też wielkim mecenasem sztuki (Kaplica Sykstyńska).

[118] W 1486 r. wielki mistrz zakonu joannitów na Rodos oddał papieżowi swojego najcenniejszego jeńca wojennego – Dżema, młodszego brata sułtana Bajazyta II (pojmanego w 1482 r.). Innocenty początkowo próbował wykorzystać jego roszczenia do tronu, aby po oddaniu mu tronu tureckiego Turcy wycofali się z Europy. Ostatecznie jednak papież doszedł do porozumienia z sułtanem, który traktował brata jako rywala do tronu, i w zamian za ogromną sumę zatrzymał go pod strażą w Rzymie.

II. PAPIEŻE OKRESU OD WIELKICH ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH DO KOŃCA XVIII W.

1. POWSTANIE SYSTEMU MISJI PATRONACKICH

Kiedy Portugalczycy i Hiszpanie odkrywali Nowy Świat i nowe pola misyjne, papieże byli zajęci przede wszystkim obroną przed postępami Turków w Europie (upadek Konstantynopola 1453) oraz reformacją na Zachodzie (wystąpienie Lutra 1517). Zostawiali wielkie dzieło misyjne dwóm ówczesnym potęgom morskim. Sami nie byli w stanie przejąć za nie odpowiedzialności, bo nie mieli ani personelu, ani środków transportu, ani funduszy na utrzymanie misjonarzy. Ponadto wciąż pokutowało przekonanie, że to władcy mają dbać o duchowe potrzeby swych podwładnych. Model ten zostanie zachwiany dopiero wraz z rosnącą dominacją krajów protestanckich poza Europą.

Ramy prawne XVI-wiecznych misji stanowiły portugalskie i hiszpańskie misje patronackie. Prawa nadane koronom przez Stolicę Apostolską na wiele lat *de facto* ograniczyły możliwości działania kolejnym papieżom. Misje były przez nich postrzegane głównie w perspektywie jurysdykcji hiszpańskiej i portugalskiej[1].

Przyjmuje się, że papież **Aleksander VI** (1492-1503) „podzielił" nowo odkrywany świat na strefy wpływów hiszpańskich i portugalskich[2]. Jest to jednak duży skrót myślowy, który dla rozumienia systemu misji królewskich (patronackich) wymaga pewnego doprecyzowania.

---

[1] Por. szerzej Heyberger, s. 1115-1120.

[2] Por. A.J. Fernandez, *Alexandre VI*, w: *Dictionnaire*, s. 70-73.

Zanim Krzysztof Kolumb otrzymał wsparcie dla swojej wyprawy od hiszpańskich „królów katolickich”[3], najpierw zwrócił się do króla Portugalii. Nie otrzymał jednak od niego pomocy. Gdy powrócił ze swej pierwszej wyprawy do „Indii Wschodnich”, Portugalia uznała, że podróż była naruszeniem traktatu z Alcáçovas[4] z 1479 roku.

Przybycie Kolumba na „portugalskie” wody zagroziło stosunkom między Portugalią a Hiszpanią. Przebywając jeszcze w Lizbonie, Kolumb wysłał raport o swoim sukcesie do hiszpańskich monarchów, sponsorów jego wyprawy. Hiszpański dwór królewski pozostawał w bliskim kontakcie z Rzymem (papież Aleksander VI był Hiszpanem), co zapewniło szybką serię bulli korzystnych dla Hiszpanii, analogicznych do wcześniejszych, proportugalskich.

Pierwsza bulla (*Inter caetera*, 3 maja 1493 r.) uznawała roszczenia Hiszpanii do wszelkich odkrytych ziem, które nie były jeszcze w posiadaniu chrześcijańskiego władcy, chociaż chroniła wcześniejsze prawa Portugalii[5]. Druga bulla (*Eximiae devotionis*, również 3 maja) przyznawała królom Kastylii i Leónu (Hiszpanii) oraz ich następcom te same przywileje na nowo odkrytych ziemiach, które zostały przyznane królom Portugalii w regionach Afryki i Gwinei[6]. Trzecia bulla (również zatytułowana *Inter caetera*, ale datowana na 4 maja), wzywała hiszpańskich monarchów do szerzenia wiary na terenach położonych na zachód od linii wyznaczonej sto mil od Azorów i Zielonego Przylądka, zarówno na południe, jak i na zachód[7]. Bulla *Piis fidelium* (25 czerwca) nadawała ks. Bernardo Boylowi władzę wikariusza apostolskiego „w Indiach”, dając mu jurysdykcję nad nowo odkrytymi ziemiami. Ostatnia bulla (*Dudum siquidem*, 26 września) przewidując, że żeglarze hiszpańscy mogą odkryć nowe wyspy, poszerzyła prawo do brania tych ziem w posiadanie i bronienia ich[8].

[3] Małżeństwo (1469) i wspólne rządy Izabeli (1451-1504), królowej Kastylii i Leónu oraz Ferdynanda (1452-1516), króla Aragonii dały początek nowożytnej Hiszpanii.

[4] Kolumb najpierw wylądował na portugalskich Azorach, a później sztorm doprowadził jego statek do Lizbony.

[5] Por. Aleksander VI, *Pierwsza bulla „Inter caetera” z 3 maja 1493 roku*, tł. P.A. Sokołowski, Nurt SVD, (2004) z. 1, s. 185-189.

[6] Tekst: BMiss, t. 1, s. 26-28.

[7] Por. Aleksander VI, *Druga bulla „Inter caetera” z 4 maja 1493 roku*, tł. P.A. Sokołowski, Nurt SVD, (2004) z. 1, s. 189-195. Por. też BMiss, t. 1, s. 21-26.

[8] O bullę *Piis fidelium* oczywiście zabiegał król Ferdynand, ale ponieważ była to funkcja duchowna, więc wikariuszem nie mógł być król. Tak czy inaczej bulla wzmacniała kontrolę królewską nad organizacją misji w „Indiach”. Por. D. Carmona, *El Papa Alejandro VI expide a los Reyes Católicos la Bula de Donación*, https://memoriapoliticademexico.org/Efemerides/5/04051493.html (24.03.2026).

Ostatecznie to nie bulle papieskie, ale Traktat z Tordesillas (1494, ratyfikowany przez Hiszpanię i Portugalię, a później również przez papieża Juliusza II w 1505 r. (bulla *Ea quae pro bono pacis*) określił strefy wpływów między Portugalią a Hiszpanią. Ta umowa wiązała jedynie trzy strony, które ją ratyfikowały, czyli Portugalię, Hiszpanię oraz papiestwo, ale to przełożyło się później na konsekwencje jurysdykcji kościelnych[9].

Przyjrzyjmy się ówczesnej argumentacji teologicznej na przykładzie pierwszej bulli *Inter caetera*. W perspektywie utraty chrześcijańskiego Wschodu podbitego przez „Saracenów” oraz wypędzenia „Saracenów” z Półwyspu Iberyjskiego, przypisując mieszkańcom półwyspu swoistą chrystianizacyjną misję dziejową, papież wyrażał troskę o zbawienie dusz i zauważył: „Słusznie uważamy za rzecz godną i czujemy się dłużni przyznać wam dobrowolnie to, dzięki czemu z coraz gorętszym oddaniem moglibyście kontynuować tego rodzaju święte i chwalebne dzieło zapoczątkowane przez nieśmiertelnego Boga *ku Jego chwale i rozprzestrzenianiu Królestwa Chrystusowego*”[10].

Papież wyrażał nadzieję, że wyprawy odkrywcze podejmowane były celem propagowania wiary. Motywował odkrywców: „Jak najusilniej upominamy was w Panu i na przyjęty chrzest święty, przez który *związani jesteście nakazami apostolskimi* […], abyście przez tego rodzaju wyprawy starali się – szlachetną powodowani intencją – całkowicie poświęcić się i oddać gorliwości o prawdziwą wiarę, abyście pragnęli i *czuli się zobowiązani doprowadzać ludy żyjące na tych wyspach i lądach do przyjmowania religii chrześcijańskiej*”.

Aby ta działalność była możliwa, papież udzielał królom pewnych przywilejów. Uczynił to „z własnej inicjatywy, nie wskutek waszego nalegania ani nie na wniosek kogoś innego przedłożony”. W zamian za to, władcy mieli dbać o ewangelizację ludzi zamieszkujących te tereny: „Nakazujemy wam na mocy świętego posłuszeństwa […] Powinniście do wyżej wymienionych lądów i wysp przeznaczyć mężów uczciwych i bogobojnych, uczonych, doświadczonych i pełnych umiejętności *celem nauczania wspomnianej wyżej ludności i mieszkańców wiary katolickiej* i wdrażania ich w dobre obyczaje, dokładając wszelkich należytych w tym zakresie starań”. Perspektywa wieków pokaże, że motywacja państw kolonialnych nie była taka wzniosła, a z tych obowiązków, które nakładało na nich prawa patronackie, często się

[9] Por. Kelly, s. 352-355.

[10] Tekst za tłumaczeniem w BMiss. Kursywa dodana – WK.

nie wywiązywali, niejednokrotnie świadomie i celowo, roszcząc sobie jednak prawo do otrzymanych przywilejów. W Ameryce Łacińskiej Hiszpanie tworzyli wiele diecezji, natomiast Portugalczycy – mało. W Azji w początkowym okresie Portugalczycy też nie stworzyli wielu diecezji, a później nie tworzyli ich m.in. z powodu napięć między dworem królewskim a papiestwem.

Pamiętać też trzeba, że papieże od połowy XV do połowy XVI wieku pochodzili z różnych krajów i naturalnie w jakiś sposób byli z nimi związani. Papież Kalikst III, autor pierwszej bulli *Inter caetera*, a przede wszystkim Aleksander VI pochodzili z Królestwa Aragonii (Hiszpanii). Pozostali papieże tego okresu wywodzili się z terenów dzisiejszych Włoch (choć niekoniecznie z Państwa Kościelnego). Przez krótki czas papieżem był Hadrian VI (1522-1523) pochodzący z Utrechtu. Najważniejsze dokumenty z perspektywy misji królewskiej (patronackiej) wydali papieże pochodzący z Hiszpanii[11].

Papież **Juliusz II** (1503-1513) w roku 1511 utworzył trzy pierwsze biskupstwa w Ameryce. Wcześniej, bullą *Universalis Ecclesiae regimini* (1508), koronując niejako procedury praw patronackich, przyznał królowi Kastylii prawo do przedstawiania kandydatów na biskupów Nowego Świata. Bulla nie tylko ustanawiała patronat królewski w Ameryce, ale nawet pozwalała królowi pobierać dziesięcinę[12].

Za **Leona X** (1513-1521) wraz z wystąpieniem Marcina Lutra rozpoczął się czas reformacji[13]. Z drugiej jednak strony, za jego pontyfikatu zaczęły się

[11] Mikołaj V (1447-1455) pochodził z Republiki Genui, Kalikst III (1455-1458) z Królestwa Aragonii, Pius II (1458-1464) z Republiki Sieny, Paweł II (1464-1471) z Republiki Weneckiej, Sykstus IV (1471-1474) z Republiki Genui, Innocenty VIII (1484-1492) z Republiki Genui, Aleksander VI (1492-1503) z Królestwa Aragonii, Pius III (1503) z Republiki Sieny, Juliusz II (1503-1513) z Republiki Genui, Leon X (1513-1521) z Republiki Florencji, Hadrian VI (1522-1523) z Utrechtu, Klemens VII (1523-1534) z Republiki Florencji, Paweł III (1534-1549) z Państwa Kościelnego.

[12] Odtąd to król będzie obdarowywał wszelkimi beneficjami, w tym również biskupstwami. Papież będzie mógł interweniować jedynie za jego zgodą. W zamian król miał ponosić koszt ewangelizacji, zapewnić utrzymanie duchownych oraz kościołów. Rzeczywiście w pierwszym wieku ewangelizacji Ameryki powstanie wiele diecezji, znacznie więcej niż na terenach podległych jurysdykcji władców portugalskich. Por. Heyberger, s. 1116.

[13] Później kontrreformacja położy nacisk na wierność papieżowi, co będzie się przekładało na większą latynizację nowo zakładanych Kościołów. Paweł III przyczyni się do tego powołaniem w 1542 r. Kongregacji Inkwizycji, czyli Świętego Oficjum, mającej uprawnienia do cenzurowania i karania. Miała ona na celu przede wszystkim zwalczanie herezji, ale skutki jej działalności dosięgały także misji. Paweł IV, również w trosce o ortodoksję, dołoży do tego Indeks Ksiąg Zakazanych (1557), a Pius V – Kongregację Indeksu (1571).

rysować nowe możliwości ewangelizacji Afryki. Poza Etiopią na wschodzie, pojawiło się nowe państwo chrześcijańskie na zachodzie – Kongo. W 1518 r. Leon X wyświęcił na biskupa syna władcy Konga[14].

Hadrian VI (1522-1523) starał się zjednoczyć chrześcijańską Europę do walki z Turkami[15]. **Klemens VII** (1523-1534) zatwierdził dwa zakony, które później odegrają ważną rolę na misjach: kapucynów (1527) oraz barnabitów (1530)[16].

Papież **Paweł III** (1534-1549), Rzymianin, sukcesor Klemensa VII, przewodził Kościołowi w czasach kształtowania się nowej wizji świata i Kościoła. Były to czasy Kopernika (1473-1543) i papieskiego zaangażowania w kontrreformację. Aby pogodzić się z protestantami i zreformować Kościół, opowiedział się za zwołaniem nowego soboru. Sobór Trydencki, po kilku nieudanych próbach, zwołano w 1545 roku[17].

Paweł III był bardzo otwarty na kwestie misyjne. W 1540 r. zatwierdził[18] jezuitów, wspierał powstawanie nowych zakonów, takich jak barnabici, teatyni, somaskowie, urszulanki, którym idea misyjna nie była obca. Nalegał na nawiązywanie relacji z Ormianami i maronitami[19].

W kwestiach misyjnych najbardziej znany jest jednak z tego, że zabronił odbierania Indianom wolności i własności. Dwa ważne dokumenty wydał na początku czerwca 1537 roku. Najpierw, 1 czerwca, ogłosił konstytucję *Altitudo Divini Consilii*[20], regulującą pewne przepisy związane z postem,

[14] Wiara chrześcijańska dotarła do Królestwa Konga wraz z Portugalczykami pod koniec XV wieku. W 1482 r. Diogo Cão dotarł do ujścia rzeki Kongo i nawiązał pierwszy kontakt. Nzinga Nkuwu (znany pod chrześcijańskim imieniem João, rządził w latach 1482-1506) poprosił króla Portugalii o misjonarzy, a w 1491 r. przyjął chrzest. Jego syn Nzinga Mbemba, znany jako król Afonso I, popierał chrystianizację. Z kolei jego syn Henrique Kinu a Mvemba (posłany jako chłopiec na studia do Portugalii) w 1518 r. został wyświęcony na biskupa przez samego papieża Leona X. Misje te szybko się rozwijały. Por. Gray, s. 28-30.

[15] Pod przywództwem Sulejmana Wspaniałego (1520-1566) Turcy zdobyli Belgrad (1521), zagrażali Węgrom i oblegli Rodos. Hadrian był rektorem uniwersytetu w Louvain. Został wybrany na papieża, będąc nieobecnym na konklawe. Por. Kelly, s. 360-362.

[16] W czasie jego pontyfikatu Rzym został złupiony przez wojska cesarza Karola V (*Sacco di Roma*), a sam papież został uwięziony. Przeżył też spór z Henrykiem VIII (odmowa unieważnienia małżeństwa z Katarzyną Aragońską), który ostatecznie doprowadził do zerwania Anglii z Kościołem katolickim.

[17] Kontynuowany później przez Juliusza III i Piusa IV.

[18] Zakon powstał w 1534 roku. Bullą *Regimini militantis Ecclesiae* (1540) papież dodał jednak specjalną więź – specjalny ślub jezuitów zobowiązujący ich do posłuszeństwo wobec Stolicy Świętej w ich dyspozycyjności w dziele szerzenia wiary wśród „Turków" i innych „niewiernych" oraz „heretyków". Por. Heyberger, s. 1117.

[19] Por. F. Fossier, *Paul III*, w: *Dictionnaire*, s. 1263-1268.

[20] Tekst: BMiss, t. 1, s. 28-32.

spowiedzią i Komunią, a przede wszystkim z zawieraniem małżeństw. Niektóre zasady, które wtedy określił, np. związane z wielożeństwem, mają zastosowanie po dzień dzisiejszy:

> *Ci, którzy przed nawróceniem posiadali według ich zwyczaju więcej żon, a nie pamiętają, którą pojęli jako pierwszą, nawróciwszy się na wiarę katolicką, niech zatrzymają jedną z nich, tę, którą chcą, i z nią zawrą związek małżeński za pomocą słów odnoszących się do obecnej, jak to jest przyjęte. Ci zaś, którzy pamiętają, którą pojęli jako pierwszą, niech tę zatrzymają, odprawiając inne*[21].

Najwięcej jednak rozgłosu przyniosła mu bulla *Sublimis Deus* (2.06.1537)[22]. Tak podsumował w niej ówczesną mentalność, a przez to rzeczywistość misyjną:

> *Wróg rasy ludzkiej […] Zainspirował swoich pachołków, którzy […] nie zawahali się głosić powszechnie, że Indianie z Zachodu i Południa oraz inni ludzie, o których istnieniu niedawno się dowiedzieliśmy, winni być traktowani jak głuche i nieme zwierzęta stworzone, by nam służyły, utrzymując, że nie są w stanie przyjąć wiary katolickiej.*

Po czym zdefiniował:

> ***Indianie są prawdziwymi ludźmi**, nie tylko zdolnymi rozumieć katolicką wiarę, lecz zgodnie z tym, co wiemy, pragnącymi gorąco ją przyjąć. Chcąc dostarczyć lekarstwo przeciw złu, definiujemy i oświadczamy tym naszym pismem […] **Indianie i wszyscy inni ludzie**, którzy mogą być później odkryci przez chrześcijan, **nie mogą być w żadnym wypadku pozbawieni swojej wolności ani posiadania swojej własności, nawet wtedy, gdy pozostają poza wiarą w Jezusa Chrystusa**. Mogą i powinni legalnie i w sposób nieskrępowany cieszyć się wolnością i tym, co posiadają. W żaden sposób nie mogą być więzieni, a jeżeli coś takiego miałoby się zdarzyć, to będzie to nieważne i w związku z tym nie może zostać wykonane.*

[21] Tamże s. 30. Por. też W. Kowal, *XVI-wieczne normy kanoniczne odnoszące się do małżeństw poligamicznych: historia i teraźniejszość*, STV (2011), nr 2, s. 29-42.

[22] Niekiedy nazywana też *Sic dilexit* od pierwszych słów tekstu. W polskim tłumaczeniu pojawił się błąd w nazwie - *Sublimus Deus*. Por. http://pl.soc.religia.narkive.com/RdQLw8Yv/pawe-iii-encyklika-sublimus-dei-1537-o-indianach (2018.01.09).

Czy „inni" to ludzie?

Niektórzy postrzegają *Sublimis Deus* (1537) jako przykład papieskiego bronienia praw Indian, inni jako część dogodnego politycznie stanowiska Pawła III. Dokument ten stanowi pewne następstwo dekretu hiszpańskiego króla Karola V z 1530 r., w którym król zakazał zniewalania Indian.

Głównym impulsem dla powstania *Sublimis Deus* była narada zorganizowana przez misjonarzy w Meksyku w 1537 r., arcybiskupa Juana de Zumarragę, Bartolomé de Las Casasa i biskupa Puebla Juliana Garcésa. Omówili oni metody nawracania rodzimej ludności, a zwłaszcza franciszkańską praktykę masowego chrztu. Opierając swe propozycje dla papieża na podstawie traktatu Las Casasa *De Unico Vocationis Modo*, wysłali oni list do Rzymu w obronie Indian. W odpowiedzi na to, Paweł III wydał *Sublimis Deus* oraz wprowadzające bullę w życie brewe *Pastorale officium*. Brewe deklarowało automatyczną ekskomunikę (*latae sententiae*) dla każdego, kto by nie przestrzegał nowego prawa[23].

Żywot prawny brewe nie trwał długo. Zostało ono anulowane przez papieża rok później. Chodziło o spór z hiszpańską koroną. Rada Indii Zachodnich i korona doszły do wniosku, że dokument ten łamał ich prawa patronackie.

Bulla miała silny wpływ na debatę w Valladolid (1550-1551) między Las Casasem a Sepulvedą. Jaki był główny problem debaty? Ponieważ Nowa Ziemia reprezentowała te regiony ziemi, o których Europejczycy nie wiedzieli wcześniej, pojawiły się spekulacje, czy mieszkańcy tych ziem byli prawdziwymi ludźmi, czy nie. Część ludzi w Europie wolała być przekonana, że na tych nowo odkrytych ziemiach żyją istoty nie do końca ludzkie. Pismo święte mówi przecież, że Ewangelię głoszono już wszystkim narodom, a nikt w Ameryce o niej nie słyszał. Ponadto uważano wtedy, że ludzkość dzieli się na trzy odrębne rasy (Europejczyków, Azjatów i Afrykanów), po jednym dla każdego z synów Noego. Mieszkańcy Nowej Ziemi nie mieścili się w tym schemacie[24].

Wydaje się, że w dobie dyskusji na temat osobowości prawnej zwierząt (czy nawet rzeki!), ta problematyka wcale nie należy do przeszłości. Współczesnymi słowami filozof Nicholas Rescher podsumował istotę tej

[23] Por. dobrze udokumentowany, choć już stary tekst: L. Hanke, *Pope Paul III and the American Indians*, „Harvard Theological Review" (1937) nr 2, s. 65-102.

[24] Por. W. Giertych, *Wprowadzenie*, w: B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, Poznań 1988, s. 5-25.

dyskusji następująco: „Jak stwierdzić, czy istota, która wydaje się zdolna do rozumnego działania – ale niekoniecznie człowiek, może nawet kosmita lub android – jest (lub nie) bratnim bytem rozumnym?”[25]. Stale trwają dyskusje, jaki status ma „sztuczna inteligencja”. To stwierdzenia współczesne. W XVI w. bardziej brano pod uwagę argument, czy „inni” posiadali dusze i czy mogli osiągnąć zbawienie.

Ostatecznie za głosem Bartłomieja de las Casasa zgromadzeni na debacie stanęli po stronie człowieczeństwa Indian, które potwierdzała bulla, choć miejscowym zarządcom spraw amerykańskich nie robiło to wielkiej różnicy.

* * * * *

Przez kolejne sto lat misje organizowano według zasad wypracowanych w Amerykach, które miały również swoje konsekwencje dla misji w Afryce i Azji. Ponieważ papieże nie dysponowali flotą ani własnym zapleczem misyjnym i byli uwikłani w sprawy polityczne, musieli opierać się na władzy świeckiej, głównie Hiszpanii i Portugalii, mimo narzucanych przez nią ograniczeń. Z czasem sytuacja zaczęła się zmieniać, a po około wieku nowe wyzwania napłynęły z misji azjatyckich.

2. OD POŁOWY XVI W. DO POWSTANIA *CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE*

Rozumienie pojęcia misji *sensu stricto* w znaczeniu współczesnym zaczęło się kształtować dopiero pod koniec XVI wieku. Temat misji nie pojawił się więc na Soborze Trydenckim (1545-1563). Niepokoje związane z reformacją protestancką prowadziły do obrony i propagowania wiary katolickiej.

[25] Por. N. Rescher, *Debata w Valladolid*, w: https://filozofuj.eu/wp-content/uploads/2021/03/nicholas_rescher_-debata-w-valladolid.pdf (13.07.2024). Z praktycznego punktu widzenia (niektórych ludzi), gdyby Indianie nie byli ludźmi, to zmuszanie ich do pracy ponad siły, a nawet zabójczego wyniszczenia pracą, nie byłoby przestępstwem (grzechem). Analogicznie, gdyby Indianki nie były ludźmi, to dla niektórych mężczyzn byłaby to wielka pokusa związków pozamałżeńskich.

Pośrednio jako główne osiągnięcie misyjne soboru można uważać katechizm, który ukazał się w 1566 roku. W czasie do powstania *Congregatio de Propaganda Fide* inicjatywy misyjne papieży trzeba postrzegać w połączeniu z pragnieniem wprowadzenia w życie postanowień Soboru Trydenckiego.

Juliusz III (1550-1555) reaktywował sobór, zatwierdził konstytucje jezuitów, interesował się szerzeniem wiary w Indiach i na Dalekim Wschodzie oraz w obu Amerykach[26].

Paweł IV (1555-1559) dążył do pogłębienia przeprowadzanych reform w Kościele. Chciał je jednak wprowadzać samodzielnie, opierając się nie na soborze, ale na odnowionej inkwizycji. W trosce o czystość wiary, podejrzewając Żydów o sprzyjanie protestantyzmowi, w bulli *Cum nimis absurdum* (1555) unieważnił prawa społeczności żydowskiej i nałożył religijne i ekonomiczne ograniczenia na Żydów w państwach papieskich. Ustanowił rzymskie getto. Żydowscy mężczyźni byli zobowiązani do noszenia spiczastego żółtego kapelusza, a żydowskie kobiety – żółtej chustki[27].

Pius IV (1559-1565) doprowadził do wznowienia i ukończenia Soboru Trydenckiego i złagodził niektóre surowe decyzje Pawła IV[28].

Pius V OP (1566-1572) poświęcił się reformie Kościoła w duchu Soboru Trydenckiego. Erygował jedną kongregację do spraw duchowych misji oraz drugą do spraw Kościoła w Niemczech i innych krajach „zakażonych” protestantyzmem. Na wzór nuncjuszy posyłanych do krajów Europy próbował powołać specjalnego nuncjusza dla Ameryki, ale działania hiszpańskiego monarchy Filipa II[29] skutecznie zablokowały możliwość powstania bezpośrednich relacji dyplomatycznych papiestwa z Ameryką, pomijając królewski patronat. Podobnie było z próbą stworzenia kongregacji misyjnej w Rzymie.

Staraniem papieża wydane zostały odnowione księgi liturgiczne rytu rzymskiego: brewiarz (*Breviarium Romanum*, 1568) i mszał (*Missale Romanum*, 1570), a także katechizm (*Catechismus Romanus*, 1566). Pius V był też inicjatorem Świętej Ligi (wraz z Wenecją i Hiszpanią) przeciwko Turcji,

[26] Por. M. Smith, *Jules III*, w: *Dictionnaire*, s. 983-985.

[27] Por. D. Berger, *Cum Nimis Absurdum and the Conversion of the Jews*, „The Jewish Quarterly Review” (1979) nr 1, s. 41-49; A. Borromeo, *Paul IV*, w: *Dictionnaire*, s. 1268-1269.

[28] Por. M. Smith, *Pie IV*, w: *Dictionnaire*, s. 1326-1328.

[29] Chociaż król wspierał działalność misyjną (w 1570 r. w Limie było już czterdziestu jezuitów), to jednak chciał, aby misje pozostawały w kompetencji królewskiej, nie papieskiej. Por. Gray, s. 34.

która odniosła pod Lepanto zwycięstwo nad siłami sułtana Selima II (1571), przekreślając turecką dominację na Morzu Śródziemnym[30].

Grzegorz XIII (1572-1585) realizował zalecenia Soboru Trydenckiego. Podnosił intelektualny poziom kleru, zakładając szkoły w Rzymie i innych miastach, m.in. Kolegium Rzymskie (dzisiejsze *Gregorianum*). Zapewnił znaczące wsparcie finansowe na założenie i utrzymanie seminariów w Japonii[31]. W uznaniu zasług jezuitów na tych wyspach i w pobliskich Chinach (gdzie w 1583 r. przybył Matteo Ricci), oprócz licznych przywilejów przyznanych jezuitom, Grzegorz XIII zastrzegł ewangelizację tych krajów wyłącznie im. Z drugiej strony wspierał również augustianów i franciszkanów w ich pracy misyjnej na Filipinach, gdzie w 1579 r. utworzył diecezję Manili. Promował też misje w Afryce i na Karaibach (zwłaszcza w Meksyku i Peru). Zyskał tytuł „Papieża misji XVI w."[32].

Sykstus V OFMConv (1585-1590) popierał polskich królów Stefana Batorego i Zygmunta III Wazę, upatrując w nich przywódców krucjaty antytureckiej, która miałaby doprowadzić do całkowitego wyzwolenia Węgier. Popierał działalność misyjną w Japonii, Chinach, na Filipinach i w Ameryce Południowej[33].

W czasie swego krótkiego pontyfikatu **Grzegorz XIV** (1590-1591) wydał m.in. bullę *Cum Sicuti* (1591) skierowaną szczególnie do biskupa Manili, przypominając wcześniejsze papieskie zakazy wydane przeciwko czynieniu

[30] Por. N. Lemaitre, *Pie V*, w: *Dictionnaire*, s. 1328-1330; Heyberger, s. 1116. Podkreślając duchowy (misyjny?) wymiar tego zwycięstwa, papież ustanowił liturgiczne wspomnienie Matki Bożej Różańcowej.

[31] Zapewne wielkim bodźcem ku temu było poselstwo czterech młodych chrześcijańskich Japończyków, którzy zostali posłani wraz z jezuitami na dwór papieski. Papież Grzegorz XIII przyjął ich osobiście (po jego śmierci również Sykstus V). O audiencji u Grzegorza XIII traktuje najstarszy tekst misyjny, który ukazał się w Polsce (po łacinie) w 1585 r.: *Epistola de legatorum Iaponicorum orientalium adventu ad Gregorium XIII Pontificem Maximum, paucos dies antequam moreretur. Cum actis consistorii publicae exhibiti die 23 Martii 1585. Praetera illustria quaedam martyria, quae Oriente ad fidem Christianem aliqui subierunt* (Vilnae 1585). Więcej o tej pozycji por. J. Kępiński, *Idea misyjna w literaturze polskiej w latach 1585-1800*, Warszawa 2015, s. 12-13. O wyprawie por. też P. Janociński, *Ikona „czterech młodzieńców"*, „W Drodze" (2007) nr 8, s. 94-102.

[32] Por. A. Borromeo, *Grégoire XIII*, w: *Dictionnaire*, s. 760-763. O wczesnych misjach w Meksyku – A. Miotk, *Wczesna ewangelizacja Meksyku i Ameryki Północnej*, AMis (2006), s. 123-160; T. Szyszka, *Zarys historii ewangelizacji Meksyku od XVI do XVII wieku*, AMis (2019), s. 7-30.

[33] Sykstus V zreformował od podstaw całą Kurię Rzymską (bulla *Immensa aeterni Dei* – 1588) tworząc 15 stałych kongregacji kardynalskich, które miały odtąd zajmować się wyspecjalizowanymi dziedzinami. Ta reforma usprawniła administrację i zwiększyła dyscyplinę kościelną. Praktycznie przetrwała (z korektami) do XX wieku. Por. Kelly, s. 379-381.

niewolników z rodzimej ludności w Ameryce i na Filipinach. Misjonarze zasadniczo bronili praw rodzimej ludności, ale władze kolonialne często wykorzystywały miejscową ludność jako tanią siłę roboczą[34].

Papież **Klemens VIII** (1592-1605) ustanowił pierwszą kongregację do spraw misji. Chociaż przetrwała ona tylko kilka lat (1599-1604), to jednak stała się inspiracją dla tej, która powstanie za ćwierć wieku. W 1603 r. posłał karmelitów bosych do Persji, aby opiekowali się miejscowymi chrześcijanami oraz promowali sojusz z szachem Abbasem przeciw Osmanom[35]. Warto zauważyć, że chociaż zagrożenie ze strony Turków (islamu) było realne, to jednak misjonarze spotykali się też z islamem w innej, bardziej pokojowej formie, w Afryce, w Indiach, a nawet w Chinach.

Za jego pontyfikatu w relacjach z Kościołem prawosławnym zaistniała nowa sytuacja. W 1589 r. utworzony został prawosławny patriarchat w Moskwie. Zrodziło to obawy o ingerencję Moskwy w sprawy ludności zamieszkującej Rzeczpospolitą. By się temu przeciwstawić, powstał pomysł utworzenia Kościoła uznającego zwierzchnictwo papieża, ale zachowującego prawosławną liturgię (unickiego). Decyzja części prawosławnych biskupów

[34] Już Eugeniusz IV potępił handel niewolnikami i niewolnictwo w bulli *Sicut dudum* (1435), żądając od chrześcijan uwolnienia zniewolonej ludności Wysp Kanaryjskich (nieposłuszeństwo groziło automatyczną ekskomuniką). W 1537 r. Paweł III wydał wspomnianą wyżej bullę *Sublimis Deus*. W przyszłości Urban VIII ogłosi brewe *Commissum Nobis* (1639) w celu poparcia edyktu króla Hiszpanii (Filipa IV) zakazującego zniewalania Indian w Nowym Świecie. Potrzeba taniej i licznej siły roboczej w koloniach doprowadzi jednak do powstania nowej formy – zorganizowanego handlu niewolnikami z Afryki. To również zostanie potępione przez kolejnych papieży, począwszy od Innocentego XI (1676-1689). W 1741 r. Benedykt XIV wyda *Immensa Pastorum*, w którym potwierdzi, że karą za zniewolenie Indian jest ekskomunika. Potwierdzą to Grzegorz XVI w 1839 (*In supremo*) oraz Leon XIII w 1888 i 1890 roku. Swoistą ironią jest więc oskarżanie papieży o popieranie niewolnictwa lub przynajmniej niepotępianie go, podczas gdy masowe zniewolenie chrześcijan (ok. miliona osób) przez Turków osmańskich w okresie od XVI do XVIII wieku jest praktycznie pomijane milczeniem. Więcej o misjach na Filipinach – J. Skrabania, *The Philippines under the Spanish and American Colonisation (1565-1912). A historical-political-religious Development. Part 1*, Nurt SVD (2020) nr 2, s. 8-26 oraz (2021) nr 1, s. 43-69.

[35] Abbas I Wielki (1571-1629) twórca nowoczesnego państwa perskiego. Prowadził dwie wielkie wojny z Osmanami (1592-1602 oraz 1615-1623). Przeniósł swoją stolicę do Isfahanu, gdzie przybyli pracować misjonarze karmelitańscy pracujący pod protekcją polskich królów. Por. Heyberger, s. 1116. S. Załęski, *Missye w Persyi [sic!] w XVII i XVIII wieku pod protektoratem Polski. Szkic historyczny*, Kraków 1882; S. Wiśniewski, *Protektorat królów polskich nad misjami w Persji w XVII i XVIII w.* (praca dyplomowa na ATK), Warszawa 1993; M. Bednarz, *Ignacy Franciszek Zapolski SJ, dyplomata i misjonarz w Persji pod koniec XVII w.*, w: F.A. Plattner, *Gdy Europa szukała Azji*, Kraków 1975, s. 371-386. Tło historyczne por. J.M. Flannery, *The Mission of the Portuguese Augustynians to Persia and Beyond (1602-1747)*, Leiden 2013.

o przyjęciu unii zapadła na synodzie w Brześciu w październiku 1596 roku. W bulli *Magnus Dominus* (1596) papież przyjął metropolię kijowską (9 biskupstw) do jedności z Kościołem katolickim. Ponad milion prawosławnych przeszło wówczas do Kościoła katolickiego[36].

Papież **Paweł V** (1605-1621) popierając misje, zatwierdził oratorianów, beatyfikował Ignacego Loyolę, Franciszka Ksawerego i Filipa Neri. Misjonarzom jezuickim pozwolił na używanie języka miejscowego w liturgii (1615)[37]. Podczas jego pontyfikatu rozwinęły się misje kapucynów w Kongu, w Abisynii i jezuitów w Paragwaju[38]. W czasie II wojny polsko-rosyjskiej (1609-1618) popierał Polaków, mając nadzieję na podporządkowanie papiestwu ogromnych terenów prawosławnej Rosji.

* * * * *

Wysiłek trydenckiej odnowy Kościoła przełożył się na rosnący entuzjazm misyjny. Już w 1513 r. Izydor de Isolanis OP napisał traktat *De imperio militantis Ecclesiae*, w którym zastanawiał się, czy Kościół „podbije" najodleglejsze wyspy Wielkiego Oceanu (Amerykę). Zainspirowany pracą franciszkanów w Meksyku, w 1532 r. Mikołaj Herborn OFM napisał *Epitome de inventis nuper Indiae populis idolatriis ad fidem Christi atque ad adeo Ecclesiam catholicam convertendis*. W 1533 r. Erazm z Rotterdamu, w swym dziele *Ecclesiastes sue Concionatur evengelicus*, pisał o potrzebie ewangelizowania nowo odkrytych ziem. Znane jest też dzieło Józefa Acosty SJ *De natura novi orbis… et de promulgatione Evangelii apud barbaros... sive de procuranda Indorum salute* z 1588 r. (znane popularnie jako *De procuranda*

[36] Por. B. Barbiche, *Clément VIII*, w: *Dictionnaire*, s. 380-383.

[37] Być może dodatkowym argumentem otwarcia misyjnego Pawła V były odwiedziny podobnego poselstwa z Japonii, tym razem z franciszkanami (drogą na wschód, przez Meksyk). O tej wizycie traktuje najstarsza polskojęzyczna publikacja misyjna: S. Amatus, *Posłowie japońscy do Pawła V biskupa rzymskiego, naród i droga ich* (Kraków 1616). Więcej o tej pozycji: J. Kępiński, *Idea misyjna*..., dz. cyt., s. 20-23.

[38] Podobne przywileje przyznano w 1631 r. misjonarzom w Gruzji (do odprawiania mszy w języku gruzińskim lub ormiańskim). W regionie wokół współczesnego Montrealu jezuiccy misjonarze otrzymali pozwolenie od Stolicy Apostolskiej na używanie języka Irokezów w liturgii. Papież Benedykt XIV w 1757 r. zezwolił na tłumaczenia Biblii pod warunkiem, że zostały one zatwierdzone w Rzymie i zawierały wyjaśnienia. Dopiero z nadejściem jansenistycznego synodu w Pistoi (1786) i rewolucji francuskiej (1789) podejście do języka rodzimego w liturgii stało się ostrożniejsze. W 1851 r. i 1857 r. Stolica Apostolska odmówiła zgody na tłumaczenia liturgiczne na języki rodzime, nawet jako pomocy dla lepszego zrozumienia Mszy św. Por. Ph. Boutry, *Paul V*, w: *Dictionnaire*, s. 1269-1272.

Indorum salute). Dzieło odnosiło się głównie do Peru, które autor jako misjonarz dobrze znał. Hieronim Gracjan od Matki Bożej OCD w swym *Stimulo de la Propagacion de la Fee. Contiene una exortacion para la conversion de la gentilidad* (1593), udowadniał m.in., że pragnienie własnej doskonałości powinno pobudzać, a nie osłabiać gorliwość misyjną. W 1605 r. Jan od Jezusa Maryi OCD wydał swoje traktaty *Instructio missionum* oraz *Tractatus quo asserunt missiones et rationes adversae repelluntur*. Choć trudno się dziś zgodzić z jego teologią, to jednak widać u niego pragnienie przyjścia z pomocą ludom Azji i Ameryki. Wielką trójkę karmelitów tego okresu wieńczy Tomasz od Jezusa OCD. Jego dwa dzieła: *Stimulus missionum* (1610) oraz *De procuranda salute omnium gentium* (1613) były bezpośrednimi bodźcami decyzji o założeniu misyjnej kongregacji[39].

3. OD USTANOWIENIA *CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE* DO KOŃCA XVIII W.

A. USTANOWIENIE *CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE*

Dla Portugalii i Hiszpanii ewangelizacja nowo odkrytych ludów była równoznaczna z podbojem i ekspansją kolonialną. Od końca XVI w. do połowy XVII w. w Europie Zachodniej dominowała Hiszpania, w centralnej – Rzeczpospolita Obojga Narodów[40], a na południowym wschodzie – Imperium Osmańskie[41]. Gdy powstawała Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, rozpoczynała się w Europie wojna trzydziestoletnia (1618-1648)[42].

[39] Dane o tych pierwszych „misjologach" por. P. Charles, *Les Dossiers de l'Action Missionnaire. Manuel de Missiologie*, Vol. I, Louvain 1938, s. 415-419.

[40] Która początkowo zwycięsko wychodziła z wojen ze Szwecją (pod Kircholmem – 1605, pod Oliwą – 1627, pod Trzcianną – 1629). W latach 1610-1612 okupowała nawet Moskwę, dyktując warunki Rosji. Potem jednak słabła od czasów powstania Chmielnickiego (1648-1654) i potopu szwedzkiego (1655-1660).

[41] W 1571 r. poniosło klęskę w bitwie pod Lepanto, a ostatecznie zostało rozgromione w bitwie pod Wiedniem w 1683 roku.

[42] Między „protestanckimi" państwami Świętego Cesarstwa Rzymskiego (I Rzeszy), popieranymi przez Szwecję, Danię, Niderlandy i „katolicką" Francję z jednej strony, a „katolicką" dynastią Habsburgów (Hiszpanią, Austrią i niektórymi księstwami Rzeszy). Wojna zakończyła się osłabieniem dynastii Habsburgów oraz wzmocnieniem pozycji Francji i Szwecji, a także uznaniem niepodległości Niderlandów.

Z perspektywy misyjnej najważniejsze były kraje, które posiadały potężne floty dalekomorskie. Nawet po klęsce Wielkiej Armady (1588) w walce z Anglią, Hiszpania pozostawała stale największą europejską potęgą morską posiadającą imperium kolonialne na pięciu kontynentach. Była ona tradycyjnie „katolicka" i otwarta na ewangelizację. Szybko rozwijające się „protestanckie" kraje, czyli Anglia oraz Republika Zjednoczonych Prowincji (Niderlandy), które też posiadały wielkie floty, wobec pozostałych kontynentów miały plany głównie handlowe. Coraz bardziej w potęgę rosła też „katolicka" Francja, która dochodziła do apogeum swojej mocarstwowości rozciągającej się od Alzacji przez Atlantyk aż do Kanady. Dobre relacje z muzułmanami otwierały Francji pole handlu na Wschodzie. Byli oni też cennymi sojusznikami na Morzu Karaibskim, na Madagaskarze i w niektórych częściach Afryki. Te trzy kraje, a precyzyjniej ich kompanie handlowe, zaczęły przejmować inicjatywę w relacjach Europy z resztą świata[43]. Od woli ich urzędników zależało, czy misjonarze będą wpuszczani na tereny objęte ich kontrolą.

Na powyższym tle należy postrzegać wysiłek papieży pierwszej połowy XVII w. oraz inicjatywę **Grzegorza XV** (1621-1623). Był on kolejnym w serii wielkich papieży reformy potrydenckiej. Jego pontyfikat był krótki (2 lata i 5 miesięcy), ale główne dzieło jego pontyfikatu, czyli założenie *Congregatio de Propaganda Fide*[44], okazało się przełomowym. Można wręcz powiedzieć, że od roku 1622 rozpoczęła się nowa epoka w historii Kościoła.

[43] W 1600 r. w Londynie powstała *British East India Company*. Kompania miała prawo utrzymywać swoją armię, wypowiadać wojny, zawierać układy polityczne i posiadać własną walutę. Budowała sieć swoich faktorii i fortów, podbijając Indie. W 1614 r. rozpoczęła działalność w Chinach, założyła dzisiejszy Singapur.

W 1602 r. powstała niderlandzka *Vereenigde Oostindische Compagnie*, która zakładała swoje faktorie w Batawii (Dżakarta), na Jawie, na wyspie Dejima (Japonia). Handlowała srebrem wydobywanym w Peru, miedzią z Japonii, tekstyliami z Chin, Indii, ceramiką oraz przyprawami. Zakładała placówki na Sri Lance, na Przylądku Dobrej Nadziei (Południowa Afryka), na terenach dzisiejszego Iranu, Bangladeszu, Tajlandii.

W 1616 r. powstała Duńska Kompania Wschodnioindyjska, która koncentrowała się na handlu z Indiami, Chinami i Japonią. Pomimo początkowych sukcesów, dość szybko straciła swoją pozycję.

W 1627 r. powstała francuska „Kompania Stu Współpracowników" (*Compagnie de la Nouvelle-France*). Dyrektorzy tej kompanii byli również bardziej zainteresowani handlem niż kolonizacją czy ewangelizacją.

[44] Monumentalne opracowanie w pięciu obszernych woluminach na temat Kongregacji Rozkrzewiania Wiary – zob. J. Metzler (red.), *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum 1622-1972*, Rom-Freiburg-Wien 1971-1976 (dalej jako *Memoria Rerum*).

Ideę stworzenia rzymskiej dykasterii dla misji propagował już ok. 1400 roku Raymond Lull. Pewne inicjatywy podejmowali już Pius V i Grzegorz XIII, a zwłaszcza Klemens VIII. Nie przetrwały one jednak próby czasu. Królowie hiszpańscy nie tolerowali ingerencji papieskiej w sprawy ich imperium[45]. Nowe inicjatywy zaczęły się za pontyfikatu Pawła V (1605-1621). Stanęły za nimi zakony, zwłaszcza kapucynów i karmelitów bosych. Idea ustanowienia stałej kongregacji dla misji dojrzewała coraz mocniej[46].

W chwili wyniesienia na Stolicę Piotrową papież Grzegorz XV miał już 67 lat i był schorowany. Nie liczył na długi pontyfikat, więc być może z tego powodu spieszył się z realizacją swojego głównego dzieła – założeniem nowej kongregacji. Powołał ją do istnienia 6 stycznia 1622 roku. Wybór święta Objawienia Pańskiego wskazuje na to, co uważał za główne zadanie nowej kongregacji. Jednym z ważnych członków tejże kongregacji został kard. Maffeo Barberini, który przez pierwsze półtora roku był jednym z jej najgorliwszych członków, a potem został wybrany papieżem i od 6 sierpnia 1623 r. wspierał rozwój kongregacji jako Urban VIII[47].

Aby zapobiec krótkotrwałemu losowi poprzedniczek, sporządzono bullę ustanawiającą nową kongregację. Po jej zatwierdzeniu przez papieża tekst został opublikowany 6 października. Nosił on tytuł *Constitutio* i był datowany na 22 czerwca. Zaczyna się od słów: ***Inscrutabili divinae providentiae arcano***[48].

[45] Już 19.03.1621 r., zaledwie miesiąc po wyborze na papieża, Grzegorz XV zapewnił, że misja kapucyńska wkrótce wypłynie do Konga, ale dwór portugalski uniemożliwił jej wypłynięcie. Ta pierwsza misja kapucynów musiała czekać jeszcze dwie dekady, zanim w końcu mogła dotrzeć do Konga. Por. Gray, s. 47; A. Miotk, *Kapucyńska misja papieska w Kongo (1645-1835)*, „Saeculum Christianum" 12 (2005) nr 1, s. 41-64. Temat relacji papieży z władzą królewską Hiszpanii i Portugalii to temat-rzeka, nie został jednak szerzej opracowany w literaturze polskiej. Por. np. I. Ting Pong Lee, *La actitud de la Sagrada Congregación frente al Regio Patronato*, w: *Memoria Rerum*, Vol. I/1, s. 353-438. R. Richard, *L'expansion missionnaire du Portugal et de l'Espagne aux XVe et XVIe siècles*, w: Delacroix, t. 1, s. 223-268.

[46] Więcej o poprzednikach *Congregatio de Propaganda Fide*: W. Kluj, *Historia powstania Congregatio de Propaganda Fide*, Lumen Gentium (2022) nr 1-2, s. 14-16.

[47] O pierwszych latach i pierwszych decyzjach Kongregacji Rozkrzewiania Wiary zob. J. Metzler, *Orientation, programme et premières décisions (1622-1649)*, w: *Memoria Rerum*, Vol. I/1, s. 146-196.

[48] Tłumaczenie polskie: *Breviarium Missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego*, cz. 1, Warszawa 1979, s. 32-37. W polskim tłumaczeniu o. B. Wodecki SVD oddał ten tytuł słowami „Niezbadanym tajemnym zrządzeniem Opatrzności Bożej". Zob. też W. Kluj, *Historia powstania Congregatio de Propaganda Fide*, Lumen Gentium (2022) nr 1-2, s. 5-35.

W pierwszej i zasadniczej części tego uroczystego dokumentu podane są dwa powody, które skłoniły papieża do ustanowienia centralnej, rzymskiej władzy misyjnej. Są to: a) odpowiedzialność pasterska papieża wobec wszystkich ludzi oraz b) misyjny nakaz Chrystusa (choć bez bezpośredniego odniesienia do tego tekstu biblijnego). Wśród obowiązków papieża bulla wspomina m.in. o prowadzeniu tych, którzy stoją na zewnątrz, aby weszli do owczarni Chrystusa. Są to zarówno chrześcijanie odłączeni przez schizmę lub herezję, jak i jeszcze niewierzący „poganie". Odpowiadało to ówczesnej katolickiej teologii[49]. Bulla czyni też łagodną aluzję, że rozłam w wierze jest skutkiem grzechów chrześcijan.

Kongregacja miała zreorganizować i dostosować praktykę Kościoła do realiów ówczesnego świata. Powiązanie trzech zadań (misji, kontrreformacji i zbliżenia z Kościołami Wschodu) w jednej kongregacji okazało się później niefortunne. Obejmowała ona bowiem zarówno wszelkiego rodzaju nadzwyczajną pracę duszpasterską polegającą na „nawracaniu heretyków", próby zjednoczenia z prawosławiem, jak i działalność wśród „pogan". Pomimo tego pomieszania powstanie kongregacji jest wydarzeniem, którego konsekwencje do dziś obejmują ponad połowę Kościoła.

Bulla przypomina też o konieczności zapewnienia fundamentu finansowego. Nowa kongregacja miała działać nie tylko jako centrum administracyjne, ale miała opłacać, w miarę możliwości, szkolenie misjonarzy, a także ich podróże i utrzymanie. Przygotowanie misjonarzy była bardzo ważne, bo właśnie w jego braku widziano główny powód, dlaczego tak wiele narodów „zeszło z właściwej drogi". Pierwsze datki były ważne, ale w perspektywie celów były to wciąż sumy symbolicznie. Na początku miała miejsce jedna powszechna zbiórka kościelna, później jednak z tego zrezygnowano[50]. Ważny był jednak fakt, że dzięki tym staraniom cały świat katolicki dowiedział się o istnieniu i działalności kongregacji.

[49] W tym miejscu bulla podaje ciekawą egzegezę wspomnianego fragmentu biblijnego (Dz 10,11-13). Piotr otrzymał nakaz, aby „zabijał" i „jadł". „Zabijanie" oznaczało „wyzwalanie z dawnego sposobu życia", a „spożywanie" – „nawracanie […], aby dostąpili udziału w rodzinie Chrystusa". Tamże, s. 34.

[50] Zdarzało się, że różne osoby posługiwały się fałszywymi listami polecającymi. W wielu miejscach na tych, którzy apelowali o pomoc dla misji, patrzono z podejrzliwością, nawet jeśli przedstawiali listy polecające z Rzymu. B. Michalski w swojej pracy doktorskiej *Fundusz Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania Wiary w służbie ewangelizacji* (Warszawa 2016) szeroko analizuje, w jaki sposób współcześnie zarówno zbieranie funduszy na misje, jak i ich dzielenie spełnia rolę animacji misyjnej.

Sekretarz kongregacji ks. Francesco Ingoli skierował list okólny ogłaszający erygowanie kongregacji przez Grzegorza XV do nuncjuszy w różnych krajach, m.in. w Polsce[51]. Odbiorcy listu zostali poproszeni o przekazanie wiadomości władcom, również „heretyckim". Aby uniknąć podejrzeń, wyjaśniano, że chodzi o nawracanie poprzez przepowiadanie, nauczanie i modlitwę. Kongregacja nie chciała działać przeciwko komukolwiek, ani też angażować się w politykę. Nuncjusze otrzymali też polecenie, aby powiadomić o tym biskupów (powinni mieć udział w dziele misyjnym, ponieważ są następcami apostołów), a także przełożonych zakonnych. Biorąc pod uwagę rzeczywistość wojen motywowanych w Europie religijnie, Ingoli przypominał, aby trzymać się z dala od jakiegokolwiek użycia siły i od wojny religijnej.

Poza tym najważniejszym dziełem ewangelizacyjnym Grzegorza XV z perspektywy misyjnej warto wspomnieć, że poparł on wstępnie metodę Roberta de Nobili (list *Romanae Sedis Antistes* – 1623). Nalegał jednak, aby chrześcijaństwo nie stało się religią jednej kasty, ale aby było otwarte na wszystkie.

Z perspektywy polskiej warto dodać, że polityka papieża Grzegorza XV miała wyraźne ostrze antytureckie. Po zwycięstwie pod Chocimiem (1621) papież pogratulował Polakom[52].

B. OD POWSTANIA *CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE* DO KOŃCA XVII W.

Największe zmiany w rozumieniu misji w XVII i XVIII w. nastąpiły pod wpływem ekspansji Holandii i Anglii, które zaczęły zajmować tereny portugalskie, a nieco później francuskie. Pod koniec XVI w. i na początku XVII w. Holendrzy w Japonii współuczestniczyli w prześladowaniach katolików (rozpętanych w 1614 r.). W 1629 r. angielscy kolonialiści byli współodpowiedzialni za upadek pierwszej misji (francuskiej) wśród Huronów w Kanadzie. Pojawiły się też pierwsze próby misji protestanckich[53], zupełnie

[51] Tekst listu: *Lettera Circolare della S. Congregazione ai Nunzi Apostolici*, w: *Memoria Rerum*, Vol. III/2, s. 656-658.

[52] Por. Ph. Boutry, *Grégoire XV*, w: *Dictionnaire*, s. 764-767.

[53] Pierwsi protestanci wyruszyli na misje pod koniec XVII w. (John Eliot 1604-1690, Thomas Mayhew 1593-1682). Z czasem powstaną też protestanckie towarzystwa misyjne, takie jak *Society for Promoting Christian Knowledge* (1698), *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts* (1701), które połączą się w 1799 r. w *Church Mission Society (CMS)*, *London*

niepodporządkowanych papiestwu. W 1616 r. w Lejdzie ukazał się Nowy Testament po arabsku, a w 1632 r. – Pięcioksiąg. Poza wyzwaniem płynącym ze strony innych wyznań, w perspektywie misyjnej stale wzrastała groźba obecności tureckiej.

Po krótkim, choć bardzo ważnym pontyfikacie Grzegorza XV nastąpił długi, ponad dwudziestoletni pontyfikat **Urbana VIII** (1623-1644). Przypadł on na okres wojny trzydziestoletniej (1618-1648) między katolikami a protestantami w Niemczech oraz narastającego konfliktu między habsburską Hiszpanią a Francją, który przerodził się w otwartą wojnę.

Jeszcze za czasu poprzednika kard. Maffeo Barberini został członkiem nowo utworzonej wtedy Kongregacji Rozkrzewiania Wiary[54]. Naturalnie więc już jako papież Urban VIII był wielkim patronem misji. Utworzył *Collegium Urbanum* mające szkolić misjonarzy[55] oraz drukarnię *Poliglotta Vaticana*. Za jego czasów rozwinęły się misje w Chinach, gdzie rozpoczął się spór o obrzędy, w Japonii, na Molukach, w Indiach, Etiopii, Egipcie, Syrii i Libanie. W 1633 r. papież zniósł monopol jezuitów na działalność misyjną w Japonii i Chinach. W 1639 r. wprowadził zakaz wszelkiego rodzaju niewolnictwa Indian w Ameryce Południowej (bulla *Commissum nobis*). Zatwierdził nowe Zgromadzenie Misjonarzy (lazaryści), które wkrótce zaangażuje się w dzieło misyjne. W ramach otwarcia na Kościoły Wschodnie za jego pontyfikatu doszło do zawarcia unii z częścią Kościoła ormiańskiego w Rzeczypospolitej (1635), a do grona świętych zaliczył m.in. Jozafata Kuncewicza (1643)[56].

Za pontyfikatu Urbana VIII Kongregacja Rozkrzewiania Wiary wydała m.in. dekret (1623), w którym zobowiązywała do studium języków. Nakazywała, aby przełożeni „nie dopuszczali zakonników do magisteriów i stopni ich zgromadzeń […], jeśliby w ramach nauki teologii przez dwa

Missionary Society (1795), *Basel Mission* (1815), *Berlin Mission* (1824). Niderlandzka Kompania Wschodnioindyjska szkoliła również duchownych w Lejdzie.

[54] Oraz prefektem Kongregacji Indeksu. Skazanie Galileusza przez inkwizycję jest jednym z najbardziej negatywnie ocenianych faktów jego pontyfikatu.

[55] Papieże woleli posyłać misjonarzy wykształconych i utrzymywanych przez siebie, a nie zakonników zależnych od swych przełożonych. Nie mieli na to jednak ani środków, ani personelu. W 1706 r. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary wystosuje nawet apel do duchowieństwa włoskiego o rekrutację księży na misje, planując otworzyć dla nich w Rzymie kolegium, ale będzie on bezskuteczny. Z drugiej strony papieże liczyli na pojawienie się rodzimego duchowieństwa, które oprócz odciążenia finansowego zapewniłoby misjonarzy lepiej znających języki i rodzime kultury, którzy nie byliby wyrzucani z kraju, jak to było w Japonii, Chinach czy Etiopii.

[56] Por. Ch. Renoux, *Urbain VIII*, w: *Dictionnaire,* s. 1683-1687; Heyberger, s. 1118.

lata nie oddawali się studiom i doskonale nie opanowali przynajmniej jednego z języków przepisanych we wspomnianych konstytucjach i dekretach Soboru"[57].

Innocenty X (1644-1655) dominikańskiemu kolegium w Manili (Filipiny) nadał rangę uniwersytetu[58], utworzył kolegium maronickie w Rawennie. Wsparł też decyzję Kongregacji Rozkrzewiania Wiary (1645) zabraniającą misjonarzom jezuickim w Chinach używania w liturgii miejscowych rytuałów[59]. To, co jednak najmocniej uderzyło w misje w Azji, to fakt, że nie uznał Jana IV Bragancy królem („zbuntowanej" przeciwko władzy hiszpańskiej) Portugalii. Skutkiem tego nie mógł obsadzać ani portugalskich biskupstw, ani diecezji w Azji podlegających stale portugalskiemu patronatowi królewskiemu.

Polityka zagraniczna papieża **Aleksandra VII** (1655-1667) stała pod znakiem konfliktów z Francją, Hiszpanią i Portugalią, skutkiem czego królowie często pozostawiali diecezje misyjne bez biskupów. Wśród ważnych decyzji misyjnych warto wspomnieć, że w 1656 i 1659 r. zezwolił jezuickim misjonarzom w Chinach na stosowanie w ceremoniach kościelnych niektórych obrzędów lokalnych oraz na rezygnację z łaciny podczas nabożeństw (co było wtedy dużym wyjątkiem – zezwolenie na używanie języków lokalnych w liturgii katolickiej). Za jego pontyfikatu powstało paryskie Stowarzyszenie Misji Zagranicznych – *Missions étrangères de Paris*[60].

Za jego zgodą powstała też jedna z najsłynniejszych **instrukcji Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 1659 r.**[61], którą trzeba krótko omówić, gdyż

[57] Tekst: BMiss, t. 1, s. 38-39. Chodziło o postanowienia soboru w Vienne (1311-1312) na którym zadecydowano m.in. o założeniu katedr języków orientalnych na uniwersytetach w Paryżu, Oxfordzie, Bolonii i Salamance.

[58] Jest to najstarszy uniwersytet w Azji z prawami papieskimi i królewskimi.

[59] Dla nowej wtedy Kongregacji Rozkrzewiania Wiary jezuici byli jednym z „wrogów", bo podlegali jurysdykcji królewskiej. Jezuici przesłali memoriał w obronie swoich metod. Z dużym opóźnieniem (1654) został on przedłożony Świętemu Oficjum (1654). Jezuici otrzymali zgodę na kontynuację swoich metod. Później, Aleksander VII tę drugą decyzję zatwierdził, nie odwołując wcześniejszej decyzji *Congregatio de Propaganda Fide* popartej przez Innocentego X. Były więc dwie decyzje, które wydawały się sprzeczne. Por. Kelly, s. 393-395.

[60] Por. M. Rosa, *Alexandre VII*, w: *Dictionnaire*, s. 73-76. O kontekście Indii zob. J. Pyz, *Roberto de Nobili SJ i misja w Maduraju w latach 1606-1656*, AMis (2019), s. 59-74.

[61] Polskie tłumaczenie: *Instrukcja Kongregacji Rozkrzewiania Wiary dla wikariuszy apostolskich, udających się do prowincji chińskich: Tonkinu i Kochinchiny*, w: BMiss, t. 1, s. 41-56. Por. też R. Zawadzki, *Instrukcja Kongregacji Rozkrzewiania Wiary dla Wikariuszy Apostolskich, udających się do prowincji chińskich: Tonkinu i Kochinchiny (1659)*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 43-56.

ukazuje ona tworzenie się nowego paradygmatu misji „papieskich", który stopniowo będzie zastępował system misji „królewskich".

Gdy w 1649 r. (za Innocentego X) o. Aleksander de Rhodes SJ wrócił do Rzymu po swych doświadczeniach pracy w Indochinach (na terenach dzisiejszego Wietnamu), prosił o wyznaczenie biskupów dla tych terenów. Chociaż wtedy jego rzymskie starania okazały się nieskuteczne, szukał on jednak stale w innych krajach kandydatów i finansów. W grupie chętnych znaleźli się m.in. księża Franciszek Pallu i Piotr Lambert de la Motte – późniejsi adresaci instrukcji. Finansami miało się zająć powstałe we Francji Towarzystwo Najświętszego Sakramentu oraz księżna Aiguillon.

Papież Aleksander zainteresował się tą inicjatywą. Ponieważ tworzenie diecezji i nominacje nowych biskupów misyjnych wchodziły (w Azji) w kompetencje przyznane koronie portugalskiej, trzeba było wymyślić coś nowego. Aby uniknąć konfrontacji, postanowiono nie tworzyć nowych diecezji, ale wikariaty apostolskie dla ziem, gdzie nie było wpływów portugalskich. Dla tych ziem, jako administratorzy ze strony papieża, mianowani zostaną wikariusze apostolscy, których papież każe wyświęcić na biskupów, aby dać im władzę sakramentalną[62].

W tym okresie Francja przeżywała wielkie przebudzenie misyjne związane zarówno z odrodzeniem duchowym, jak również z rozwojem kolonialnym[63]. Entuzjazm misyjny dworu królewskiego irytował jednak papiestwo, które nie chciało wiązać się z Francją, jak wcześniej z Hiszpanią i Portugalią. Ponieważ jednak w siłę rosły „protestanckie" Niderlandy i Anglia, potrzebne było oparcie o potęgę kolonialną, jednocześnie unikając błędów wcześniejszego wiązania się misjami patronackimi. Jest to widoczne w tekście instrukcji, która odwołuje się do Francji, Hiszpanii i Włoch[64] (roztropnie unikając odniesienia do głównego „patrona" misji w Indochinach, czyli Portugalii).

[62] Szerzej proces powstania instrukcji, opartej na trzech memorandach pierwszego sekretarza Kongregacji Rozkrzewiania Wiary por. W. Kluj, *Kontekst powstania Instrukcji Kongregacji Propaganda Fide z 1659 roku*, w: S. Zieliński (red.), *Jezus Chrystus i wiele kultur. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Janowi Górskiemu*, Katowice 2023, s. 78-89.

[63] M.in. francuscy jezuici i rekolekci zakładali wspólnoty chrześcijańskie w Kanadzie i Indiach Zachodnich. Z pomocą w dziele szpitali i szkół przybyły im urszulanki w towarzystwie pierwszych szpitalników z Dieppe. Również tacy wielcy ludzie, jak św. Wincenty à Paulo (1581-1660) czy św. Franciszek Salezy (1567-1622), poprzez misje wewnętrzne prowadzone we Francji wzbudzali powołania do pracy za morzami.

[64] „Cóż bowiem bardziej absurdalnego niż przeszczepianie Francji, Hiszpanii, Włoch czy jakiejkolwiek części Europy do Chin? Nie to, lecz wiarę wnoście, która nie odnosi się z pogardą ani nie rani rytów czy zwyczajów żadnego ludu".

Program instrukcji można streścić w pięciu punktach: 1. Misje muszą być oparte na wierze (motywacja teologiczna), a nie na układach kolonialnych.; 2. Trzeba zapewnić misjonarzom odpowiednie przygotowanie (formację duchową i profesjonalno-naukową); 3. Trzeba zapewnić misjonarzom utrzymanie (aby nie musieli się angażować w handel i politykę); 4. Celem misji jest uformowanie rodzimego duchowieństwa[65] i 5. Ewangelizacja musi być dostosowana do rodzimych zwyczajów i kultury. Główne wytyczne to: a) zwiększenie liczby biskupów misyjnych związanych bezpośrednio z papieżem (z pominięciem struktury misji patronackich) i b) pozytywniejsze spojrzenie na zastane kultury.

Co do praktycznych szczegółów, instrukcja miała być roztropnie stosowana przez poszczególnych wikariuszy. Rozwaga była potrzebna zarówno w odniesieniu do misjonarzy, jak i przedstawicieli państw kolonialnych, zarówno Portugalczyków, jak i Francuzów. Pierwsi mogli uniemożliwić dotarcie na powierzone im tereny, drudzy – utrudnić działanie misji w przyszłości. Instrukcja nie była antyfrancuska, ale starała się chronić przed zbyt wielkim wpływem Francji. Ze współczesnej perspektywy historycznej, wiedząc już, że w XIX w. Francja będzie rościła sobie prawo do „opieki" nad wszystkimi misjonarzami w Chinach, była to wizja roztropna i dalekosiężna.

Instrukcja stanowi ważną wizję-manifest rzymskiej idei misyjnej połowy XVII w., jednak wiele zaleceń w niej zawartych było bardziej życzeniem

[65] Z polecenia Stolicy Apostolskiej już w roku 1579 powstało w Japonii kolegium kształcące kandydatów do kapłaństwa, ale nie pozwolono przyjmować do niego Japończyków. Pierwszych Japończyków, dwóch jezuitów i jednego kapłana diecezjalnego, wyświęcono dopiero w roku 1601. Erygowane w roku 1659 wikariaty apostolskie Tonkinu i Kochinchiny starały się o formację miejscowego duchowieństwa, ale nie pozwoliła na to portugalska administracja portugalska. Administracja hiszpańska uniemożliwiła działalność kolegium założonego w Meksyku. Pierwszy synod Kościoła meksykańskiego (1555) zakazał święcenia Indian. Papież Grzegorz XIII interweniował w 1576 r., nakłaniając biskupów Ameryki Łacińskiej, by święcili na kapłanów przynajmniej Metysów, jednak w 1578 r. król Hiszpanii Filip II zakazał tego. Synody w Meksyku (1585) oraz w Limie (1592) zakazały święcenia Indian. W 1625 r. *Propaganda* upoważniła arcybiskupa Meksyku do udzielenia święceń kapłańskich Metysom. Dekret zyskał nie tylko aprobatę papieską, ale również zgodę madryckiego dworu królewskiego. Realizacji dekretu sprzeciwiła się jednak Rada Królewska oraz niektórzy misjonarze. W 1628 r. *Propaganda* znowu zaleciła, aby odpowiednio przygotowanych Indian święcić na kapłanów, jednak nuncjusz w Madrycie złożył na to oficjalne weto. W 1651 r. generał dominikanów nakazał dominikanom przyjmowanie Indian do nowicjatu i do kapłaństwa, jednak Rada Królewska nie dopuściła do realizacji tych postanowień. Tym bardziej nie myślano więc chyba o ustanowieniu miejscowych biskupów, bo gdy w 1678 r. wikariusz apostolski bp Pallu poprosił o zgodę na udzielenie sakry biskupiej sześciu kandydatom, czterem z Tonkinu i dwóm z Kochinchiny, nawet Kongregacja prośbę odrzuciła. Por. też W. Henkel, *Kler tubylczy w Ameryce Południowej*, Nurt SVD (1992) nr 3, s. 69-74.

i sugestią na przyszłość, niż realną wskazówką na ówczesne czasy. Z tekstu instrukcji nie widać np. słabej pozycji wikariuszy apostolskich. Co prawda byli oni wyznaczeni przez Stolicę Apostolską, ale ich pozycja była stale kwestionowana na terenach, na których mieli pracować. Mimo że otrzymali pewne prawa i przywileje, często nie mieli możliwości korzystania z nich. Poważnym problemem w doborze personelu misyjnego wtedy było również to, że pomimo zaleceń instrukcji misjonarze nie mieli możliwości przygotowania się do pracy wśród innych kultur i religii.

Stworzenie instytucji wikariuszy apostolskich było okazją do poważniejszego wejścia na scenę misyjną kapłanów diecezjalnych. W swych początkach Kongregacja Rozkrzewiania Wiary nie była otwarta na zakony, zwłaszcza na jezuitów. Niektórzy twierdzą nawet, że pierwszy sekretarz Kongregacji ks. Ingoli miał awersję do jezuitów i ich metod misyjnych. Stworzenie nowej struktury w Kościele – wikariatów apostolskich – musiało na dłuższą metę doprowadzić do sporów kompetencyjnych, które będą się ciągnęły prawie do XX wieku[66].

Część trzecia instrukcji – najobszerniejsza – traktuje o działalności na miejscu. Wikariusze apostolscy mają utrzymywać kontakt z Kongregacją. Listy mają pisać szyfrem, na wypadek, gdyby zostały przechwycone. Mają starać się o powołania do kapłaństwa. W tym, co dotyczy sytuacji społecznej, instrukcja przypomina, aby nie domagali się specjalnych przywilejów, ani nie przyjmowali urzędów cywilnych[67]. Mają nauczać o posłuszeństwie wobec władzy publicznej, nie krytykować jej. Odnośnie do poszanowania miejscowych zwyczajów, czytamy: „Nie usiłujcie i żadną miarą nie namawiajcie tamtych ludów do zmiany ich rytów, przyzwyczajeń i obyczajów, byleby tylko nie były one w sposób oczywisty sprzeczne z religią i dobrymi obyczajami". Instrukcja przypomina o konieczności nauczania wiary chrześcijańskiej w języku miejscowym.

Jest to jeden z najcenniejszych dokumentów misyjnych tej epoki. Niestety, pomimo bardzo otwartych dyrektyw misyjnych, ich realizacja w Rzymie napotykała poważne trudności. Prośby misjonarzy dotyczące dostosowania liturgii i praktyk do kultur lokalnych były najczęściej odrzucane przez dykasterie, przede wszystkim pod wpływem doświadczeń reformacji i Soboru Trydenckiego, który sprzyjał jednolitości i sztywności dyscyplinarnej. Kuria była niechętna elastyczności w sprawach liturgicznych, kanonicznych i kulturowych, co prowadziło do systematycznego odrzucania lokalnych inicjatyw, takich jak liturgia w językach miejscowych, inkulturacja obrzędów czy mianowanie rodzimych biskupów. Jedynie rozwój miejscowego duchowieństwa zyskał pełne poparcie. Tak więc instrukcja ta, kluczowa dla idei inkulturacji, przez dwa wieki była praktycznie zapomniana. Ksiądz Reif przeglądając dokumenty Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, nie znalazł odniesień do niej aż do roku 1845[68].

[66] W latach 1677-1678 *Congregatio de Propaganda Fide* wymagała od misjonarzy przysięgi posłuszeństwa wikariuszom apostolskim, co było kwestionowane tak przez misjonarzy zakonnych, jak i władze cywilne (Portugalia odpowiedziała żądaniem przysięgi wierności koronie, a Ludwik XIV zabronił swoim rodakom podporządkowywania się tej formalności). Na wielu terenach misyjnych zaistniał chaos kompetencyjny. Por. Heyberger, s. 1118-1119.

[67] To wyraźna aluzja do pracy jezuitów w Chinach.

Gdy w lutym 1668 r. Hiszpania uznała niepodległość Portugalii, **Klemens IX** (1667-1669) mógł w końcu mianować biskupów na liczne wakujące diecezje portugalskie (również na misjach). Beatyfikował także Różę z Limy. W 1669 r. flota papieska poniosła klęskę w wojnie z Turcją i Wenecja została zmuszona do oddania Turkom ostatniego chrześcijańskiego punktu Krety, Kandii (Iraklionu)[69].

Klemens X (1670-1676) jako ksiądz pracował w nuncjaturze w Polsce, więc znał nasze realia. Niepokoiło go zagrożenie ze strony Turków. Budując koalicję przeciw nim, wsparł Jana Sobieskiego (upadek Kamieńca Podolskiego – 1672, bitwa pod Chocimiem – 1673). Ukazując zaś otwarcie misyjne, m.in. ogłosił pierwszą świętą z Ameryki Południowej – Różę z Limy[70].

Politycznym sukcesem papieża **Innocentego XI** (1676-1689) na arenie międzynarodowej było doprowadzenie do sojuszu między królem Polski Janem Sobieskim a cesarzem austriackim Leopoldem I. Połączone oddziały, wspierane również finansowo przez papieża, odniosły zwycięstwo podczas odsieczy wiedeńskiej (1683)[71]. Stworzył też Ligę Świętą, w skład której weszła Polska, Rosja, Wenecja i Austria, co pozwoliło na odbicie Belgradu i Węgier[72]. W duchu *Sublimis Deus* potępił przymusowe chrzty Żydów. Na misjach, zwłaszcza jezuickich, popierał czystość doktrynalną i dyscyplinę.

[68] Por. A. Retif, *Les Papes contemporaines et la mission*, Paris 1966, s. 29. W 1844 r. w Pondicherry (Indie) odbył się synod. W sprawozdaniu z tego synodu znalazł się fragment instrukcji z roku 1659 na temat miejscowego duchowieństwa. Z niego Kongregacja na nowo „odkryła" ten zapomniany dokument.

[69] Por. J. Grès-Gayer, *Clément IX*, w: *Dictionnaire*, s. 383-384.

[70] Por. S. de Dainville-Barbiche, *Clément X*, w: *Dictionnaire*, s. 384-386.

[71] Aby podkreślić duchowy (misyjny) wymiar tego zwycięstwa, papież ustanowił liturgiczne wspomnienie Imienia Maryi.

[72] Por. Kelly, s. 401-403.

Również kolejni papieże **Aleksander VIII** (1689-1691) i **Innocenty XII** (1691-1700) wspierali misje, kładąc nacisk na czystość doktrynalną oraz dyscyplinę zakonną misjonarzy.

C. WIEK XVIII – SCHYŁEK DRUGIEJ EPOKI MISYJNEJ

W wieku XVIII wyraźnie widać już było, że rozdźwięk między interesami kolonialnymi a interesami misji stawał się coraz wyraźniejszy. Sprzeciw państw wobec inicjatyw papieskich pogłębiał kryzys na misjach w XVIII wieku. W praktyce niejednokrotnie misjonarze uciekali się do pomocy władzy świeckiej, szukając protekcji u konsula lub ambasadora, prosząc o wsparcie handlowców lub podróżując ich statkami. Papieże musieli przeciwstawiać się regalizmowi Hiszpanii w krajach znajdujących się pod jej patronatem (aż do konkordatu zawartego przez Benedykta XIV w 1753 r.)[73]. Imperium portugalskie w Azji praktycznie przestało istnieć w połowie XVII wieku. Młode wspólnoty katolickie znalazły się pod panowaniem protestanckim (niderlandzkim), muzułmańskim albo rodzimym. Tymczasowym środkiem zaradczym stało się ograniczanie praw patronackich przez tworzenie wikariatów apostolskich na terenach, gdzie wpływ Portugalii był jedynie teoretyczny, ale to tylko potęgowało napięcia.

Na takich terenach „pogańskich" jak Chiny, Indie albo Persja misjonarze mogli się utrzymać jedynie dzięki życzliwości miejscowych władz. Cały czas konflikt polityczny przeplatał się w Azji z wewnątrzkościelnym źródłem kłopotów, jakim były kwestie związane z obrządkami chińskimi i malabarskimi (w Indiach).

Pontyfikat **Klemensa XI** (1700-1721) był jednym z dłuższych w historii. Trwał ponad 20 lat. Stałe realne zagrożenie w Europie stanowili Turcy[74]. Klemens popierał misje i zakładał w Rzymie kolegia misyjne.

[73] Szerzej o misjach w Ameryce Południowej tego okresu zob. J. Brzozowski, *Znaczenie trzech pierwszych synodów limskich dla ewangelizacji misyjnej Indian Guarani na przykładzie redukcji jezuickich w prowincji paragwajskiej w latach 1604-1767*, Warszawa 2007; T. Szyszka, *Redukcje jezuickie Maynas w Górnej Amazonii w XVII-XVIII wieku. Ujęcie historyczno-misjologiczne*, Warszawa 2015; T. Szyszka, *Historia ewangelizacji Charcas (Boliwia) w XVI-XVIII wieku*, Nurt SVD (2013) nr 2, s. 92-122; T. Szyszka, *Colegios de Propaganda Fide w Nowym Świecie*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 73-89; T. Szyszka, *Działania ewangelizacyjne na Kubie w XVI i XVII wieku*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II na Kubie*, Warszawa 2020, s. 99-128.

[74] W 1714 r. wypowiedzieli wojnę Wenecji i wkrótce zajęli cały Peloponez. Ostatecznie Turcy zostali pokonani i musieli oddać Serbię z Belgradem.

W kwestiach związanych z rytami chińskimi i malabarskimi, rozdarty między potrzebą obrony pewnej koncepcji chrześcijaństwa w samej Europie (szczyt kryzysu jansenistycznego) a chęcią niepoświęcania misji, Klemens XI starał się działać na zwłokę, aby uspokoić opinię publiczną. W końcu jednak musiał podjąć pewne decyzje, które mocno zaważyły na misjach w Chinach i Indiach. Posłał on najpierw jako swojego przedstawiciela biskupa de Tournon. Uczynił to jednak bez uprzedniej konsultacji z królem portugalskim. Legat papieski podróżował francuskim statkiem i przebywając osiem miesięcy w Pondicherry (indyjskie tereny podległe Francji) wydał dekret (23.06.1704) zawierający wiele zakazów akomodacyjnych[75]. Po wygnaniu z Chin w 1707 r., został aresztowany przez władze portugalskie w Makao, gdzie przebywał aż do śmierci w 1710 roku. Po ogłoszeniu wiadomości o jego śmierci papież pochwalił jego lojalność wobec Stolicy Apostolskiej, ale niestety, przecenił jego roztropność i nakazał Świętemu Oficjum wydanie dekretu zatwierdzającego działania legata i zakazującego używania przez jezuitów wielu zwyczajów z tzw. rytów chińskich. Zdając sobie sprawę ze złożoności sytuacji i próbując uspokoić nastroje, decyzje te nie zostały od razu ogłoszone na Dalekim Wschodzie. W końcu jednak papież wydał bullę *Ex illa die* (1715), która oficjalnie potępiała wiele elementów rytów chińskich[76]. Aby doprowadzić do łagodnego wprowadzenia w życie tych postanowień, posłał w 1720 r. biskupa Mezzabarbę, który przejeżdżając przez Lizbonę, uznał patronat królewski. Zaakceptował on pewien kompromis, który jednak ograniczył jego władzę i uniemożliwił mu skuteczne wyegzekwowanie decyzji Stolicy Apostolskiej. Papieski reprezentant pogłębił zamieszanie, wprowadzając pewne wyjątki bez zgody papieskiej[77].

Tłumaczenia misjonarzy nie zostały uwzględnione ani przez Klemensa XI, ani podczas krótkiego pontyfikatu jego następcy **Innocentego XIII**[78]

[75] Mimo że misjonarze starali się uświadomić mu, na jak niedoskonałych informacjach się opierał i że jego wykonanie może doprowadzić do ruiny misji, pozostał nieugięty.

[76] Por. Kelly, s. 407-410; Heyberger, s. 1120.

[77] Krótko o historii konfliktu wokół rytów chińskich i malabarskich zob. np. M. Bednarz, *Spór o obrządki chińskie i malabarskie XVII-XX w.*, w: F.A. Plattner, *Gdy Europa szukała Azji*, Kraków 1975, s. 286-302.

[78] Wcześniej był nuncjuszem w Portugalii, gdzie prawdopodobnie zniechęcił się do jezuitów. Cały pontyfikat Innocentego upływał w atmosferze niechęci do jezuitów. Kiedy dowiedział się, że nie przestrzegają oni zakazu używania rytów chińskich wydanego przez poprzednika, planował nawet rozwiązać zakon. Ograniczył się jednak do zabronienia przyjmowania nowych kandydatów do zakonu przez trzy lata. Por. Kelly, s. 410-411.

(1721-1724). Również **Benedykt XIII**[79] OP (1724-1730) zmagał się ze sprawą i podjął decyzję, nakazując biskupom i misjonarzom Madury, Mysore i Karnatic wykonanie dekretu de Tournona we wszystkich jego częściach (1727). Nie wiadomo jednak, czy z powodów politycznych decyzja ta w ogóle dotarła do misji.

Klemens XII (1730-1740) nakazał ponowne zbadanie całej sprawy. Święte Oficjum przedstawiło wnioski dotyczące dekretu de Tournona, deklarując, w jaki sposób każdy z nich powinien zostać wykonany lub ograniczony i złagodzony. Papież usankcjonował to[80], a w 1739 r. nakazał złożyć przysięgę, w której każdy misjonarz zobowiązywał się do posłuszeństwa tym rozporządzeniom. Ponadto misjonarze mieli czuwać nad tym, by neofici byli również dokładnie posłuszni tym przepisom. Jeśli chodzi o misje w innych częściach świata, to papież utrzymywał bliskie kontakty z maronitami w Libanie i założył w Rzymie kolegium maronickie.

Główną linią pontyfikatu **Benedykta XIV** (1740-1758) było zrezygnowanie ze sztywnej postawy oraz uznanie sytuacji, jaka powstała w wyniku XVI-wiecznej reformacji. W polityce odznaczał się tolerancją i ustępliwością. Ta postawa wobec żądań władców zarówno katolickich, jak i protestanckich przyczyniła się do poprawy obrazu papiestwa. Porozumienie z Portugalią (1745) i konkordat z Hiszpanią (1753) umożliwiły uregulowanie wielu problemów na misjach. Pierwszą współczesną encykliką *Ubi primum* (1740) wprowadził nowy sposób komunikowania się z biskupami na całym świecie, również na misjach[81].

Na prośbę jezuickich misjonarzy z Indii Benedykt XIV zgodził się wypróbować nowe rozwiązanie trudnego problemu misjonarzy różnych kast, tworząc grupę misjonarzy, którzy mieli zajmować się wyłącznie członkami niższych kast i grupę misjonarzy-braminów[82]. Tym, co szczególnie zapisało się w historii misji, były jego dwie konstytucje. Najpierw *Ex quo singulari*[83]

[79] Być może znaczenie w tej sprawie miał też fakt, że był on dominikaninem i argumenty jego współbraci bardziej do niego docierały niż argumenty jezuitów.

[80] Wiele surowych zaleceń Tournona zostało złagodzonych. Por. Kelly, s. 413-415.

[81] Monteskiusz nawał go nawet „papieżem uczonych", a Wolter dedykował mu swoją tragedię „Mahomet".

[82] Ustalenia usankcjonowane przez Benedykta XIV przyniosły znaczne korzyści niższym klasom hinduskich neofitów. Po likwidacji Towarzystwa Jezusowego (1773), rozróżnienie między misjonarzami-braminami i misjonarzami-pariasami wygasło wraz z misjonarzami jezuickimi. Odtąd konwersje w wyższych kastach były coraz rzadsze. Obecnie chrześcijańscy Hindusi w większości należą do niższych i najniższych kast.

[83] Tekst: BMiss, t. 1, s. 58-86.

(1742), która nie tylko zabraniała stosowania rytów chińskich, ale nakazywała misjonarzom złożenie przysięgi o ich niestosowaniu oraz zakazywała dalszej dyskusji nad tą problematyką. Drugą, podobną, była *Omnium sollicitudinum*[84] (1744), która analogicznie dotyczyła rytów malabarskich w Indiach. Niestety, w konsekwencji tych decyzji wielu z konwertytów opuściło Kościół. Doprowadziło to do takiego sporu z jezuitami, że wręcz pojawiły się głosy domagające się ich rozwiązania, zwłaszcza w kontekście oskarżeń o nieprzestrzeganie reguł i zajmowanie się handlem. Papież Benedykt XIV ogłosił też bullę *Immensa Pastorum Principis* (1741) przeciwko zniewoleniu rdzennej ludności obu Ameryk i innych krajów[85].

Pontyfikat **Klemensa XIII** (1758-1769) zdominowała sprawa jezuitów, którzy byli główną siłą misyjną. Pewne kroki przeciwko nim podejmowali już Innocenty XIII i Benedykt XIV. Portugalia skonfiskowała majątek zakonu, a jego członków wygnała do Państwa Kościelnego (1759). Wkrótce potem podobne nastroje objawiły się we Francji (1762). Chociaż papież bronił jezuitów (bulla *Apostolicum pascendi* – 1767), to jednak kolejne państwa (Hiszpania – 1767, Neapol i Sycylia, Parma i Piacenza – 1768) wydawały kolejne rozporządzenia antyjezuickie. Poza problemami w Europie, jezuici przeszkadzali w polityce kolonialnej, m.in. organizując słynne redukcje dla Indian w Ameryce Południowej. Tak długo jak mógł, papież przyjmował w Rzymie jezuitów wygnanych z innych państw. Zmarł na zawał serca w przeddzień konsystorza, który miał omawiać sprawę kasaty jezuitów[86].

W konklawe w 1769 r. dominowała kwestia kasaty jezuitów. Ostatecznie papieżem został kard. Ganganelli OFMConv, który przyjął imię **Klemensa XIV** (1769-1774)[87]. Najpierw starał się odwlec i łagodzić konflikt, m.in. poprzez uniemożliwienie przyjmowania nowych członków. Ostatecznie, pod presją mocarstw europejskich[88], podpisał brewe *Dominus ac Redemptoris noster* (1773), rozwiązujące zakon jezuitów. Był to prawdziwy cios w mi-

[84] Tekst: BMiss, t. 1, s. 87-135.

[85] Por. M. Rosa, *Benoît XIV*, w: *Dictionnaire*, s. 214-219.

[86] Por. Ph. Boutry, *Clément XIII*, w: *Dictionnaire*, s. 392-394.

[87] W konklawe wzięło udział 46 kardynałów. Projezuiccy kardynałowie „gorliwi" byli liczniejsi, ale nie na tyle, aby przeforsować kandydata wbrew kardynałom „partii koron". Przed wyborem papież wspierał sprawę jezuitów. Jedno ze swoich dzieł, *Diatriba theologica*, poświęcił nawet pamięci Ignacego Loyoli.

[88] Swoistą ironią losu był fakt, że katolickie monarchie wywarły presję na papieża, aby zlikwidował zakon, ale nie zgodzili się na to protestancki król Prus Fryderyk II i prawosławna caryca Rosji Katarzyna II. Wkrótce okazało się, że katoliccy władcy, niszcząc jezuitów, przyspieszyli własną katastrofę. Dwadzieścia lat później spadnie głowa króla Francji. Sąsiednie monarchie też osłabną lub znikną. Natomiast ćwierć wieku później, w 1801 r. Pius VII

sje. W brewe czytamy m.in.: „Znosimy […] domy, szkoły, kolegia, szpitale, gimnazja i wszelkie placówki w jakimkolwiek kraju, królestwie i państwie istniejące". Placówek misyjnych prowadzonych przez jezuitów w Ameryce, Azji i Afryce były setki[89]. Decyzja Klemensa XIV była zapewne konieczna dla uniknięcia schizmy, niemniej był to widoczny znak niemocy wobec polityki dworów katolickich.

Jeden z najdłuższych pontyfikatów **Pius VI** (1775-1799) rozpoczął od zerwania z duchem pojednawczym. Już pierwsza encyklika *Inscrutabili divinae sapientiae* (1775), wzywająca do obrony wiary katolickiej, ostro potępiła idee epoki oświecenia. Papież rozpoczynał swój pontyfikat od wzmocnienia duchowych sił. Wkrótce okazało się to bardzo ważne. Po wybuchu rewolucji francuskiej (1789) stosunki dyplomatyczne między Rzymem a Paryżem dramatycznie się pogorszyły. Papież potępił konstytucję cywilną kleru (1790), która zmuszała księży do złożenia uroczystej przysięgi wierności narodowi francuskiemu, prawu, królowi oraz nowej konstytucji. W 1798 r., gdy wojska Napoleona zajęły Rzym, został on uwięziony i wywieziony do Sieny, a następnie do Florencji i Briançon[90].

Zanim jednak został uwięziony, stanął przed problemem zapewnienia personelu dla misji opuszczonych w wyniku kasaty jezuitów. W Chinach, przy niesłabnącym sporze o ryty, udało się mu mianować biskupa dla Pekinu w 1779 r. oraz zainicjować misję w Korei.

W 1782 r. powierzył część byłych misji jezuickich lazarystom. Byli oni postrzegani jako lojalni wobec papieża i mniej kontrowersyjni politycznie. Było ich jednak za mało i nie mieli tak dobrego przygotowania edukacyjno-naukowego ani doświadczenia w zarządzaniu tak wielkimi społecznościami na misjach. W Paragwaju próbowali kontynuować model misji-redukcji, ale bez większych sukcesów. Ogólnie ich działalność była prowadzona bardziej tradycyjnie, bez takiego otwarcia na rodzime kultury, jakie prezentowali jezuici. Kościół latynoski pozostawał stale kulturowo obcym tworem. W wielu miejscach misje podupadły.

Po odłączeniu się Stanów Zjednoczonych od korony brytyjskiej (1783) zerwała się więź katolików północnoamerykańskich z Londynem. W 1784 r. John Coroll został pierwszym prefektem apostolskim Stanów Zjednoczonych, w 1789 r. biskupem Baltimore, a w 1791 r. odbył się pierwszy synod tego Kościoła. Ponieważ w 1798 r. wojska francuskie zajęły Rzym, Kościół północnoamerykański nie mógł się odwoływać do papieża i musiał się szybko usamodzielnić, co w przyszłości będzie skutkowało większą niezależnością od dyrektyw papieskich[91].

na nowo potwierdzi istnienie zakonu w Rosji, a w 1814 r. wznowi jego działalność na całym świecie.

[89] Por. Ph. Boutry, *Clément XIV*, w: *Dictionnaire*, s. 394-397; R.T. Pituch, *Prawne aspekty kasaty zakonu jezuitów*, „Studia Redemptorystowskie" 8 (2010), s. 9-18.

[90] Por. M. Caffiero, *Pie VI*, w: *Dictionnaire*, s. 1330-1334.

* * * * *

Ta ważna epoka misji rozpoczęta wielkimi odkryciami geograficznymi, która najpierw doprowadziła do rozwinięcia się koncepcji misji „królewskich" (patronackich), a później misji „papieskich", zwłaszcza przez *Congregatio de Propaganda Fide* (1622), zakończyła się symbolicznie wraz z *Ex quo singulari* (1742) oraz *Omnium sollicitudinum* (1744) Benedykta XIV, a następnie *Dominus ac Redemptor* (1773) Klemensa XIV oraz uwięzieniem Piusa VI. Gdy szczątki papieża, zmarłego w niewoli, wróciły w 1802 r. do Rzymu, wokół papiestwa wyłaniającego się po rewolucji francuskiej w aureoli męczeństwa zaczął się tworzyć nowy mit i hagiograficzny stereotyp. Przyczyni się to w XIX w. do odrodzenia prestiżu religijnego papiestwa i odrodzenia katolicyzmu. Gdy wielu przypuszczało, że Stolica Apostolska zniknie już na zawsze, misje nie wymknęły się spod planów Bożej Opatrzności. Duch Święty przygotowywał już nowe otwarcie misyjne, które później zostanie nazwane „wielkim stuleciem misji".

[91] Por. Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków: 1775-1978*, Warszawa 1999, s. 40-41.

III. PAPIEŻE XIX-XX W. DO *VATICANUM II*

1. PAPIEŻE XIX W.

Zrozumienie papieskiej wizji misji w XIX w. wymaga znajomości ówczesnej perspektywy kościelnej i społeczno-politycznej. Spory między Stolicą Apostolską, królestwem brytyjskim i koroną portugalską naturalnie przenosiły się również na teren kolonii. Biskupstwa podlegające patronatowi królewskiemu (portugalskiemu) w Indiach nie były obsadzane latami. Zakończył się pewien okres wielkiego otwarcia na miejscowe kultury w Indiach i Chinach. Jeśli dodamy do tego praktyczne zamknięcie redukcji w Ameryce Łacińskiej, to wyraźnie widać, że wiele osiągnięć poprzednich okresów misji bezpowrotnie odeszło do historii.

W dobie oświecenia spadło zainteresowanie misjami. Rewolucja prawie zahamowała wyjazdy misjonarzy z Europy. Zmieniał się nie tylko Kościół, ale również świat poza Europą. Trzeba więc było stworzyć nową koncepcję i strukturę organizacji misyjnej. Około roku 1820 na wszystkich terytoriach podlegających Kongregacji Rozkrzewiania Wiary pracowało nieco ponad pięciuset kapłanów, a jej kompetencje obejmowały wtedy całą Amerykę Północną i „protestancką" Europę[1].

W koloniach opanowanych przez Holendrów i Anglików, czyli w Południowej Afryce i na znacznych obszarach azjatyckich, gdzie wyparli oni Portugalczyków, misje katolickie były w najlepszym przypadku dyskryminowane, jeśli nie w ogóle zakazane. W tym samym czasie trwał rozwój misji protestanckich i ekspansja islamu.

[1] Por. J. Metzler, *Die Kongregation in der Zeit Napoleons (1795-1815)*, w: *Memoria Rerum*, Vol. II, s. 84-118; M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3* – *Czasy nowożytne 1758-1914*, Warszawa 1991, s. 159 (dalej jako Banaszak).

W Ameryce Południowej Kościół był bardzo słaby. Od momentu usunięcia jezuitów był to czas upadku, a od początku XIX w. kontynent zacznie przeżywać erę rewolucji narodowowyzwoleńczych przeciwko Hiszpanii, co papieży będzie stawiało w trudnej sytuacji wobec Hiszpanii, która stale rościła sobie prawa patronackie. Rządy tych państw dążyły naturalnie do nawiązywania kontaktów ze Stolicą Apostolską, bo pośrednio to potwierdzało ich niepodległość. Dopiero w latach 1821-1822 dopuszczono w Rzymie nieoficjalnych przedstawicieli Argentyny i Kolumbii[2].

Jednym z przejawów odnowy misyjnej w XIX w. i na początku XX w. było powstawanie w wielu miejscach świata nowych zgromadzeń misyjnych, które przejmowały sporą część ciężaru prowadzenia misji, tak personalnie, jak i finansowo, jednocześnie rozwijając animację misyjną. Było ich wiele. Z bardziej znanych warto wspomnieć, że we Francji Eugeniusz de Mazenod założył Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej (OMI), Jean-Claude Colin – Towarzystwo Maryi (SM, maryści), Franciszek Libermann – Zgromadzenie Ducha Świętego pod opieką Niepokalanego Serca Maryi (CSSp, duchacze), Melchior de Marion-Brésillac – Stowarzyszenie Misji Afrykańskich (SMA), Charles Lavigerie – Misjonarzy Afryki (MAfr, Ojcowie Biali) i Misjonarki Afryki (SMC, Siostry Białe).

We Włoszech Kasper del Bufalo był założycielem Zgromadzenia Misjonarzy Krwi Chrystusa (CPPS) i Sióstr Adoratorek Krwi Chrystusa (ASC), Daniel Comboni – Misjonarzy Kombonianów Serca Jezusowego (MCCJ) oraz Sióstr Misjonarek Kombonianek (SMC), a Angelo Francesco Ramazzotti – Papieskiego Instytutu Misji Zagranicznych (PIME). Hiszpański duchowny Antoni Maria Klaret założył Synów Niepokalanego Serca Maryi (CMF, klaretyni) oraz Siostry Maryi Niepokalanej Misjonarki Klaretynki (RMI, klaretynki).

Niemiecki kapłan Arnold Janssen założył aż trzy zgromadzenia zakonne o charyzmacie misyjnym – dwa czynne: Zgromadzenie Słowa Bożego (SVD, werbiści) i Służebnice Ducha Świętego (SSpS, Siostry Misyjne) oraz jedno klauzurowe: Służebnice Ducha Świętego od Wieczystej Adoracji (SSpSAP, Siostry Klauzurowe). W Belgii ks. Théophile Verbist powołał do istnienia Zgromadzenie Niepokalanego Serca Maryi (CICM), zwane też od miejsca powstania jako scheutyści. W Szwajcarii ks. Pierre-Marie Barral założył

[2] Por. Zieliński, s. 94. W Kolumbii wypracowano wstępny zarys konkordatu jeszcze za Piusa VI.

Szwajcarskie Seminarium Misji Zagranicznych (SMB), zwane od pierwotniej nazwy szkoły Stowarzyszeniem Misyjnym Betlejem.

Założycielami zakonów misyjnych byli nie tylko mężczyźni. Zaangażowanie misyjne kobiet było mniej związane z posługą kapłańską, a bardziej z troską o edukację czy zdrowie na misjach albo z animacją misyjną. Francuska zakonnica Anne-Marie Javouhey była założycielką Zgromadzenia Sióstr św. Józefa z Cluny (SCJ) – jednego z najważniejszych żeńskich zgromadzeń misyjnych XIX w., którego celem była edukacja i opieka nad chorymi. Była jedną z pierwszych kobiet, które aktywnie uczestniczyły w misjach zagranicznych. Osobiście kierowała misjami w Senegalu, Gambii, Gujanie Francuskiej i na Antylach. Inna francuska zakonnica Maria od Męki Pańskiej, czyli Helena de Chappotin, założyła Franciszkanki Misjonarki Maryi (FMM). Maria Teresa Ledóchowska poza wielką animacją przez prasę założyła Sodalicję, która stała się Zgromadzeniem Sióstr Misjonarek św. Piotra Klawera (SSPC, klawerianki).

Inne zgromadzenia, które miały swoje specyficzne charyzmaty, też zaangażowały się mocniej w działalność misyjną. Było tak np. z pallotynami (SAC), sercanami (SCJ), saletynami (MS) w XIX w., a w początkach XX w. – z Misjonarzami Świętej Rodziny (MSF), Misjonarzami z Maryknoll (MM) czy też Misjonarzami z Marianhill (CMM).

Do tego zrywu nowych zgromadzeń zakonnych dodać trzeba coraz większe zaangażowanie misyjne świeckich. Najbardziej znane stowarzyszenia świeckich staną się później papieskimi. Było tak z Dziełem Rozkrzewiania Wiary (Paulina Jaricot, zał. 1822), Dziełem św. Piotra Apostoła dla formacji kapłanów na misjach (Joanna Bigard i Stefania Cottin, zał. 1889), Dziełem Świętego Dziecięctwa (Karol de Forbin-Janson, zał. 1843), ale powstawały też inne, jak np. Missio Aachen w Akwizgranie (zał. 1837), czy Ludwigsverein w Bawarii (zał. 1829). Kolejna nowa wielka fala stowarzyszeń osób zaangażowanych w misje rozwinie się w pierwszej połowie XX wieku.

Rodziła się też nowa świadomość wśród twórców kultury. Wielki wpływ na ówczesną mentalność miała m.in. książka *Geniusz chrześcijaństwa* Franciszka-René de Chateaubranda, która ukazała się po raz pierwszy w 1802 roku[3].

[3] Pierwsze wydanie: F.-R. de Chateaubriand, *Génie du christianisme, ou Beautés de la religion chrétienne* (Paris 1802). Polskie tłumaczenie *Geniusz chrześcijaństwa* (wybór fragmentów), Warszawa 2003. Kompletny przekład Kraków 2025.

A. DO GRZEGORZA XVI

Podobnie jak poprzednik, również **Pius VII** (1800-1823) sprawował swój urząd ponad dwadzieścia lat, ale w pierwszych latach miał niewiele możliwości wpływania na misje. Po napięciach związanych z konkordatem, ograniczeniem liczby biskupstw we Francji oraz wprowadzeniu *Artykułów Organicznych*, mimo próby ułożenia relacji z Napoleonem, ostatecznie w 1808 r. wojska francuskie zajęły Rzym. Państwo Kościelne zostało przyłączone do cesarstwa francuskiego. Papież został uwięziony. Klęski militarne Napoleona doprowadziły jednak w końcu do uwolnienia papieża[4].

Po powrocie do Rzymu, już w 1814 r. papież przywrócił do istnienia główną wcześniejszą siłę misyjną – zakon jezuitów[5], a w 1817 r. odrestaurował w Rzymie Kongregację Rozkrzewiania Wiary[6].

Wraz ze stopniowym uzyskiwaniem niepodległości przez republiki południowoamerykańskie, konieczne stały się bezpośrednie relacje ze Stolicą Apostolską, bez pośrednictwa Hiszpanii. Obawiając się, że niepodległość kolonii może osłabić więź z Rzymem, Pius VII potępił nawet walczących w Ameryce przeciwko władzy monarszej jako buntowników (encyklika *Etsi longissimo* – 1816)[7].

W 1822 r. Chile poprosiło o przysłanie nuncjusza w celu rozwiązania krytycznych problemów tamtejszego Kościoła. Ponieważ wtedy kraj ten nie był jeszcze uznany za niepodległy, już za czasów Leona XII jako pierwszy (oficjalnie niedyplomatyczny) przedstawiciel Stolicy Apostolskiej posłany został abp Giovanni Muzi. Otrzymał on uprawnienia dla Chile i wszystkich krajów Ameryki Hiszpańskiej, łącznie z mianowaniem i konsekracją biskupów bez konieczności odwoływania się do Rzymu[8].

[4] Cały ten okres pontyfikatów trzech papieży przed Grzegorzem XVI por. S. Delacroix, *L'aggravation de la crise: Pie VII (1800-1823), Léon XII (1823-1829), Pie VIII (1829-1830)*, w: Delacroix, t. 3, s. 27-51.

[5] Bulla *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*. Już w 1801 r. sekretnie ich zalegalizował. W 1803 r. zezwolił na ich reorganizację w Ameryce i w Rosji.

[6] W czasach Napoleona *Congregatio de Propaganda Fide* została siłą przeniesiona do Francji, aby służyć imperialnym planom cesarza. Por. Ph. Boutry, *Pie VII*, w: *Dictionnaire*, s. 1334-1342.

[7] Por. Banaszak, s. 112.

[8] Podróż (5.10.1823-25.06.1825) odbył wraz z Gian Marią Mastai (późniejszym papieżem Piusem IX) jako kapelanem i Giuseppe Sallustim jako sekretarzem. W Rzymie przedstawił pierwszy szczegółowy raport na temat stanu Kościoła w różnych krajach Ameryki. Zob. G. Martina, *La prima missione pontificia nell'America Latina*, „Archivum Historiae Pontificiae" (1994), s. 149-193.

W Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej rozwój Kościoła był bardzo dynamiczny. Już w 1791 r. odbył się pierwszy synod amerykański (pierwsze biskupstwo w Baltimore zostało założone w 1789 r.). Za Piusa VII Baltimore stało się arcybiskupstwem, a w 1819 r. posiadało już 6 sufraganii[9].

Następca Piusa VII, **Leon XII** (1823-1829), aby podkreślić zerwanie z przeszłością, polecił przenieść rezydencję papieską z Kwirynału na Watykan. Rozwinął politykę zawierania konkordatów. Dzięki jego interwencji u sułtana tureckiego katoliccy Ormianie w 1830 r. uzyskali ochronę prawną. Nie czując się związanym hiszpańskimi roszczeniami patronackimi, sam zaczął obsadzać wakujące stolice biskupie w nowo powstających państwach Ameryki Łacińskiej (w „zbuntowanych" koloniach hiszpańskich). Misja biskupa Muziego i młodego ks. Mastai (przyszłego Piusa IX), zainicjowana jeszcze przez Piusa VII, przynosiła owoce za Leona XII. W 1827 r. papież ustanowił autonomiczną hierarchię w Kolumbii, potem w Brazylii. Nowe wikariaty apostolskie zaczęły powstawać wszędzie w Ameryce[10].

Za czasów Leona XII wyraźnie zaczęły się kształtować początki systemu, który później zostanie nazwany *ius commissionis*. Coraz bardziej oczywistym było, że poza władcami krajów „katolickich" jedyną siłę, będącą w stanie zapewnić wysyłanie personelu na misje, stanowiły zakony misyjne. Zamiast więc królom, teraz zakonom powierzać się będzie pewne tereny do ewangelizacji. W razie ewentualnych problemów łatwiej też im będzie „odebrać" te tereny, niż władcom świeckim[11].

Pius VIII (1829-1830) doprowadził do utworzenia arcybiskupstwa obrządku ormiańskiego w Konstantynopolu. Zatwierdził dekrety pierwszego synodu prowincjalnego w Baltimore, w Stanach Zjednoczonych, co doprowadziło do zacieśnienia związku Kościoła amerykańskiego z papiestwem[12].

[9] Por. Zieliński, s. 94.

[10] Por. Ph. Boutry, *Léon XII*, w: *Dictionnaire*, s. 1031-1035. Stolica Apostolska nawiązała relacje dyplomatyczne z Brazylią w 1829 r., a z Kolumbią w 1835 r. – Por. *Diplomatic Relations of the Holy See*, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).

[11] Por. J. Różański, *Od prawa patronackiego do „ius mandati". Powierzanie terenów do ewangelizacji w Afryce*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 25-42. Z doświadczenia Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej widać, że o zatwierdzeniu nowego zgromadzenia, wbrew ówczesnej praktyce, zadecydował fakt, że jego celem były misje. Musiały więc być one bliskie sercu papieża. Historyk papiestwa napisał: „Podobno dla misjonarzy miał zawsze czas, chciwie słuchał ich opowiadań o krajach misyjnych, nigdy nie żałował grosza na misje" – Zieliński, s. 111.

[12] Por. Kelly, 428-429.

B. GRZEGORZ XVI

Grzegorz XVI (1831-1846)[13] może być bez wątpienia określony „papieżem misji XIX w." Jego wkład w dzieło misyjne rozpoczął się na długo przed wyborem na biskupa Rzymu. Od roku 1821 był on konsultorem *Congregatio de Propaganda Fide*, a w 1826 r. został jej prefektem.

Za pontyfikatu Grzegorza XVI proces formowania się państw południowoamerykańskich był praktycznie dokonany. Jego poprzednicy wypracowali sposób funkcjonowania Kościoła w nowej rzeczywistości. Dlatego też już w pół roku po wyborze na papieża, w Konstytucji apostolskiej *Sollicitudo Ecclesiarum* (1831) mógł stwierdzić, że zmiany polityczne w Ameryce Łacińskiej nie mogą ograniczać potrzeb duchowych ludzi w krajach wyzwalających się spod kolonizacji hiszpańskiej i portugalskiej. Podkreślił, że papież będzie pertraktował z tymi, którzy mają realną władzę. Jeszcze jako prefekt Kongregacji Rozkrzewiania Wiary nie uległ rządowi hiszpańskiemu i w latach 1826 oraz 1829 wbrew prawom patronackim doprowadził do ustanowienia kilku diecezji w Ameryce Łacińskiej. Od razu na początku pontyfikatu mianował tam kolejnych sześciu biskupów diecezjalnych, a wkrótce potem podniósł do tego statusu wikariuszy apostolskich mianowanych wcześniej dla Buenos Aires i dla Santiago de Chile oraz kilku innych.

Znane jest też jego zaangażowanie na rzecz rozwiązania problemów portugalskich misji patronackich w Azji, zwłaszcza w Indiach. Widząc, że ważne diecezje w Cochin, Meliapur i Goa są zbyt długo nie obsadzane, zignorował prawa patronackie i w 1832 r. stworzył cztery nowe wikariaty apostolskie. W brewe *Multa praeclare* (1838) potwierdził wikariuszy apostolskich, rozszerzył ich teren działania, a duchowieństwo goańskie pozbawił jurysdykcji na terenie wikariatów, znosząc stare diecezje patronackie. Jurysdykcję patronacką Goa zawęził jedynie do terenów portugalskich[14].

Swą determinację w ustanawianiu stałej hierarchii w krajach misyjnych pokazał również w Ameryce Północnej, tworząc w latach 1834-1843 cztery nowe diecezje w Kanadzie (reorganizując metropolię Quebec) i dziesięć nowych diecezji w Stanach Zjednoczonych oraz reformując diecezję Baltimore (1834). W Afryce stworzył diecezję w Algierze (1938). W sumie erygował ponad 70 nowych biskupstw i wikariatów apostolskich oraz mianował prawie 200 biskupów misyjnych[15].

Inną wielką dziedziną misyjnego zaangażowania Grzegorza XVI były starania o zniesienie handlu niewolnikami. W liście apostolskim *In supremo apostolatus* (1839)[16], tak jak jego poprzednicy, potępił wszelkiego rodzaju niewolnictwo. Dzięki podbojowi przez Francję północnej Afryki doszło do założenia biskupstwa w Algierze, a następnie rozszerzenia misji (1843) na Tunis, gdzie powstał wikariat apostolski. Rywalizacja z islamem na tych terenach nie miała jednak większych szans. Inaczej było w głębi kontynentu, gdzie powoli zaczęły powstawać lokalne Kościoły.

Grzegorz XVI jest też autorem pierwszej w swym rodzaju „encykliki misyjnej" – ***Probe nostis*** (15.08.1840)[17]. Przez ponad dwadzieścia lat od reorganizacji Kongregacji Rozkrzewiania Wiary (1817) wykrystalizowały się już pierwsze próby nowego radzenia sobie z dziewiętnastowiecznymi problemami misyjnymi. Encyklika wspomina o obfitych owocach misji w Ameryce, Indiach i innych „krajach pogańskich". Wspomina misjonarzy-męczenników. Papież posługuje się terminologią militarną, pisząc o uzbrojeniu w „tarczę wiary" i o toczeniu „bojów Pańskich" przeciwko herezjom i niewierze. Encyklika zauważa też działalność misyjną protestantów[18]. Porusza też problematykę finansowania misji. W związku z zanikiem tradycyjnego wsparcia ze strony władców krajów „katolickich", ciężar ten powinny przejąć nowe dzieła, takie jak Dzieło Rozkrzewiania Wiary oraz Dzieło Misyjne Dzieci[19].

[13] Imię Grzegorz przyjął m.in. ku czci założyciela *Congregatio de Propaganda Fide* Grzegorza XV (imię nieużywane przez papieży od dwustu lat) oraz Grzegorza Wielkiego, patrona jego klasztoru (kamedułów).

[14] Jednak ponieważ w 1833 r. król Portugalii zniósł zakony i zerwał więzi dyplomatyczne z Rzymem, brewe *Multa praeclare* nie miało *regium placet*, więc wielu uznało je za nieistniejące.

[15] Por. J. Schmidlin, *Gregor XVI als Missionspapst*, „Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft" (1931), s. 209-228; Ph. Boutry, *Grégoire XVI*, w: *Dictionnaire*, s. 767-773; P. Lesourd, *Le réveil des missions: Grégoire XVI (1831-1846)*, w: Delacroix, t. 3, s. 52-71.

[16] Tekst: BMiss, t. 1, s. 136-139. List ten, przeczytany podczas synodu prowincjonalnego w Baltimore, nie był dobrze przyjęty wśród katolików Maryland, którzy mieli wciąż niewolników. Duchowni amerykańscy przedstawiali bullę jako potępienie „handlu" niewolnikami, a nie „posiadanie" niewolników. W dokumencie tym widzimy wielką troskę papieża o mieszkańców Afryki, ale nie została zauważona kwestia rodzimej ludności Ameryki.

[17] Tekst: BMiss, t. 1, s. 140-146.

[18] Choć ocenia ją bardzo negatywnie pisząc o „przekręcanych tłumaczeniach Biblii" na języki narodowe, czy też o misjonarzach posyłanych przez stowarzyszenia „heretyków i niedowiarków".

[19] Zauważa też powstałą w Wiedniu Sodalicję św. Piotra Klawera, założoną przez Marię Teresę Ledóchowską.

Za czasów Grzegorza XVI powstała słynna instrukcja Kongregacji Rozkrzewiania Wiary *Neminem profecto* (1845), która postulowała, aby podzielić tereny misyjne; aby troszczyć się o miejscowe powołania również z perspektywą rodzimego episkopatu; aby nie latynizować we wspólnotach wschodnich[20]; aby nie zaniedbywać dzieł pobożności i dobroczynności oraz aby misjonarze nie mieszali się do spraw politycznych.

C. PIUS IX

Pius IX (1846-1878) jest rekordzistą czasu przewodniczenia Kościołowi (32 lata)[21]. Swój pierwszy kontakt z misjami miał w latach 1823-1825, gdy towarzyszył delegatowi apostolskiemu w Chile i Peru (por. pontyfikat Piusa VII). Jego otwarcie misyjne widać od samego początku pontyfikatu, np. w encyklice *Ubi primum* (1847)[22] skierowanej do zakonów, których członkowie stanowili wtedy zdecydowaną większość personelu misyjnego. Przypominając o wielkim znaczeniu formacji, nie zapomniał również o ukierunkowaniu na działalność misyjną.

Przez wiele lat pontyfikatu dokonał wiele dla rozwoju Kościoła misyjnego poprzez systematyczną pracę organiczną, bez wielkich przełomów, m.in. przez uregulowanie „schizmy Goa" (konfliktu z abpem Da Silva Torres, który nie chciał uznawać jurysdykcji wikariuszy apostolskich). Siedziba biskupia Goa przez wiele lat później wakowała. Papież erygował ponad 200 nowych diecezji i wikariatów apostolskich, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych i koloniach brytyjskich[23] oraz zawarł konkordaty z wieloma republikami Ameryki Łacińskiej[24], gdzie po 1870 r. odnotowano falę wojującego antyklerykalizmu. Z polskiej perspektywy misyjnej warto pamiętać, że

[20] Wtedy jeszcze stale była za to odpowiedzialna *Propaganda Fide*.

[21] Dłużej był jedynie św. Piotr.

[22] Nie mylić z encykliką o tej samej nazwie z roku 1849 r., ani z encykliką *Ubi prima* z 1871 roku.

[23] Nie licząc reformy starych Kościołów w Europie, które też wtedy traktowane były jako misyjne (Anglia do 1850 r., Holandia do 1853 r.). Hierarchia amerykańska została opanowana przez Irlandczyków. Aby uniknąć tendencji narodowościowych (Kościół anglo-iryjski lub Kościoły narodowościowe), papież poparł ideę amerykańskiego synodu plenarnego. Kościół w Kanadzie otrzymał dwie metropolie, w Quebecu (frankofońską) i w Toronto (anglofońską).

[24] W 1877 r. Stolica Apostolska nawiązała relacje dyplomatyczne z Argentyną, Boliwią, Chile i Ekwadorem – por. *Diplomatic Relations of the Holy See*, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).

beatyfikował Andrzeja Bobolę (1853) i kanonizował Jozafata Kuncewicza (1867).

Pius IX zapisał się w pamięci jako papież Pierwszego Soboru Watykańskiego, dogmatu o nieomylności i „więzień Watykanu"[25]. Jego pontyfikat był też czasem rosnącej sympatii dla „uwięzionego" papieża. Kraje azjatyckie, które wcześniej opierały się wpuszczaniu misjonarzy, teraz się otwierały[26].

Największym eklezjalnym wydarzeniem jego pontyfikatu był **Pierwszy Sobór Watykański** (1869-1870). Ogłoszony na nim został m.in. dogmat o nieomylności papieskiej, który sprzyjał postawie posłuszeństwa papieżowi. Odpowiedzialność za misje na całym świecie była pojmowana jako odpowiedzialność papieża, któremu inni tylko pomagali (zwłaszcza wikariusze apostolscy). W realiach misyjnych oznaczało to większą skłonność do latynizacji Kościołów lokalnych.

Na soborze misje traktowano nadal jako działalność skierowaną do niekatolików[27]. Komisja, która powstała na soborze, zajmowała się nie tylko misjami, ale również Kościołami Wschodnimi oraz katolickimi migrantami w Ameryce, bo stale mówiono o „misjonarzach" wśród migrantów. Głównie koncentrowała się na dostosowaniu kanonów trydenckich do potrzeb Kościołów Wschodnich[28]. W styczniu 1870 r. do tej komisji przejętych zostało dwóch biskupów misyjnych, z Mysore i z Pondicherry[29]. Trzeci schemat dokumentu o misjach, który miał być poddany pod dyskusję, składał się z części o biskupach i wikariuszach apostolskich, o misjonarzach i o spo-

[25] W 1848 r. w Państwie Kościelnym doszło do wystąpień związanych z tendencjami zjednoczeniowymi Włoch. Papież musiał opuścić Rzym. W 1850 r. wrócił do Rzymu. Próby reform Państwa Kościelnego się nie udały. W 1861 r. ogłoszono powstanie Królestwa Włoch, do których włączano stopniowo tereny Państwa Kościelnego, a ostatecznie Rzym w 1870 r. (po zdobyciu go przez wojska włoskie), który został obwołany stolicą Włoch.

[26] Syjam (1855-1857), Annam (1862), Kambodża (1867), Chiny (traktat w Tientsin, 1858). Por. G. Martina, *Pie IX*, w: *Dictionnaire*, s. 1343-1349; A. Retif, *L'avénement des jeunes Églises: La période des explorations: Pie IX (1846-1878)*, w: Delacroix, t. 3, s. 72-89.

[27] Pojęcie takie będzie funkcjonowało jeszcze u Leona XIII w encyklice *Sancta Dei civitas* z 1880 roku. Dopiero reforma Kurii Rzymskiej w 1908 r. za Piusa X rozdzieli kongregacje.

[28] Tak to oficjalnie zapowiedział prefekt Kongregacji Rozkrzewiania Wiary – kard. Barnabo. Dla ukazania atmosfery na soborze, znamienne wydaje się pytanie sekretarza komisji z 23 marca 1869 r.: „Czy traktowanie o problematyce misyjnej byłoby godne soboru ekumenicznego?" – A. Miotk, *Problematyka misji w kontekście historycznym XIX wieku*, Nurt SVD (2000) nr 2, s. 104-105. Por. też W. Kluj, *Rzymska koncepcja misji w XIX w.*, w: P.A. Sokołowski (red.), *Misje w XIX wieku. Wybrane zagadnienia*, Pieniężno 2008, s. 85-101.

[29] Tylko 6% ojców soborowych pochodziło z terenów misyjnych. Połowa tej grupy to Francuzi. „Stare" kraje misyjne – Hiszpania i Portugalia – nie były reprezentowane (stale trwające spory o prawa patronackie).

sobach szerzenia wiary. Rozdano go ojcom soboru, ale obrady nie zostały już wznowione[30]. Chodziło bardziej o skorygowanie statusu wikariuszy apostolskich, niż o teologię misji. Był to dokument bardziej prawny niż teologiczny. Nie podejmował on np. zagadnień związanych z działalnością na misjach nowych zgromadzeń czy problemu relacji misjonarzy do państw-protektorów ani też działalności sióstr-misjonarek. Uwidoczniły się też różnice w podchodzeniu do problemów patronackich. Biskupi z Indii domagali się zniesienia patronatu portugalskiego, a biskupi z Chin cenili patronat francuski. Daniel Comboni z trudem zyskał podpisy siedemdziesięciu ojców soborowych, by misje afrykańskie mogły dostać się pod obrady. Ważnym był jednak fakt, że biskupi francuscy wnieśli postulat, aby rozkrzewianie wiary stało się jednym z najważniejszych zadań, którymi sobór musi się zająć[31]. Chociaż sobór nie zdążył opracować dokumentu o misjach, to jednak te idee podejmie później kolejny papież – Leon XIII.

D. LEON XIII

Pontyfikat **Leona XIII** (1878-1903) był również bardzo długi. Przypadał na apogeum czasów kolonialnych. Misyjnym skutkiem konferencji berlińskiej (1885)[32] stało się umocnienie misji o charakterze narodowym. Papież starał się wspierać misje na drodze dyplomatycznej, m.in. przez osobiste kontakty z sułtanem tureckim, negusem z Abisynii, z innymi władcami Bliskiego Wschodu, a nawet z władcami w Indiach, z cesarzem chińskim i mikado japońskim[33].

[30] 20 września 1870 r. wojska włoskie zajęły Rzym i papież Pius IX ogłosił się „więźniem Watykanu".

[31] Por. Banaszak, s. 311-312.

[32] Szósty artykuł traktatów stanowił: „Wszystkie mocarstwa, które na wspomnianych obszarach mają swoje wpływy lub prawa suwerenności […] będą chronić i faworyzować wszystkie instytucje religijne, naukowe i dobroczynne oraz przedsięwzięcia, bez względu na pochodzenie narodowe i wyznanie. Instytucje te są stworzone i zorganizowane w tym celu (i do tego zmierzają), aby nauczać ludność miejscową zrozumienia i docenienia dobrodziejstw płynących z dóbr cywilizacji. Misjonarze, uczeni, badacze z całą świtą, ich posiadłościami oraz zbiorami badawczymi są dlatego przedmiotem szczególnej ochrony" – cyt. za A. Miotk, *Problematyka misji w kontekście historycznym XIX wieku*, Nurt SVD (2000) nr 2, s. 110.

[33] Por. Zieliński, s. 242. Za jego pontyfikatu, w 1881 r. Stolica Apostolska nawiązała relacje dyplomatyczne z Dominikaną i Haiti. Por. *Diplomatic Relations of the Holy See*, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).

We wczesnym okresie pontyfikatu, w encyklice *Sancta Dei civitas*[34] (1880) przedstawił pierwsze swoje spostrzeżenia dotyczące misji. Przypominał, że misjonarzy trzeba wspierać zarówno duchowo, jak i materialnie. Zajęcie dóbr Kongregacji Rozkrzewiania Wiary przez rząd włoski doprowadziło do ograniczenia jej zasobów. Misje musi więc teraz wspierać cały Kościół. Zalecając wspieranie dzieł misyjnych, obok dzieł Rozkrzewiania Wiary i Misyjnego Dziecięctwa Pana Jezusa, polecał również dzieło szkół na Wschodzie. Na temat misjonarzy protestanckich miał stale jednoznacznie negatywny pogląd[35]. Jeśli chodzi o cel działalności misyjnej, to klasycznie przypominał, że chodzi o zbawienie dusz. Również w innych wystąpieniach papieża widzimy pochwałę misjonarzy jako *Evangelii praecones* (głoszących Ewangelię), np. z okazji otwarcia kolegium amerykańskiego w Rzymie w 1884 roku[36].

W 1892 r. mianował prefektem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary kard. Mieczysława Ledóchowskiego. W czasie swego pontyfikatu Leon XIII stworzył 248 biskupstw, 48 wikariatów i prefektur misyjnych oraz trwałą hierarchię w Północnej Afryce (1884). Podpisał nowy konkordat z Portugalią (1886), dzięki czemu mógł ustanowić stałą hierarchię w Indiach: sześć metropolii, dziesięć diecezji i jeden wikariat podległy bezpośrednio Rzymowi (bulla *Humanae salutis* – 1886). Patronacka metropolia Goa otrzymała tytuł patriarchatu. Duchowieństwo dla Indii miało się kształcić w seminarium duchownym, które zostało otwarte w Kandy na Cejlonie. Dokonał tego legat apostolski, abp Władysław Zaleski. Papież napisał na tę okazję specjalny list *Ad extremas* (1893) o potrzebie kształtowania rodzimego kleru. Na synodach w Colombo, Bangalore i Allahabad w 1887 r. zarządzono powstanie lokalnych seminariów, ale zabrakło odpowiednich formatorów[37]. W ency-

[34] Leon XIII podjął wiele intuicji *Probe nostis*, szeroko je cytując i uważając za poprzedniczkę *Sancta Dei civitas*.

[35] „Oszuści, siewcy błędów, udają Apostołów Chrystusa. Wyposażeni […] obficie w zasoby ludzkie udaremniają pracę kapłanów katolickich, albo wciskają się w miejsce niezdolnych do pracy, albo zwalczając ich i zakładając nieprzyjazną uczelnię". Dla uczciwości dodać trzeba, że podobnie było ze spojrzeniem protestantów na misje katolickie. Zaczynał się wtedy czas twardej rywalizacji między misjami katolickimi a protestanckimi.

[36] Por. Banaszak, s. 312.

[37] Gdy Leon XIII pisał ten list, liczba miejscowych duchownych w Indiach była większa niż kapłanów obcych. Papieżowi chodziło więc raczej nie tyle o liczbę, co o ich wysoki poziom. Por. Zieliński, s. 242. Szerzej o abp. Zaleskim zob. W. Malej, *Patriarcha Zaleski: Delegat Apostolski Indii Wschodniej, Arcybiskup Teb, Patriarcha Antiochii*, Rzym 1965; H.M. Jagodziński, *Arcybiskup Zaleski, misjonarz Indii Wschodnich*, „Kieleckie Studia Teologiczne" (2017), s. 165-177.

klice *Christi nomen et regnum* (1894) Leon XIII ukazał ewangelizację jako szerzenie „światła" Mądrości Bożej, porównując ją do mądrości obecnej w tradycji Indii i postrzegając niechrześcijan jako „błądzących w ciemnościach". Dobre stosunki polityczne z japońskim dworem cesarskim umożliwiły papieżowi stworzenie stałej hierarchii w tym kraju. W Chinach po zawężeniu patronatu portugalskiego do biskupstwa Makao, powstał jednak protektorat francuski uniemożliwiający założenie nuncjatury w Pekinie[38]. W niektórych dokumentach Leona XIII widać już nie tylko decyzje administracyjne, ale również pewne przesłanki teologicznego rozumienia misji[39].

Leon XIII protestował przeciwko handlowi niewolnikami afrykańskimi. Napisał dwie encykliki na ten temat. W pierwszej z nich, *In plurimis* (1888), napisanej do biskupów Brazylii (z okazji zniesienia niewolnictwa w tym kraju) przypomniał, jak Kościół przyczynił się do zniesienia niewolnictwa w starożytności i jak piętnował niewolnictwo Indian w XVI wieku[40]. W drugiej z nich, *Catholicae Ecclesiae* (1890), przypomniał, że z jego polecenia kard. Lavigerie w głównych państwach Europy prowadził akcję na rzecz zaprzestania handlu niewolnikami z Afryki. Papież uwrażliwiał, że oprócz samej troski o wolność, trzeba bardziej angażować się w misje w Afryce. Postanowił zatem, aby co roku w święto Objawienia Pańskiego były zbierane pieniądze dla misjonarzy Afryki. Pamiętając wysiłki Comboniego sprzed dwudziestu lat, widać wyraźnie podniesienie kwestii pomocy misjom w Afryce przez samego papieża. W 1884 r. reaktywował dawną stolicę biskupią w Kartaginie, chociaż biorąc pod uwagę fakt, że jest to Tunezja, czyli środowisko muzułmańskie, miało to bardziej symboliczne znaczenie dla Europejczyków, niż dla ludności tam mieszkającej.

* * * * *

XIX wiek przyniósł równocześnie ekspansję kolonialną Europy oraz głębokie przemiany polityczne, co silnie wpływało na działalność misyjną Kościoła. Papieże musieli prowadzić misje w warunkach ścisłego splątania religii z interesami imperiów. Pius VII odbudował struktury Kościoła po rewolucji, reaktywował jezuitów i zreorganizował misje, zwłaszcza w Ameryce Łacińskiej. Leon XII kontynuował tę linię, wspierając nowe placówki misyjne w Azji i na Bliskim Wschodzie. Grzegorz XVI potępił niewolnictwo, rozwijał misje w Azji (Chiny, Indochiny) i krytykował ich podporządkowanie polityce kolonialnej. Pius IX znacząco rozszerzył sieć wikariatów apostolskich na całym świecie, podkreślając niezależność misji od polityki, co uczyniło Kościół rzeczywiście globalnym. Za Leona XIII misje weszły w etap scentralizowanego, światowego apostolatu kierowanego z Rzymu.

XIX-wieczni papieże zbudowali nowoczesny system misji: odbudowali struktury po rewolucji, rozpoczęli globalną ekspansję, stopniowo oddzielali misje od kolonializmu, a ich działania przygotowały fundamenty pod głęboką odnowę misji w XX wieku.

[38] Zarówno papież, jak i cesarz pragnęli założyć nuncjaturę w Pekinie, ale sprzeciwiała się temu Francja.

[39] Por. C. Prud'homme, *Stratégie missionnaire du Saint-Siège sous le pontificat de Léon XIII. Centralization romaine et défis culturels*, Rome 1994; Ph. Levillain, *Léon XIII*, w: *Dictionnaire*, s. 1035-1038; A. Retif, *La grande expansion des mission: Léon XIII*, w: Delacroix, t. 3, s. 90-113.

[40] Leon XIII więcej uwagi poświęcał niewolnikom z Afryki. Na niewolnictwo Indian Ameryki Południowej szerzej zwróci uwagę Pius X.

2. PAPIEŻE XX W. DO DRUGIEGO SOBORU WATYKAŃSKIEGO

A. PIUS X

Przyjmując jako swoje hasło *Instaurare omnia in Christo* (Odnowić wszystko w Chrystusie) papież **Pius X** (1903-1914) potwierdził, że chce być bardziej papieżem religijnym niż władcą politycznym[41]. Swoją nieugiętą postawą doprowadził do zerwania stosunków dyplomatycznych z Francją. Był nieprzejednany w kwestiach teologii i spraw społecznych. Zreformował Kurię Rzymską (konstytucja *Sapienti Consilio* – 1908). Cały paragraf 6 tej konstytucji precyzował kompetencje *Congregatio de Propaganda Fide*. W numerze 1 określał, że jej uprawnienia dotyczą tych regionów, gdzie hierarchia nie została jeszcze w pełni ustanowiona i trwa stan misji, albo gdzie już istnieje, ale wciąż Kościół nie jest w pełni samodzielny. W numerze 2 wyraźnie określone zostało, że spod kompetencji *Congregatio de Propaganda Fide* wyjęte zostają w Europie prowincje kościelne Anglii, Szkocji, Irlandii i Holandii oraz diecezja Luksemburg, a w Ameryce prowincje kościelne Kanady i Stanów Zjednoczonych. Numer 3 przypomniał, że stale podlegają jej

[41] Uznając pośrednio, że polityka ustępstw wobec władzy świeckiej prowadzona przez Leona XIII poniosła niepowodzenie. Por. Kelly, s. 438-441.

pozostałe prowincje i diecezje kościelne, jak również wikariaty apostolskie, prefektury i misje podległe Kongregacji Spraw Nadzwyczajnych. Numer 4 normował, że *Propaganda* ma się konsultować z innymi kongregacjami, zwłaszcza w sprawach małżeństw i liturgii. Numer 6 uchwalał, że prawa Kościołów Wschodnich mają zostać zachowane, a numer 8, że kongregacja stale ma się zajmować sprawami unii kościelnej „Kościołów dysydenckich".

Kontynuując praktykę Leona XIII, dla zapewnienia misjonarzom lepszych warunków Pius X utrzymywał dobre relacje z władcami Turcji, Persji, Abisynii, Chin, Korei i Japonii. W sercu Afryki organizował pracę misyjną na zasadach wypróbowanych częściowo dzięki misjom protestanckim. Na stacjach misyjnych powstawały szkoły i instytucje opieki medycznej. Czasem wymagało to jednak współpracy z kolonizatorami (szczególnie widoczne w Kongu Belgijskim). Chociaż w samej Afryce papież powołał do życia 18 wikariatów apostolskich i 30 prefektur, to jednak nie oddawało to faktu, że misjonarze katoliccy często byli bezradni wobec presji islamu na północy oraz misji protestanckich na południu. W Chinach, zwłaszcza po powstaniu Bokserów, sytuacja nie była sprzyjająca instytucjonalnemu rozwojowi Kościoła, choć liczba katolików wzrastała. Po wojnie japońsko-rosyjskiej, papież starał się rozwinąć relacje dyplomatyczne z Japonią. Na Filipinach musiała nastąpić reorganizacja życia kościelnego (po zajęciu wysp przez Amerykę). Papież promował zastępowanie duchowieństwa hiszpańskiego rodzimym[42].

Wśród partykularnych inicjatyw misyjnych na uwagę zasługuje fakt, że w encyklice *Iucunda sane* (1904), napisanej dla uczczenia 1300. rocznicy śmierci papieża Grzegorza Wielkiego, Pius X przypomniał, że Grzegorz posłał misjonarzy do Anglii. Listem apostolskim *In Apostolicum* (również 1904) ogłosił św. Franciszka Ksawerego patronem Dzieła Rozkrzewiania Wiary (wtedy jeszcze nie „papieskiego"). W tymże samym 1904 r. zatwierdził Sodalicję św. Piotra Klawera i wsparł inne akademickie związki misyjne, m.in. w Monasterze, gdzie powstała pierwsza katedra misjologii i zaczęła się ukazywać wielka bibliografia misyjna „Bibliotheca Missionum"[43].

[42] Por. A. Retif, *La grande expansion des mission. Saint Pie X*, w: Delacroix, t. 3, s. 113-129. Zieliński, s. 269. W Ameryce Południowej za pontyfikatu Piusa X Stolica Apostolska w 1908 r. nawiązała relacje dyplomatyczne z Kostaryką i Hondurasem. Por. *Diplomatic Relations of the Holy See*, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).

[43] Por. A. Kurek, *Początki misjologii katolickiej w 70-lecie powstania*, CT (1979) nr 4, s. 176-182.

Beatyfikował też m.in. 29 męczenników z Wietnamu[44] oraz 14 męczenników z Chin[45]. Wydał też encyklikę *Lacrimabili statu Indorum* (1912) przeciw niewolnictwu i na temat pomocy Indianom w Ameryce[46].

B. BENEDYKT XV

Początki pontyfikatu **Benedykta XV** (1914-1922) przypadły na czas I wojny światowej, więc jego wysiłki naturalnie koncentrowały się na sprawie pokoju, ale w sytuacji powojennej naszkicował zasady współczesnego rozumienia misji[47]. Papież wyciągnął wnioski, które widać w jego dyrektywach misyjnych. Ustanowił wiele nowych prefektur i wikariatów oraz delegatur apostolskich. Postanowił oprzeć misje na głębszym fundamencie duchowo-teologicznym[48] i radykalnie odseparować je od polityki i kolonializmu. Z jednej strony ludzie żyjący w koloniach coraz mocniej zaczęli domagać się niepodległości, a z drugiej zubożenie europejskiego społeczeństwa, trudna sytuacja polityczna i ekonomiczna przyczyniły się do zmniejszenia wsparcia (personalnego i materialnego) misji. Przede wszystkim jednak zakwestionowana została wiarygodność misjonarzy z powodu wojen toczonych pomiędzy samymi chrześcijanami, którzy powinni dawać przykład miłości i pokoju[49].

[44] Najpierw (20.05.1906) Hieronim Hermosilla i 8 towarzyszy, a potem (2.05.1909) Agnieszka Lê Thi Thành i 19 towarzyszy. Wszyscy oni zostali później kanonizowani przez Jana Pawła II (19.06.1988).

[45] Agata Lin Zhao i 13 towarzyszy (2.05.1909). Kanonizowani zostali przez Jana Pawła II (1.10.2000).

[46] Por. R. Zawadzki, *Aktualność przesłania encykliki Piusa X Lacrimabili statu Indorum na przykładzie wikariatu apostolskiego Iquitos*, Lumen Gentium (2019) nr 2, s. 41-54. Dokumenty różnych kongregacji rzymskich dotyczące misji oraz papieży Piusa X, Benedykta XV oraz Piusa XI zostały zebrane w *Sylloge. Praecipuorum, documentorum, recentium Summorum Pontificum et S. Congregations de Propaganda Fide necnon aliarum SS. Congregationis Romanarum. Ad usum missionariorum*, Vatican 1939. Można tam znaleźć wiele pomniejszych dokumentów dotyczących poszczególnych regionów i diecezji.

[47] Por. A. Retif, *L'avènement des jeunes Églises. Benoit XV*, w: Delacroix, t. 3, s. 126-130.

[48] Dotąd praktycznie w patrzeniu na misje na pierwszy plan wysuwała się indywidualna odpowiedzialność za głoszenie zbawienia w Chrystusie i postrzeganie misji w perspektywie wzrostu liczbowego. Nie było jeszcze refleksji nad dojrzewaniem Kościoła lokalnego. R. Streit odważnie stwierdził: „W tym czasie całkowicie brakowało głębszego, teologiczno-naukowego uzasadnienia i ujęcia misji". Cyt. za A. Miotk, *Wielka karta misji nowożytnych,* w: *Aż na krańce świata. Popularna historia misji*, Warszawa 2005, s. 106.

[49] Z polskiej perspektywy warto pamiętać, że budując nowe stosunki kościelno-państwowe, w 1919 r. wysłał do Polski i Litwy wizytatora apostolskiego Achille Rattiego (późniejszego

Na mocy traktatu wersalskiego, po pierwszej wojnie światowej Niemcy utracili kolonie, co stało się przyczyną usunięcia niemieckich misjonarzy z tych terenów[50]. Stolica Apostolska domagała się prawa do prowadzenia działalności misyjnej w koloniach przejętych po Niemczech. Owocem starań papieskich było przywrócenie możliwości pracy niemieckich misjonarzy w niektórych miejscach, ale część opustoszałych katolickich placówek misyjnych przejęta została przez misjonarzy protestanckich.

Ponieważ działalność misyjna w Chinach była podporządkowana protektoratowi francuskiemu, katolicyzm był postrzegany jako religia francuska. Benedykt XV nalegał, by uczynić Kościół w Chinach prawdziwie chińskim. Kolejne próby założenia nuncjatury nie udawały się z powodu sprzeciwu Francji. Papież wysłał jednak do Chin wizytatora apostolskiego. Owocem jego misji było zwołanie ogólnochińskiego synodu. Lepiej układały się stosunki z Japonią. Następca tronu Hirochito odwiedził nawet papieża w 1921 roku. W 1921 r. papież napisał list do delegata apostolskiego w Indiach (abpa Piotra Pisaniego), który streszczał jego starania o dobro Kościoła w tym kraju – jedność ze Stolicą Apostolską i troskę o rodzime powołania.

Poza innymi uwarunkowaniami, jednym z głównych zagadnień był rozwój rodzimego duchowieństwa. Przez wieki ludy Ameryki Łacińskiej, Azji i Afryki nie przejawiały chęci ubiegania się o kapłaństwo. Do przekonania o wyższości kultury europejskiej doszły problemy teologiczne. Lękano się powierzenia posługi kapłańskiej ludziom na – jak uważano – niskim poziomie cywilizacyjnym (stanowisko takie reprezentowali nie tylko misjonarze katoliccy). Ponadto pogląd, że kapłan jest potrzebny jedynie do nauczania prawd wiary i sprawowania sakramentów, nie mobilizował do podejmowania wysiłków formacji miejscowego duchowieństwa. Jedynie w niektórych regionach Indii i na Cejlonie rodzimi kapłani mieli przewagę liczebną nad misjonarzami, co jednak wobec problemów regulacji systemu patronackiego mnożyło jedynie problemy[51].

papieża Piusa XI), a w 1920 r. jako nuncjusza apostolskiego do Niemiec – Eugenia Pacellego (późniejszego papieża Piusa XII). W listopadzie 1915 r. przeprowadził kwestę na rzecz narodu polskiego, mianował kardynałami arcybiskupów Dalbora (Gniezno i Poznań) i Kakowskiego (Warszawa), a także Bertrama (Wrocław, wtedy niemiecki). Wyraził zgodę na powstanie KUL w Lublinie oraz Wydziału Teologicznego na Uniwersytecie Warszawskim.

[50] Z Turcji przepędzono również Włochów i Francuzów.

[51] Według danych z 1898 r. w tych dwóch krajach 1600 miejscowych przypadało na 796 obcych, w południowej Azji 426 na 408 obcych, w Annamie (centralny Wietnam) mimo prześladowań było 336 miejscowych kapłanów. W Japonii 26, ale pamiętać trzeba, że pierwszych miejscowych kapłanów wyświęcono tam dopiero w 1882 roku. Jeszcze gorzej przedstawiała się sprawa w Afryce, gdzie dwaj pierwsi kapłani miejscowi przyjęli święcenia w 1840 r. we Francji (Senegalczycy, później wrócili do swego kraju). Trzeci przyjął święcenia w Senegalu w 1852 roku. W Angoli w 1853 r. wyświęcono pięciu miejscowych, we francuskim Kongu i Gabonie pierwsze święcenia kapłańskie miały miejsce w latach 1895-1899.

Coraz bardziej misje zaczynano pojmować jako chrystianizację, a nie katolicyzację[52]. Otwierając się na Kościoły Wschodnie, w 1917 r. stworzył odrębną od *Congregatio de Propaganda Fide* Kongregację ds. Kościołów Wschodnich oraz Papieski Instytut Wschodni (*Pontificio Istituto Orientale*), a w 1920 r. ogłosił doktorem Kościoła św. Efrema, syryjskiego teologa z IV wieku. Kanonizował też męczenników ugandyjskich[53].

Głównym dokumentem misyjnym Benedykta XV był list apostolski (z powodu swej wagi niekiedy określany „encykliką") ***Maximum illud*** (30.11.1919)[54]. Ukazał się on w okresie podejmowania przez państwa europejskie w Wersalu decyzji o kształcie świata po wojnie i dzielenia kolonii między sobą. Papież podkreślał ponadnarodowy charakter posłania misyjnego oraz brak identyfikacji Dobrej Nowiny z jakimkolwiek narodem czy kulturą. Od misjonarzy wymagał odpowiedniego przygotowania zarówno teologicznego (pojawił się pomysł wprowadzenia na *Urbanianum* nowej dyscypliny – misjologii), jak i opanowania specjalistycznych dyscyplin naukowych, takich jak etnologia, lingwistyka i medycyna.

Za najważniejsze zadanie papież uważał kształcenie miejscowego kleru, ale wskazał także na potrzebę misyjnej formacji duchowieństwa diecezjalnego w Europie, czemu służyć miało zakładanie we wszystkich diecezjach Związku Misyjnego Duchowieństwa.

Ważnym osiągnięciem listu było przeniknięcie do powszechnej świadomości ochrzczonych obowiązku włączenia się w działalność misyjną – nie było to tylko egzotyczne zadanie dla małej grupy zainteresowanych. Papież

[52] Już wcześniej przestano do „krajów misyjnych" zaliczać Wyspy Brytyjskie (od 1850 r.), Niderlandy (od 1853 r.), większość Ameryki Północnej (od 1908 r.), Bliski Wschód (od 1917 r.).

[53] Motu proprio *Dei providentis arcano* oraz *Orientis catholici.* W 1917 r. promulgował też Kodeks Prawa Kanonicznego. Por. Kelly, s. 441-443.

[54] Tekst: BMiss, t. 1, s. 200-216. Por. dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie dotyczące dzieł misyjnych. Poszczególne dzieła misyjne*, K. Bajerowicz (red.), Poznań 1931, s. 5-24 (dalej jako *Orzeczenia papieskie*). O randze *Maximum illud* świadczy fakt wielokrotnego cytowania i odwoływania się do tego listu przez kolejnych papieży, jak również przez *Vaticanum II*. Szerzej A. Miotk, *Das Missionsverständnis im Historischen Wandel. Am Beispiel der Enzyklika „Maximum Illud"*, Nettetal 1999, a w wersji polskojęzycznej A. Miotk, *Misje katolickie w czasie I wojny światowej*, AMis (2003), s. 95-109. Por. też M. Basałaj, *Misje w nauczaniu papieży Benedykta XV i Piusa XI*, AMis (2008), s. 55-58.

wskazał na trzy formy współpracy misyjnej: modlitwę, wspieranie powołań misyjnych oraz pomoc materialną.

C. PIUS XI

Dawny nuncjusz w Polsce, **Pius XI** (1922-1939)[55] po wyborze na papieża (6.02.1922) z balkonu Bazyliki św. Piotra udzielił błogosławieństwa nie tylko Rzymowi (*urbi*), ale również całemu światu (*et orbi*). Było to symboliczne otwarcie misyjne Kościoła na cały świat. W 1929 r. wynegocjował z Mussolinim traktat laterański, na mocy którego powstało *Città del Vaticano* jako niezależne państwo, które choć małe, umożliwiło Stolicy Apostolskiej przez kanały dyplomatyczne stopniowe uwalnianie misji od dominacji politycznej, a dzięki temu przywrócenie im charakteru kościelnego[56].

Już w pierwszych miesiącach swego pontyfikatu (kwiecień 1922), w związku z obchodami trzechsetlecia Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, Pius XI zlecił przygotowanie Wystawy Misyjnej na Rok Jubileuszowy[57]. Potem motu proprio *Romanorum Pontificum*[58] (3.05.1922) przeniósł centralę Dzieła Rozkrzewiania Wiary z Lyonu i Paryża do Rzymu i nadał dziełu rangę papieską[59] (podobnie dziełom św. Piotra Apostoła[60] oraz Świętego Dzieciętwa[61]). Powołał do życia międzynarodową misyjną *Agencję Fides*. Wykorzystał różne okazje do szeroko pojętej animacji misyjnej. W słynnej homilii (*Accipietis virtutem)* wygłoszonej w Uroczystość Zesłania Ducha Świętego (4.06.1922), w 300. rocznicę powstania Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, przypomniał, iż dzieło misyjne Kościoła nie zostało zakończone i trwać będzie do końca świata[62].

Beatyfikował i kanonizował m.in. św. Teresę od Dzieciątka Jezus z Lisieux (29.04.1923 i 17.05.1925), męczenników kanadyjskich (21.06.1925 i 29.06.1930), beatyfikował męczenników z Korei (5.07.1925), męczenników z Damaszku (10.10.1926) i kanonizował Andrzeja Bobolę (17.04.1938). W 1927 r. ogłosił św. Franciszka Ksawerego wraz ze św. Teresą od Dzieciątka Jezus patronami misji katolickich na całym świecie (dekret Kongregacji Rytów z 14.12.1927).

Na polecenie papieża Kongregacja Rytów ogłosiła (14.04.1926) przedostatnią niedzielę października Światowym Dniem Misyjnym (w Polsce nazywany Niedzielą Misyjną). Od 1928 r. Papieskie Dzieła Misyjne ogłaszały[63] „Papieskie Intencje Misyjne". W motu proprio *Decessor noster*[64] (24.06.1929) papież określił zasady współpracy pomiędzy poszczególnymi Papieskimi Dziełami Misyjnymi.

W 1931 r. zreformował kształcenie duchowieństwa (encyklika *Deus scientiarum*) i uruchomił w Watykanie radiostację. Był pierwszym papieżem, który posługiwał się duszpastersko i misyjnie radiem. Do misjonarzy, niechrześcijan i chrześcijan innych wyznań zwrócił się m.in. w swoim słynnym przemówieniu radiowym (12.02.1931).

Papież był otwarty na misje w Azji. Encyklika *Rerum Orientalium* (8.09.1928) może być traktowana jak prekursorka inkulturacji w odniesieniu do Kościołów Azji. Promowała ona studia orientalne, zachęcając do pogłębiania znajomości chrześcijańskiego Wschodu w Kościele katolickim. Podkreślała, że brak znajomości tradycji i kultury Kościołów Wschodnich był jedną z głównych przyczyn historycznych podziałów między chrześcijanami. Papież nakłaniał do rozwoju instytucji akademickich, które miały kształcić duchowieństwo i wiernych w zakresie języków orientalnych, historii Kościołów Wschodnich oraz liturgii, teologii i duchowości tradycji wschodnich.

[55] Ks. Achille Ratti był od 1918 r. wizytatorem apostolskim w Polsce, a później nuncjuszem wyświęconym na biskupa w katedrze warszawskiej. Podczas bitwy warszawskiej w 1920 r. (Cud nad Wisłą) był jednym z dwóch (obok przedstawiciela Turcji) dyplomatów, którzy nie opuścili Warszawy. W 1938 r. kanonizował Andrzeja Bobolę.

[56] Za jego pontyfikatu Stolica Apostolska nawiązała relacje dyplomatyczne z Salwadorem (1922), Liberią (1927), Kubą (1935) i Gwatemalą (1936). Por. *Diplomatic Relations of the Holy See*, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).

[57] Papież wygłosił nawet przemówienia na jej otwarcie (21.12.1924) i zamknięcie (10.01.1928) oraz osobiście ją zwiedził, co wtedy było nadzwyczajnym wydarzeniem. Po zakończeniu nie zlikwidowano ekspozycji. Obecnie stanowi ona część misyjno-etnologiczną Muzeów Watykańskich. Tekst przemówienia z okazji zamknięcia wystawy: *Orzeczenia papieskie*, s. 39-45.

[58] Tekst: BMiss, t. 1, s. 216-221 oraz *Orzeczenia papieskie*, s. 25-30.

[59] Dzieło było już chwalone w *Probe nostis*, *Sancta Dei Civitas*, *Christi Nomen et Regnum*.

[60] Dzieło otrzymało błogosławieństwo od Leona XIII w 1899 roku. W 1900 r. jego centrala została przeniesiona do Paryża, w 1902 r. do Fryburga, a w 1920 r. do Rzymu.

[61] Leon XIII w *Sancta Dei Civitas* rekomendował to dzieło całemu Kościołowi. Benedykt XV nalegał, aby zostało wprowadzone we wszystkich parafiach, szkołach i instytucjach kościelnych.

[62] Tekst: BMiss, t. 1, s. 221-228 oraz *Orzeczenia papieskie*, s. 31-38.

[63] Zmienił to dopiero papież Franciszek.

[64] Tekst: BMiss, t. 1, s. 259-264, zob. też *Orzeczenia papieskie*, s. 81-82. Najpierw, tego samego dnia, mocą motu proprio *Vix ad summi Pontificatus* nadał ostateczny charakter Dziełu św. Piotra Apostoła – zob. *Orzeczenia papieskie*, s. 84-90.

W 1922 r. utworzył delegaturę apostolską w Chinach. Dzięki interwencjom papieża odwołano dawne zakazy akomodacyjne. Założony został Uniwersytet Katolicki w Pekinie prowadzony najpierw przez benedyktynów, a później przez werbistów. Synod w Szanghaju (15.04-12.06.1924)[65], zwołany z inicjatywy papieża, zezwolił katolikom uczestniczyć w tradycyjnych obrzędach ku czci Konfucjusza i zmarłych. W liście *Ab ipsis*[66] (1926) do biskupów chińskich nakazał misjonarzom poszanowanie miejscowych praw i obyczajów oraz uwolnienie misji od dominacji politycznej europejskich mocarstw. Pod koniec jego pontyfikatu Kościół w Chinach liczył jedno arcybiskupstwo (Makao), 87 wikariatów apostolskich, 41 prefektur apostolskich i jedną misję *sui iuris*. Pomimo rozwoju strukturalnego nie były to misje łatwe z powodu trudności kulturowych oraz niepokojów politycznych.

Rozwiązując kolejne problemy związane stale z misjami patronackimi w Indiach w 1928 r. doprowadził do nowej ugody z Portugalią (15.04.1928, uzupełnionej 11.04.1929). Archidiecezja w Goa zachowała tytuł patriarchalny, a biskupi zarówno Goa, Cochin, św. Tomasza w Meliapur i Makao, jak również Bombaju, Mangalore, Quilon i Trinchopoly mieli być odtąd mianowani przez Stolicę Apostolską za zgodą prezydenta republiki Portugalii.

W 1923 r. metropolia syromalabarska w Ernakulam (Indie) i jedna z prefektur apostolskich została powierzona rodzimemu klerowi. 28.10.1926 r., w uroczystość Chrystusa Króla, papież osobiście konsekrował w Bazylice św. Piotra w Rzymie pierwszych sześciu biskupów chińskich[67], rok później pierwszego biskupa japońskiego. W 1933 r. wyświęcony został pierwszy rodzimy biskup Annamu (dziś Wietnam), a w 1936 r. – pierwszy Cejlończyk (dziś Sri Lanka). W 1937 r. jedna z koreańskich prefektur apostolskich, a w 1939 r. jedna z cejlońskich diecezji została powierzona rodzimemu klerowi diecezjalnemu. W 1923 r. utworzył też Delegaturę Apostolską Indochin.

W kontekście misji w Ameryce, wspomnieć warto, że w latach dwudziestych i trzydziestych Pius XI wielokrotnie protestował przeciw prześladowaniom Kościoła w Meksyku. W 1924 r. prezydent Meksyku wprowadził w życie system antykościelny[68]. Tej sprawie papież poświęcił m.in. encykliki *Iniquis afflictisque* (18.11.1926), *Acerba animi* (29.09.1932) i *Nos es muy conocida* (28.03.1937) oraz List apostolski *Paterna sane* (2.02.1926). W 1935 utworzył nuncjaturę na Kubie.

Inna sytuacja panowała w republikach środkowo- i południowoamerykańskich. Wielki rozwój przeżywał Kościół w Brazylii, który w 1939 r. liczył już 17 metropolii, 56 biskupstw i ponad 20 innych jednostek administracyjnych[69]. Dobrze rozwijał się też Kościół w Stanach Zjednoczonych oraz w Kanadzie, a także w Australii.

Nieco wolniej przebiegała indygenizacja Kościołów Afryki, gdzie często misje protestanckie i islam utrudniały rozwój misji katolickich. Pius XI pragnął wyświęcić pierwszych biskupów afrykańskich, ale jego śmierć pokrzyżowała te plany. W 1922 r. stworzył delegaturę apostolską w Kapsztadzie dla Afryki Południowej, a w 1930 – Konga Belgijskiego, Egiptu, Erytrei i Abisynii. W ówczesnym Kongu Belgijskim również katolicy brali udział w tradycyjnych rytach pogrzebowych zwanych *Matanga*[70]. Pierwotnie misjonarze wymagali od umierających, by wyrzekali się tych rytów. Ostatecznie Kongregacja Rozkrzewiania Wiary domagała się jedynie usunięcia tego, co

[65] Nazwany nawet „soborem" (*Concilium*) narodowym. Por. W. Kluj, *Znaczenie synodów dla ewangelizacji Azji i Oceanii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 43-59. Wcześniej instrukcja Kongregacji Rozkrzewiania Wiary (28.05.1935) zezwoliła katolikom mandżurskim na obrzędy ku czci Konfucjusza. Następnie instrukcja *Pluries* (26.05.1936) zezwoliła katolikom japońskim na wypełnianie swych obywatelskich i patriotycznych obowiązków, na udział w narodowych świętach religijnych w świątyniach szintoistycznych. W końcu (2.07.1936) Kongregacja Rozkrzewiania Wiary zezwoliła katolikom chińskim na „kult" Konfucjusza. Jasno określono, że nie był to „kult" w znaczeniu religijnym. Por. też Retif, s. 73-75.

[66] Polskie tłumaczenie tego listu ma ciekawą historię. Przed wojną ukazało się w *Orzeczeniach papieskich* (s. 72-78). Nie podano tam jednak jego łacińskiej nazwy. Przygotowano go do *Breviarum Missionum*. ale z powodu ówczesnej cenzury komunistycznej, nie mógł się tam ukazać. Ostatecznie ukazał się w pracy: *Stolica Apostolska a Chiny współczesne. Dokumenty i wypowiedzi Papieży dotyczące Chin czasów nowszych*, B. Wodecki (oprac.), Pieniężno 2002, s. 31-35.

[67] Por. P.P. Mariani, *The First Six Chinese Bishops of Modern Times: A Study in Church Indigenization*, „The Catholic Historical Review" (2014) nr 3, s. 486-513.

[68] Skutkiem tego była m.in. Cristiada (1926-1929) – powstanie katolickich *Cristeros* przeciwko rządowi meksykańskiemu wprowadzającemu w życie ustawy antyklerykalne konstytucji z 1917 roku.

[69] Por. Zieliński, s. 354.

[70] Słowo *'Matanga'* w języku lingala oraz w kulturze Bakongo oznacza ceremonię pogrzebową. Obrzędy powiązane z praktykami żałobnymi i pogrzebowymi miały kluczowe znaczenie dla kongijskiego społeczeństwa. W okresie kolonialnym stanowiły nie tylko formę upamiętnienia zmarłych, pewien rytuał przejścia pomagający duszy zmarłego przejść do świata przodków, ale również były aktem oporu kulturowego wobec prób chrystianizacji oraz europeizacji. Obrzędy były okazją do spotkania rodzin, nawiązywania kontaktów. Misyjne wątpliwości budziło np. używanie tańca jako formy komunikacji ze światem duchów. Por. Retif, s. 75.

łączy się z zabobonem lub jest niemoralne. Bł. Karola Lwangę ogłosił patronem Akcji Katolickiej dla młodych Afrykańczyków[71].

W 1930 r. zatwierdził portugalskie towarzystwo misyjne (*Sociedade Missionária de Boa Nova*) – pierwotnie głównie dla Mozambiku, później również dla Angoli, Brazylii i innych krajów[72].

Pius XI angażował się w przejście Kościołów lokalnych z modelu europejskiego do samodzielnych wspólnot rodzimych. Stworzył 116 nowych wikariatów apostolskich i 157 prefektur oraz 19 misji wyjętych. W czasie jego pontyfikatu liczba rodzimych księży wzrosła z trzech do siedmiu tysięcy[73].

Rozwinął się też ruch, mocno propagowany już przez Benedykta XV (m.in. w *Maximum illud*), większego zaangażowania w misje chrześcijan świeckich. Różne ruchy oddolne wpływały na promocję aktywności misyjnej osób świeckich i stopniowo coraz bardziej przyczyniały się do uwzględnienia pozycji misjonarzy świeckich w nauczaniu papieskim[74].

W swoim głównym dokumencie misyjnym – encyklice ***Rerum Ecclesiae*** (28.02.1926)[75] Pius XI ściślej powiązał misje z wizją Kościoła. Rozwój myśli misjologicznej tej encykliki widać w jasnym ukazaniu, że obok głoszenia Ewangelii celem misji jest również zakładanie Kościoła lokalnego. Przypominał, że zakony były i nadal pozostają zasadniczą kadrą misjonarską. Domagał się od nich większego zaangażowania (w okresie jego pontyfikatu podwoiła się liczba misjonarzy), zakładania rodzimych zakonów, w tym i kontemplacyjnych. Zwrócił też uwagę na odpowiednie przygotowanie

[71] Beatyfikowany przez Benedykta XV w 1920 r., kanonizowany przez Pawła VI w 1964 roku.

[72] Szerzej o portugalskich misjach w Afryce zob. A. Miotk, *Portuguese Colonial Evangelization in Africa*, Nurt SVD (2004) nr 2, s. 111-134.

[73] Szerzej o duchowieństwie miejscowym zob. *Le clergé autochtone dans les jeunes Églises et l'œuvre pontificale de Saint Pierre Apôtre*, Rome 1976 (szerzej o przypadkach Indii, Japonii, Wietnamu, Chin, Indonezji, Afryki w ogólności).

[74] Powstały takie stowarzyszenia świeckich zaangażowanych w misje, jak *Graal* w Utrechcie, *Ad Lucem* w Lille, *Missionsärztliches Institut* w Würzburgu, *Association Fraternelle International (AFI)* w Brukseli, *Medical Mission Sisters* w Waszyngtonie, DC. Nieco później powstawały również inne, szczególnie specjalizujące się w pomocy medycznej na misjach, jak *Associazione Femminine Medico-Missionaria (AFMM)* w Rzymie, *Communauté des Missionnaires Laïques (CML)* we Fryburgu, czy *Collegio Universitario Aspiranti Medici Missionari* (CUAMM) w Padwie. Powstały międzynarodowe federacje misjonarzy świeckich, takie jak np. *Secretariat Internationale du Laicat Missionnaire (SILM)* czy też *Union Catholique de Coopération Internationale (UCCI)*. Por. P. Servais, *Des Auxiliaires laïques des missions à l'Association fraternelle internationale. Histoire d'une insertion dans l'Église et le Monde (1937-2017)*, Louvain 2021.

[75] Tekst: BMiss, t. 1, s. 235-255; Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 46-71.

intelektualne misjonarzy[76]. Zgodnie z zasadą *ius commissionis* określone terytorium było powierzane do ewangelizacji konkretnemu zakonowi. Nie oznaczało to jednak, że stawało się ono jego wyłączną własnością. Niezdrowa konkurencja w tej dziedzinie stawała się niekiedy przyczyną problemów. Choć system ten zapewniał misjom jedność i ciągłość (o personel misyjny troszczyły się zakony) oraz usuwał wcześniejsze spory kompetencyjne, to jednak na dłuższą metę okazywało się, że również nie był idealny, m.in. nie sprzyjał on indygenizacji.

Papież domagał się też dobrej formacji rodzimego kleru diecezjalnego. Motywował swe stanowisko następująco: 1) Z chwilą powstania regularnych wspólnot rozpoczyna się etap przekazywania duszpasterstwa miejscowemu duchowieństwu; 2) Apostołowie nie sprowadzali głosicieli Ewangelii z zewnątrz, ale ustanawiali ich na miejscu; 3) Miejscowy głosiciel łatwiej trafi do umysłu i serca słuchaczy; 4) Podczas wojen obcy misjonarze są wysiedlani. Gdy nie ma kadr rodzimych, działalność zostaje przerwana; 5) Europa nie jest już w stanie posyłać wszędzie misjonarzy. Zakony są potrzebne również w Europie dla rechrystianizacji. Animacji misyjnej kleryków i kapłanów diecezjalnych ma służyć Związek Misyjny Duchowieństwa, który ma być zakładany w każdej diecezji i w każdym seminarium. Domagał się też, aby również kapłani diecezjalni wprowadzali tematykę misyjną na ambony i do salek katechetycznych oraz rozpowszechniali czasopisma misyjne.

Papież przypominał też, że mandat misyjny przekazany Apostołom obowiązuje wszystkich biskupów. Zalecał, aby były odprawiane nabożeństwa misyjne oraz aby biskupi pomagali klerykom i kapłanom ich diecezji w pójściu za powołaniem misjonarskim, nawet nie bacząc na braki kadrowe we własnej diecezji. Ten apel wybrzmi głośniej za Piusa XII w *Fidei donum*, ale był już obecny u Piusa XI.

W apelu do katolików świeckich gorąco zalecał udział w działalności Papieskich Dzieł Misyjnych. Propagował tworzenie różnych regionalnych wystaw misyjnych służących ożywieniu misyjnemu młodzieży katolickiej. Wspieranie misji miało się opierać na trzech filarach: modlitwie, budzeniu powołań misyjnych i wsparciu materialnym. Do tych dzieł mieli się włączać nie tylko katolicy z Europy, ale również z krajów misyjnych.

[76] Za jego pontyfikatu udało się zrealizować postulat Benedykta XV dotyczący stworzenia misjologii. W roku 1932 powstał Wydział Misjologiczny na *Gregorianum* oraz Instytut Misjologiczny na *Urbanianum*.

D. PIUS XII

Wkrótce po wyborze na papieża **Piusa XII** (1939-1958) wybuchła druga wojna światowa. Choć najczęściej Piusowi XI nadaje się przydomek „papieża misji”[77] pierwszej połowy XX w., ponieważ bardziej rozwinął dzieło i myśl misyjną, to jednak w pewnym sensie właśnie papieże czasów wojny, tzn. Benedykt XV i Pius XII byli swoistymi „wizjonerami” misji.

Druga wojna światowa sprawiła, że cywilizacja europejska, dotąd główna siła misyjna, pogrążyła się w wielkim kryzysie. Kościół katolicki musiał stawić czoła tej nowej sytuacji, która pociągała za sobą również zmianę struktur prowadzenia misji. Zmiany następowały nie tylko w Europie. Również w Azji i Afryce dokonywały się nie tylko wielkie przemiany społeczno-polityczne, ale również religijno-kulturowe. Wiele krajów laicyzowało się, a nawet przyjmowało pozycje ateizujące. W 1947 r. niepodległość odzyskały Indie. W 1949 r. Chiny pogrążyły się w komunizmie. W 1954 r. kończyło się kolonialne panowanie Francji w Wietnamie i zaczynała się wojna w Algierii. W roku 1955 miała miejsce słynna konferencja w Bandungu w Indonezji, podczas której 29 państw Afryki i Azji opowiedziało się za likwidacją kolonializmu i dyskryminacji rasowej. W roku 1956 w dzisiejszej Kinszasie (wtedy Leopoldville) chrześcijańscy intelektualiści opublikowali manifest wzywający do wyzwolenia krajów afrykańskich spod wpływów francuskich. Papież był świadom tego przebudzenia wolnych narodów. Rdzenni mieszkańcy nie chcieli już słuchać zagranicznych misjonarzy.

W swojej programowej encyklice *Summi Pontificatus* (20.10.1939) Pius XII zapowiedział przyjęcie do Kościoła wszystkich ludów wraz z ich dziedzictwem kulturowym. Misjonarze mają obowiązek gruntownego poznania miejscowych kultur, by je mogli należycie szanować. Dziewięć dni później uczynił symboliczny gest jasno to pokazujący – konsekrował dwunastu biskupów z różnych części świata, byli to m.in. Thomas Roch Agniswami (z Indii), Ignace Ramarosandratana (z Madagaskaru), Joseph Kiwanuka (z Ugandy) i Thomas Tien Ken-sin (z Chin)[78].

Podczas wojny, encykliką *Saeculo exeunte* (13.06.1940) uregulował to, że Kościoły Angoli i Mozambiku przestały być patronackimi Kościołami portugalskimi i stały się lokalnymi Kościołami Afryki[79]. Encyklika *Mystici Corporis* (29.06.1943) mówiła o *recapitulatio*, ponownym połączeniu całej ludzkości z Chrystusem jako jej głową, a więc uwzględniała również działalność w środowisku dotąd niechrześcijańskim. Papież nauczał, że działalność misyjna jest zakładaniem Kościoła lokalnego, a nie transplantacją Kościoła europejskiego, co podkreślił też w przemówieniu do kierownictwa Papieskich Dzieł Misyjnych (24.06.1944). Metodę „wcieleniową” zalecał misjonarzom również w przemówieniu radiowym (24.12.1946) oraz w adhortacji *In auspicando* (28.02.1948)[80].

Pius XII często korzystał z możliwości wypowiedzi przez radio. Lubił podkreślać ponadnarodowy charakter Kościoła. Znaczenie misyjne miały m.in. takie jego orędzia, jak: na Boże Narodzenie 1945, do katolików amerykańskich z okazji 300. rocznicy męczenników kanadyjskich (24.11.1946), do duchowieństwa i narodu japońskiego na Wielkanoc (13.04.1952), do katolików Afryki Południowej (4.05.1952), do katolików Indii z okazji kongresu w Ernakulam (31.12.1952), do misjonarzy całego świata z okazji Niedzieli Misyjnej (18.10.1953)[81].

Za pontyfikatu Piusa XII Stolica Apostolska nawiązała relacje dyplomatyczne m.in. z Japonią (1942), Chinami (1942), Egiptem (1947), Indiami (1948), Indonezją (1950 – największym liczebnie krajem muzułmańskim na świecie), Iranem (1953), Etiopią (1957)[82].

[77] Chociaż wielu papieżom nadawano tytuł „papieża misji”, najbardziej chyba przylgnął do Piusa XI. Świadczą o tym publikacje w różnych językach, np. A. Brou, *L'oeuvre missionnaire de S.S. Pie XI (1922-1929)*, „Études thomistes” (1929), s. 202-215; F. Burke, *Pius XI, Pope of the Missions,* New York 1929; F. Carminati, *L'Opera di Pio XI per le Missioni*, Rome 1929; J. Lavarenne, *L'oeuvre missionnaire de Pie XI*, Lyons 1935; M. Ledrus, *La doctrine missionnaire de S.S. Pie XI*, „Nouvelle Revue Théologique” (1929), s. 481-494; A. Olichon, *Pie XI et les Missions*, Paris 1928; R. Streit, *Unser Missionspapst Pius XI*, „Priester und Mission” (1929), s. 7-16; G.B. Tragella, *Pio XI, Papa Missionario*, Milan 1930. Wśród ogólnych opracowań por. A. Retif, *L'avènement des jeunes Églises. Pie XI*, w: Delacroix, t. 3, s. 131-146, a także A. Retif, *Les Papes contemporaines et la mission*, Paris 1966, s. 53-78.

[78] A także Louis La Ravoire Morrow (pochodzący ze Stanów Zjednoczonych, ale pracujący w Indiach) i William Francis O'Shea (pochodzący ze Stanów Zjednoczonych, ale pracujący na Filipinach).

[79] W encyklice tej jasno wyraził swą wolę, aby w seminariach duchownych odbywały się wykłady z misjologii.

[80] Napisaną z okazji inauguracji nowego seminarium św. Piotra w Rzymie, na wzgórzu Gianicolo (obok misyjnego uniwersytetu Urbanianum) przeznaczonego dla alumnów pochodzących z regionów misyjnych, którzy będą pełnić swoją posługę apostolską w odległych krajach.

[81] Szerzej o nauczaniu misyjnym Piusa XII por. A. Retif, *Les Papes contemporaines et la mission*, Paris 1966, s. 79-126.

[82] Por. *Diplomatic Relations of the Holy See*, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).

Tuż po wojnie zwrócił się o pomoc dla dzieci w potrzebie, które w sytuacji powojennej były często pozbawione opieki. Dostrzegając wielką rolę kapłanów w animacji misyjnej, podniósł Unię Misyjną Duchowieństwa (28.10.1956) do rangi czwartego misyjnego dzieła papieskiego[83].

Za pontyfikatu Piusa XII liczba diecezji wzrosła z 1696 (w 1939 r.) do 2048 (w 1958 r.)[84]. Zatwierdził też statuty Rady Biskupów Ameryki Łacińskiej (CELAM – *Consejo Episcopal Latinoamericano*), powstałej w 1955 r. pierwszej tego rodzaju międzynarodowej, kontynentalnej konferencji episkopatów[85]. Za jego pontyfikatu Stolica Apostolska podpisała konkordaty m.in. z Haiti, Kolumbią, Dominikaną i Boliwią[86]. Beatyfikował m.in. Franciszkę Ksawerę Cabrini (pierwszą błogosławioną Amerykankę), 84 męczenników chińskich (najpierw 29, a później jeszcze 55), Jana de Brito (męczennika z Indii), 25 męczenników z Wietnamu. Kanonizował m.in. Justyna de Jacobis (misjonarza z Abisynii) i Piotra Chanela (męczennika z Oceanii).

Pierwszy konsystorz po II wojnie światowej zwołany przez Piusa XII odbył się w 1946 roku. W czasie wojny liczba kardynałów spadła do 38. Papież zadbał, aby wśród 32 nowo mianowanych kardynałów była widoczna powszechność Kościoła. W tym gronie znaleźli się m.in. biskupi z Brazylii (dwaj), Argentyny, Chile, Peru, Kuby, Mozambiku, Chin, Australii oraz ormiański patriarcha. Po tych nominacjach w kolegium kardynalskim po raz pierwszy Włosi nie stanowili już większości (28 na 70). Na drugim konsystorzu (w 1953 r.) mianował jeszcze kardynałów z Salwadoru, Ekwadoru, Kolumbii i Indii.

Dużo działo się w Chinach. Chociaż już Pius XI odwołał zakazy akomodacyjne, za pontyfikatu Piusa XII oficjalnie Kongregacja Rozkrzewiania Wiary instrukcją *Plane compertum* (8.12.1939) zezwoliła w Chinach na tradycyjne oddawanie czci przodkom i Konfucjuszowi, a misjonarzy zwolniła ze składania przysięgi antyakomodacyjnej[87]. Po wojnie przez kilka lat Kościół cieszył się pewną niezależnością. W 1951 r. papież ustanowił hierarchię kościelną w Chinach. W encyklice *Ad Sinarum gentem* (7.10.1954) przestrzegał jednak przed akceptacją „zasad trzech autonomii". A kiedy już

[83] Unię Misyjną Duchowieństwa założył w 1916 r. Paweł Manna PIME, dawny misjonarz z Birmy.

[84] Por. Kelly, s. 446-449.

[85] Por. A. Riccardi, *Pie XII*, w: *Dictionnaire*, s. 1362-1372.

[86] Por. Zieliński, s. 386-387.

[87] Dekretem *Super dubium* (9.04.1940) Kongregacja Rozkrzewiania Wiary dyspensowała od tej przysięgi również misjonarzy w Indiach.

powstało Chińskie Katolickie Stowarzyszenie Patriotyczne[88] i zostali konsekrowani pierwsi biskupi bez zgody papieża (1957), w encyklice *Ad Apostolorum principis* (29.06.1958) zagroził tej organizacji ekskomuniką. Taka postawa stała się pretekstem dla władz Chin do zerwania wszelkich stosunków ze Stolicą Apostolską.

Pius XII ustanowił stałe hierarchie dla Afryki Zachodniej (1950), Afryki Południowej (1951), brytyjskiej Afryki Wschodniej (1953), francuskiej części Afryki (1955), Birmy (1955)[89].

Główna encyklika misyjna Piusa XII – ***Evangelii praecones*** (02.06.1951) – ukazała się z okazji 25. rocznicy encykliki *Rerum Ecclesiae*. Papież podkreślił rozwój misji katolickich na całym świecie. W roku 1926 było ok. 400 misji katolickich w świecie, a po ćwierć wieku prawie 600. Liczba katolików na misjach wzrosła z 15 do ponad 20 milionów, a liczba kapłanów (miejscowych i zagranicznych) pracujących na misjach – z 14 800 do ponad 26 800. Liczba rodzimych biskupów wzrosła od 0 do 88. Zwiększyła się też liczba seminariów, szkół, szpitali i instytucji edukacyjnych. W numerze 6 papież wspomniał o ustanowieniu hierarchii w Pakistanie i w niektórych częściach Afryki, o trzech ważnych synodach plenarnych w Indochinach (1934), w Australii (1937) i w Indiach (1950).

Encyklika nie utożsamiała już założenia Kościoła z ustanowieniem hierarchii. Pojawił się nowy akcent. Nie wystarczy, by zakładany Kościół miał rodzimy kler i rodzimą hierarchię, musi być również zakorzeniony w miejscowej kulturze:

> *Kościół katolicki ani nie lekceważył, ani nie odrzucał poglądów pogan lecz raczej, oczyściwszy je z wszelkiego błędu i niedoskonałości, udoskonalał je i dopełniał chrześcijańską mądrością […]. Własnych obyczajów ludów i tradycyjnych ich urządzeń Kościół również wcale nie odrzucał, lecz poniekąd je uświęcał*[90].

[88] Później przemianowane na Patriotyczne Stowarzyszenie Katolików Chińskich. Pierwszym przewodniczącym stowarzyszenia był arcybiskup Shenyangu Ignatius Pi Shushi, który w latach 1958-1962 wyświęcił 30 biskupów bez zgody papieża. Stowarzyszenie utworzono, aby katolików chińskich poddać skuteczniejszej kontroli. Oficjalnie argumentowano to tym, że w chińskiej tradycji nie istniał rozdział religii od państwa, a cesarz był zwierzchnikiem wszystkich religii (także najwyższym kapłanem państwowego kultu Niebios).

[89] Por. Zieliński, s. 398.

[90] To zdanie z *Evangelii praecones* (nr 58) powtórzy później Jan XXIII w *Princeps pastorum*.

Pius XII domagał się też lepszej formacji misjonarzy, którzy powinni stanowić wysoce wykwalifikowaną kadrę Kościoła. Nie tylko moralnie, ale również intelektualnie. Powinni mieć wykształcenie nie tylko teologiczne, ale także humanistyczne, poznać języki, a także podstawy medycyny, uprawy roli, etnografii, historii, geografii oraz innych podobnych spraw (nr 21). Również misjonarz świecki musi być odpowiednio przygotowany do swej pracy (np. jako lekarz).

Papież domagał się również, by rodzimy kler był dobrze uformowany. Przewidując, że jakiś rząd może wysiedlić wszystkich Europejczyków włącznie z misjonarzami, potrzebni będą miejscowi katolicy zdolni do przejęcia odpowiedzialności za dalszą ewangelizację. Azja i Afryka potrzebują nie tylko rodzimych kapłanów i biskupów, ale także elity rodzimego laikatu. Wśród przywódców nowo kształtujących się państw nie może zabraknąć katolików. Dlatego też wskazywał, że młodzież predysponowaną do przewodzenia narodowi trzeba wyselekcjonować i staranie przygotować. Trzeba również dbać o misyjną formację dzieci. W 1949 r. papież ustanowił specjalny Misyjny Dzień Dziecka[91].

Najczęściej wspominanym dokumentem misyjnym papieża Piusa XII jest bez wątpienia encyklika ***Fidei donum*** (21.04.1957), poświęcona szczególnie zmianom zachodzącym w Afryce. Chociaż Pius XII wspomniał o prześladowaniach na Dalekim Wschodzie Azji i chociaż z troską spoglądał na misjonarzy Ameryki Łacińskiej, to jednak szczególnie bliska jego sercu była Afryka. Widząc zachodzące zmiany na tym kontynencie, regularnie i stopniowo ustanawiał hierarchie kościelne w Afryce: 1950 – anglofońska Afryka Zachodnia (Ghana, Nigeria – przekształcenie misji w diecezje, ustanowienie lokalnej hierarchii), 1951 – frankofońska Afryka Zachodnia (podobny rozwój struktur kościelnych), 1953 – Afryka Wschodnia (Kenia, Uganda, Tanganika – ustanowienie nowych diecezji i nominacje lokalnych biskupów), 1955-1956 – Afryka Południowa (wzmocnienie struktur kościelnych wśród rodzimej ludności), 1956 – Afryka Środkowa (Kongo Belgijskie – rozbudowa hierarchii i promocja lokalnego duchowieństwa).

Poza wprowadzeniem, tekst *Fidei donum* dzieli się na trzy części: sytuacja Kościoła w Afryce, sytuacja Kościoła w całym świecie i potrójny obowiązek misyjny. Papieżowi wydawało się szczególnie ważne, aby zwrócić uwagę na Afrykę, która dochodziła do nowoczesnej dojrzałości politycznej. Po wyrażeniu radości z rozwoju wiary w Afryce, w pierwszej części encyklika wskazała na trzy niebezpieczeństwa. Pierwszym są niebezpieczeństwa anarchii społecznej i niewoli ideologicznej (komunizm) zachodzące w społeczeństwach. Drugim, nienazwanym wprost, jest islam. Trzecim jest materializm naukowy i techniczny – Afryka może się zlaicyzować szybciej niż zostanie schrystianizowana. Papież podał statystyki: 85 milionów Afrykańczyków stale żyjących „w pogaństwie", wobec 105 milionów muzułmanów i 53 milionów chrześcijan.

[91] Od roku 1951 obchodzony 6 stycznia w święto Objawienia Pańskiego.

Druga część jest relatywnie krótka. Nie dotyczy bezpośrednio Afryki. Traktuje o wymianie żywotnych wartości i sił między wszystkimi członkami Mistycznego Ciała Chrystusa. Słowem kluczowym jest tu „wymiana" jako synonim obowiązku misyjnego.

W trzeciej części papież przypominał o wymogach trojakiej pomocy misjom: 1) modlitwie, 2) pomocy materialnej, 3) gotowości na misyjny dar z siebie. Odnośnie do pierwszej przypominał, że należy ofiarować za misje wiele Mszy św. Odnośnie do drugiej odwoływał się do ludzkiej hojności, przytaczając fakt, że niektórzy biskupi nie przyjmują do seminarium kandydatów z powodu braku pieniędzy. W paragrafie poświęconym powołaniom misyjnym zachęcał biskupów do stworzenia klimatu, który by w diecezjach wzbudzał apostołów dla Afryki. Biskupi mają podejmować różne inicjatywy w szczególności w odniesieniu do misjonarzy zakonnych. Mają też mieć na sercu sprawę duszpasterzy dla studentów obcokrajowców, aby ich życie chrześcijańskie nie było zagrożone.

W końcu nastąpił fragment, który odbił się najgłośniejszym echem. Każdy biskup jest zaproszony, aby pozwolił na jakiś czas wyjechać swym kapłanom diecezjalnym do Afryki. Mogą służyć jako specjaliści od nowych form apostolatu albo uczyć w seminariach. Tę formę pracy nazwano później od nazwy encykliki *fidei donum*[92]. Ta idea dała również świeckim misjonarzom swoisty list rekomendacyjny. Czwarta część encykliki kończy się uznaniem dla misjonarzy.

[92] Papież nie mógł wtedy jeszcze przewidzieć wszystkich konsekwencji tej propozycji. Skoro pewni księża będą posłani do pomocy misyjnej na pewien czas, to kiedyś wrócą i trzeba będzie w jakiś sposób wykorzystać również ich doświadczenie i potencjał po powrocie. Por. A. Kurek, *Wprowadzenie*, w: *Papież Pius XII. Fidei donum. Encyklika*, Warszawa 1987, s. 3-10; S. Kasprzak, *Fidei donum jako idea pomocy personalnej w misji ewangelizacyjnej Kościoła*, Nurt SVD (2007) nr 1-2, s. 77-101; K. Czermak, *Aktualność encykliki „Fidei donum"*, AMis (2008), s. 45-53; M. Rostkowski, *Piusa XII encyklika „Fidei donum". Wybrane piśmiennictwo z minionego pięćdziesięciolecia*, AMis (2012), s. 343-355; J. Różański, *Encyklika „Fidei donum" jako odczytanie „znaków czasu" dla kontynentu afrykańskiego i całego Kościoła*, „Światło Narodów" (2007) nr 4, s. 28-43.

Cel encykliki był dość jasny: rozpalenie gorliwości o ewangelizację świata w kontekście rozpoczynającego się przebudzenia Afryki. Zwracając uwagę na ograniczone możliwości dotychczas podstawowych sił misyjnych, jakimi były zgromadzenia i zakony misyjne, papież zdecydował się rozbudzić potencjał misyjny wszystkich Kościołów lokalnych.

E. JAN XXIII

Zanim został papieżem, **Jan XXIII** (1958-1963), jeszcze jako ks. Angelo Giuseppe Roncalli, był znanym animatorem misyjnym, najpierw jako ojciec duchowny w seminarium duchownym w Bergamo. Kard. Wilem Marinus van Rossum CSSR, prefekt Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, powierzył mu zadanie scentralizowania i ożywienia Dzieła Rozkrzewiania Wiary we Włoszech. Ponieważ Roncallego łączyła dobra znajomość z papieżem Piusem XI (z czasów gdy był arcybiskupem Mediolanu), nic więc dziwnego, że zaprosił go do współpracy w redagowaniu *Romanorum Pontificum* (którym Pius XI podniósł trzy istniejące dzieła misyjne do rangi „papieskich"). Ks. Roncalli został pierwszym krajowym dyrektorem Papieskich Dzieł Misyjnych we Włoszech. Od 1923 r. redagował czasopismo „La Propagazione della Fede nel Mondo". Uczestniczył w przygotowaniu Wystawy Misyjnej na Rok Święty 1925[93].

Jako papież Jan XXIII dostrzegał zwrotne sprzężenie między wewnętrznym odrodzeniem Kościoła a jego działaniem na zewnątrz. W swej programowej encyklice *Ad Petri Cathedram* (29.06.1959) wezwał misjonarzy do wytrwania w swym zaszczytnym powołaniu. Swoją aktywność poświęcił głównie przygotowaniu soboru, który nie miał być kontynuacją poprzedniego[94], ale dialogiem ze wszystkimi ludźmi. Bulla *Humanae salutis* (25.12.1961) określiła cele nowego soboru: Kościół miał się stać współtwórcą dzisiejszego świata, miał ten świat chrystianizować. Jan XXIII nie chciał być „więźniem Watykanu", ale apostołem. Otworzył szerzej kolegium kardynalskie na przedstawicieli innych kontynentów. Na pięciu konsystorzach kreował 52 kardynałów, w tym m.in. z Meksyku i Urugwaju (1958), z Japonii, Filipin i Tanzanii[95] (1960), z Wenezueli i Kolumbii (1961) oraz z Peru i Chile (1962), nadając kolegium charakter międzynarodowy, jakiego nie miało nigdy dotąd. Podobnie wyglądało umiędzynarodowienie Kurii Rzymskiej. Za Piusa XII tylko jeden kardynał (kurialny) nie był Włochem, a w 1962 r. – aż jedenastu. Jan XXIII beatyfikował m.in. Marię Małgorzatę d'Youville z Kanady i Elżbietę Seton ze Stanów Zjednoczonych. Kanonizował peruwiańskiego dominikanina Marcina de Porrès[96].

Zawdzięczamy mu powiązanie ewangelizacji misyjnej z pomocą w rozwoju i z wyzwoleniem. Encyklika *Mater et Magistra* (15.05.1961) ukazała, że integralny i harmonijny rozwój człowieka jest istotnym składnikiem zbawczej obecności Kościoła w świecie. W encyklice *Pacem in terris* (11.04.1963) wskazał na konkretne środki działania: utrwalenie pokoju opartego na prawdzie i wolności oraz przywrócenie powszechnej sprawiedliwości społecznej. Każdy człowiek ma niezbywalne prawo do życia i do rozwoju. Ma o to również dbać misjonarz.

Jako dawny animator misyjny poświęcił trosce o rozwój dzieła misyjnego encyklikę ***Princeps pastorum*** (28.11.1958), ogłoszoną z okazji 40-lecia *Maximum illud*. We wstępie podkreślił, że jest nie tylko pasterzem całego Kościoła, ale pierwszym misjonarzem głoszącym Ewangelię tym, którzy są jeszcze poza Kościołem. Powtarzał, iż pierwszorzędnym celem misji jest zakładanie Kościoła. Motywem zaangażowania misyjnego jest katolickość (powszechność) Kościoła, miłość bliźniego oraz szerzenie chwały Bożej po krańce ziemi.

Nie zadowalał się stwierdzeniem, że zakładany w wyniku ewangelizacji misyjnej Kościół ma mieć charakter rodzimy. Nalegał na przyspieszenie procesu dojrzewania i usamodzielniania się Kościoła lokalnego. Przypominał, że kryterium rodzimości Kościoła jest nie tylko miejscowy kler i episkopat, ale również zaangażowany rodzimy laikat. Za swoimi poprzednikami Jan XXIII przypominał, że kapłani z Afryki czy Azji nie mogą być słabiej wykształceni niż w Europie. Lepsze warunki właściwej formacji stwarza własne seminarium duchowne. Kapłan uformowany wśród swoich jest lepszym pasterzem swego ludu. To on będzie ostatecznym budowniczym lokalnego Kościoła. Numer 18 encykliki poświęcony jest powstawaniu centrów refleksji misjologicznej. Encyklika nakazywała też misjonarzom poszanowanie

[93] Choć zanim została ukończona, papież skierował go do pracy w dyplomacji. Por. Zieliński, s. 405.

[94] We wrześniu 1870 r. po zajęciu Rzymu przez wojska włoskie Pierwszy Sobór Watykański został zawieszony. Jan XXIII zdecydował o zwołaniu nowego soboru powszechnego. Prace nad zwołaniem soboru rozpoczął już Pius XII, ale z powodu sytuacji historycznej nie ujrzały one wtedy światła dziennego. Por. Zieliński, s. 395-396.

[95] Lauren Rugambwa był pierwszym afrykańskim biskupem konsekrowanym na swojej ziemi (w 1952 r. w Rutabo) i pierwszym afrykańskim kardynałem.

[96] Por. Kelly, s. 449-452.

miejscowej kultury (na wzór Matteo Ricciego[97]). Nalegała na dopuszczenie katolików świeckich do działalności misyjnej. Misjonarzem jest nie tylko obcy, jest nim również rodzimy katechista. On jest zasadniczym głosicielem Ewangelii w swojej wiosce. Konieczne jest więc zorganizowanie właściwej formacji rodzimego laikatu. Papież apelował też do biskupów europejskich, by zaopiekowali się młodzieżą z krajów misyjnych studiującą w Europie, aby nie traciła wiary.

* * * * *

Pius X przeprowadził reformy strukturalne Kościoła, które wpłynęły także na organizację misji. M.in. wzmocnił centralną rolę Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Benedykt XV po I wojnie światowej dokonał swoistego przełomu, publikując fundamentalny list *Maximum illud*. Najważniejszymi punktami tej nowej wizji były: oderwanie się od kolonialnych powiązań, położenie większego akcentu na duchowy, nie kulturowy (europejski) wymiar misji, zwiększenie wysiłków na rzecz formacji rodzimego duchowieństwa, a także większy szacunek dla miejscowych kultur i języków. W okresie międzywojennym Pius XI bardzo wiele zdziałał dla rozwoju Kościoła misyjnego. W encyklice *Rerum Ecclesiae* zachęcał do tworzenia Kościołów lokalnych. Konsekrował pierwszych biskupów pochodzących z Azji i Afryki (1926 – Chiny). Wsparł rozwój Dzieł Misyjnych (pierwsze trzy stały się „papieskie"). Za czasów Piusa XII, podczas i po II wojnie światowej misje przechodziły głęboką transformację. Najważniejszymi jego dokumentami były encyklika *Evangelii praecones*, która potwierdziła kierunek Benedykta XV i Piusa XI, oraz encyklika *Fidei donum*, która zaproponowała nowatorskie posyłanie księży diecezjalnych do Afryki (stąd nazwa fideidoniści). Papież uznawał, że Kościoły misyjne osiągają dojrzałość i same mogą posyłać misjonarzy. Papież Jan XXIII otworzył drogę do *Vaticanum II*. W czasie jego pontyfikatu rozpoczęto prace nad dekretem *Ad gentes*. Akcentował godność każdej osoby i narodów, co miało znaczenie dla dekolonizacji, a także wspierał dialog, pokój i szacunek dla innych kultur i religii.

[97] W końcu, w numerze 20 *Princeps pastorum*, po wiekach zastrzeżeń, Matteo Ricci i jego metoda misyjna doczekali się papieskiej rehabilitacji.

IV. *VATICANUM II* I PAPIEŻE POSOBOROWI

1. DRUGI SOBÓR WATYKAŃSKI

Na temat **Drugiego Soboru Watykańskiego** (1962-1965) oraz pontyfikatów papieży posoborowych ukazało się tyle publikacji, że nie da rady nawet pokrótce odnieść się do wszystkich polskich publikacji. Zostaną tu więc jedynie podane wybrane zagadnienia misyjne i wybrane referencje bibliograficzne.

Sobór obradował w czterech sesjach (11.10-8.12.1962; 29.09-4.12.1963; 14.09-21.11.1964; 14.09-8.12.1965). Pierwszej przewodniczył Jan XXIII. Po śmierci Jana XXIII, Paweł VI zdecydował o kontynuacji soboru. Był to bez wątpienia największy w ostatnich wiekach wysiłek Kościoła katolickiego, aby wypracować współczesną odpowiedź na aktualne problemy i wyzwania, również dotyczące działalności misyjnej[1]. Chociaż stale liczebnie dominowali przedstawiciele Europy, to jednak znacząco obecni byli również przedstawiciele Kościołów lokalnych innych kontynentów[2].

Spośród dokumentów soborowych największe znaczenie dla działalności misyjnej ma oczywiście Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gen-*

[1] W obradach Soboru uczestniczyło 3058 ojców soborowych, 108 kardynałów, 5 patriarchów, 9 prymasów, 543 arcybiskupów, 2171 biskupów, 12 opatów udzielnych, 16 prałatów udzielnych, 65 prefektów apostolskich, 129 wyższych przełożonych zakonnych. Wspomagało ich ponad 450 ekspertów. Przysłuchiwało im się 50 audytorów i 106 obserwatorów delegowanych przez 28 wspólnot niekatolickich. Por. B. Bejze, *Sobór Watykański II*, w: Z. Pawlak (red.), *Katolicyzm A-Z*, Łódź 1989, s. 415-416.

[2] Z Europy pochodziło 1060 ojców soborowych, z Ameryki Północnej 416, z Ameryki Środkowej 89, z Ameryki Południowej 531, z Azji 408, z Afryki 381, z Australii 74. Por. *Sobór Watykański II*, w: G. Polak (red.), *Wielka Encyklopedia Jana Pawła II*, t. VI, Warszawa 2005, s. 67.

tes, ale ważne są również inne. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* rozwinęła temat Kościoła jako „sakramentu zbawienia" dla całego świata i ukazała, że cały Lud Boży uczestniczy w misji ewangelizacyjnej. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* przedstawiła otwartość Kościoła na dialog z całą ludzkością. Dekret o apostolstwie świeckich *Apostolicam actuositatem* zwrócił uwagę na aktywne uczestnictwo świeckich w misji Kościoła i zachęcał do podejmowania inicjatyw ewangelizacyjnych w codziennym życiu rodziny i społeczeństwa. Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae* broniła prawa każdego człowieka do wyboru wiary i do jej przyjęcia bez przymusu. W końcu przełomowa Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostrae aetate* ukazała dostrzeżenie przez Kościół potrzeby współpracy z innymi religiami w duchu wzajemnego zrozumienia.

Dekret o działalności misyjnej Kościoła ***Ad gentes*** (18.11.1965)[3] podkreślił, że Kościół jest misyjny z natury. Dekret zawiera dobrze rozwiniętą teologię misji, omawia cele misji, formację misjonarzy, zasady współpracy misyjnej. Na początku prac nad tym dokumentem przygotowano schemat bardzo jurydyczny. Przedprzygotowawcza Komisja Misyjna składała się w większości z prawników. Do Komisji Przygotowawczej poproszono już misjologów, lecz powierzono im jedynie dyscyplinę sakramentalną oraz liturgię w krajach misyjnych. Projekt ten został odrzucony głosami biskupów Azji i Afryki. Wielu domagało się nawet rozwiązania Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, uważając, iż jest reliktem ery kolonialnej. Soborowa Komisja Misyjna musiała rozpocząć prace od nowa, przygotować dokument teologiczny, określić cele misji, uzasadnić ich ciągłość i aktualność. W listopadzie 1964 r. zaproszono do niej jako ekspertów wybitnych teologów: o. Yves'a Congara OP i ks. Józefa Ratzingera. Ostatecznie dekret został przegłosowany stosunkiem głosów 2394 „za", 5 „przeciw". Największym osiągnięciem soborowym w dziedzinie misji jest wypracowanie teologii misji[4].

[3] Niekiedy jako datę powstania dekretu *Ad gentes* podaje się 7.12.1965. Ta rozbieżność wynika z różnych etapów formalnego powstawania dokumentu. 18 listopada 1965 r. to data uchwalenia i ogłoszenia dekretu przez papieża Pawła VI. W tym dniu dokument został zatwierdzony i publicznie ogłoszony jako obowiązujący. 7 grudnia 1965 r. jest datą formalnego podpisania ostatecznej wersji dokumentu (w wersji łacińskiej).

[4] Wśród najważniejszych polskojęzycznych komentarzy do soborowego dekretu misyjnego wymienić trzeba: J. Schütte (red.), *Misje po Soborze Watykańskim II*, Płock 1981; J. Masson, *Dekret o działalności misyjnej Kościoła (komentarz)*, Pieniężno 1968; J. Masson, *Teologia ogólna działalności misyjnej*, w: ZMis t. 2 (1979) cz. 3, s. 7-170, a także krótkie opracowania: A. Kurek, *Wprowadzenie*, w: *Dekret o działalności misyjnej Kościoła*, Warszawa 1986, s. 3-8;

Kościół jest misyjny z natury, ponieważ swój początek bierze z planu Ojca, posłania Syna i posłania Ducha Świętego, czyli wypływa z miłości Bożej. Bóg Ojciec i Syn Boży posyłają Ducha Świętego, by dalej prowadził dzieło zbawcze (z jednej strony pobudza misjonarzy, a z drugiej otwiera serca słuchaczy). Kościół jest kolejnym ogniwem posłań służących do wprowadzania nowych ludów w tajemnicę życia Bożego. Jezus Chrystus posłał Apostołów, aby głosili zbawienie wysłużone przez Jego śmierć i zmartwychwstanie. Współcześni misjonarze kontynuują to dzieło. Głoszenie Ewangelii ukazuje również prawdę o człowieku, zgodną z jego naturą i dążeniami.

W wymiarze eschatologicznym misje są gromadzeniem wszystkich ludzi w jedną rodzinę, zjednoczoną z Bogiem. Jak przez grzech pierworodny została skażona cała natura, tak przez działalność misyjną świat ma się stać lepszym, bardziej sprawiedliwym, ma być wyzwolony od nienawiści i dyskryminacji. Integralną częścią misji jest więc pomoc w rozwoju i w wyzwoleniu. Na danym terytorium misje trwają tak długo, aż Kościół lokalny osiągnie swą dojrzałość. Wśród kryteriów tej dojrzałości Sobór wymienia m.in. aktywny laikat i własną działalność misyjną.

Soborowe Kongregacje Generalne w dniach 6, 7 i 9 listopada 1964 r. domagały się, aby w dyskusjach nad naturą misyjną Kościoła terminu „misje" używano tylko w znaczeniu właściwym. Chodziło o „specjalne przedsięwzięcia, które wysłani przez Kościół głosiciele Ewangelii, idąc na cały świat, podejmują celem wykonania zadań głoszenia Ewangelii i zakładania Kościoła wśród narodów lub grup społecznych jeszcze niewierzących w Chrystusa"[5] (AG 6). Są to więc: 1. specjalne przedsięwzięcia, 2. biorą w nich udział misjonarze posłani oficjalnie przez Kościół, 3. ich celem jest a) głoszenie Ewangelii, b) zakładanie Kościoła wśród narodów lub grup społecznych jeszcze niewierzących w Chrystusa. Czynnikiem konstytutywnym jest więc chrystianizacja świata dotąd niechrześcijańskiego. Rechrystianizacja jest czynnością duszpasterską, a nie misyjną.

Celem misji jest ustanowienie Kościołów lokalnych, z własnym duchowieństwem, zakorzenionych w rodzimej kulturze, dlatego misjonarze po-

T. Chodzidło, *Wprowadzenie do dekretu o działalności misyjnej Kościoła*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1967, s. 429-435; A. Kmiecik, *Wprowadzenie do Dekretu o misyjnej działalności Kościoła*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 425-432.

[5] W nowym tłumaczeniu: „Szczególne inicjatywy, poprzez które posłani przez Kościół głosiciele Ewangelii, idąc na cały świat, wykonują zadanie przepowiadania Ewangelii i wszczepianie samego Kościoła w te narody lub grupy społeczne, które jeszcze nie wierzą w Chrystusa" (z 2002 r.).

trzebują solidnej formacji, nie tylko duchowej i teologicznej, ale również w innych domenach życia, np. kultury, aby mogli dobrze poznać język i zwyczaje ludów, do których są posłani. Mają głosić Ewangelię z poszanowaniem lokalnych tradycji i wartości. W dziele misyjnym uczestniczą tak duchowni, jak i świeccy. Wszyscy chrześcijanie mają współpracować w tym dziele, wspierać je modlitwą, ofiarami i świadectwem życia.

Wśród nowości dekretu *Ad gentes* warto podkreślić m.in.: 1) coraz bardziej pozytywne podejście do rodzimych kultur (choć Sobór nie znał jeszcze pojęcia „inkulturacji"), 2) nowe podejście do religii niechrześcijańskich (nie są dziełem szatana, mają też pewne wartości pozytywne), 3) przywrócenie instytucji katechumenatu, 4) większe dowartościowanie posługi miłości (np. pomoc w rozwoju), która ma stanowić uwiarygodnienie posługi Słowa i sakramentów, 5) przypomnienie o powszechnym obowiązku włączenia się w dzieło misyjne, 6) dowartościowanie posługi katechistów, 7) jasne określenie modelu organizacji misyjnej – *ius mandati* zamiast *ius commissionis* (pierwsza odpowiedzialność za misje spoczywa na lokalnym biskupie, nie na zgromadzeniu, któremu powierzono dany teren do ewangelizacji).

Pewnym problemem powojennej polskiej misjologii (od lat siedemdziesiątych) pozostaje fakt, że na skutek wcześniejszej izolacji Polski – a tym samym braku ciągłości refleksji misjologicznej wraz z innymi ośrodkami na zachodzie Europy – pojęcia i sformułowania soborowe przyjmowano jako niepodważalne i definitywne[6]. Taki sposób recepcji został w pewnym sensie utrwalony w doktrynie Jana Pawła II, którego nauczanie stanowi swoiste zwieńczenie refleksji soborowej. Tymczasem soborowa refleksja misyjna była tylko kolejnym, choć bardzo ważnym, etapem misyjnej samoświadomości Kościoła. Słynny niemiecki misjolog Josef Glazik napisał: „*Ad gentes* jest przede wszystkim korektą. […] nie jest punktem docelowym, lecz punktem wyjścia. Oznacza to, że Kościół będzie musiał podjąć teraz, po Soborze, jeszcze większy wysiłek niż ten, którego Sobór żądał. Cel misji jest

[6] Por. W. Kowalak, *Misja-posłannictwo-misje*, Nurt SVD (1997) nr 3, s. 35-43; W. Kowalak, *Inkulturacja misyjna w przeddzień Soboru Watykańskiego II*, ZMis t. 7 (1986), s. 5-13; W. Kowalak, *Misje w posłannictwie Kościoła*, AMis (2000), s. 97-110; W. Kowalak, *Pojęcie misji przed Soborem Watykańskim II*, Lumen Gentium (2011) nr 1, s. 231-251; A. Kurek, *Wprowadzenie*, w: *Dekret o działalności misyjnej Kościoła („Ad gentes")*, Warszawa 1986, s. 3-8; A. Kurek, *Współczesna katolicka koncepcja misji*, „Misyjne Drogi" (1983) nr 1, s. 3-9; A. Kurek, *Polska misyjna i misjonarska*, w: E. Śliwka (red.), *Misyjny wymiar Kościoła katolickiego w Polsce (1945-1986)*, Pieniężno 1992, s. 3-17; A. Kurek, *Jak rozumiemy dziś działalność misyjną*, „Materiały Problemowe" (1981), s. 108-116; A. Andrzejak, *Realizacja dekretu „Ad gentes" w Polsce (1965-2005)*, AMis (2006), s. 37-57.

dopiero co wskazany, droga do niego wciąż jest przed nami i nie będzie to łatwa droga"[7].

2. PAWEŁ VI

Na **Pawła VI** (1963-1978) spadło trudne zadanie kontynuowania lub zatrzymania dzieła poprzednika. Nie wszystkim podobało się soborowe *aggiornamento*. Paweł VI postanowił jednak doprowadzić sobór do końca[8]. Swoistym zwieńczeniem nauczania soboru była encyklika *Humanae vitae* (25.07.1968), która wywołała wielkie kontrowersje, ale z perspektywy okazała się mieć proroczy wpływ na wiele kwestii w Kościele posoborowym.

W swojej programowej encyklice *Ecclesiam suam* (6.08.1964), nazywanej też „encykliką dialogu", Paweł VI ukazał, jak jego zdaniem Kościół powinien pełnić swoją misję w świecie współczesnym. Symbolicznie pokazał to, gdy złożył swoją tiarę na ołtarzu, przeznaczając ją jako dar dla ubogich (13.11.1964).

Motu proprio *Ecclesiae Sanctae* (6.08.1966) było dokumentem wykonawczym do czterech dekretów Soboru Watykańskiego II[9]. Papież wprowadził normy wykonawcze w celu tymczasowego wdrożenia postanowień soborowych, dostosowując je do nowych wyzwań duszpasterskich i misyjnych. Trzecia część dokumentu poświęcona była wprowadzeniu w życie dekretu *Ad gentes*. Pewnym uzupełnieniem był list apostolski *Graves et increscentes* (5.09.1966), ogłoszony w 50. rocznicę powstania Związku Misyjnego Duchowieństwa. Podkreślał on ważność formacji misyjnej duchowieństwa diecezjalnego i zakonów. W tym celu przed synodem o ewangelizacji w świecie współczesnym (27.09-26.10.1974) stworzył Międzynarodowe Centrum Animacji Misyjnej (CIAM) (31.05.1974).

[7] J. Glazik, *Zweites Vatikanisches Ökumenisches Konzil. Dekret über die Missionstätigkeit der Kirche mit den Ausführungsbestimmungen vom 6. August 1966* (Münster 1967), s. 28. Cytowany za: Ch. Tauchner, *Mission and Ecology*, w: J. Kavunkal, Ch. Tauchner (red.), *Mission beyond Ad gentes. A Symposium*, Siegburg 2016, s. 178, tłum. własne.

[8] Ciekawy jest jego wybór imienia. Nowy papież nie chciał być ani Piusem XIII, ani Janem XXIV, choć zdecydował się kontynuować linię poprzednika. Por. Ph. Levillain, *Paul VI*, w: *Dictionnaire*, s. 1272-1285.

[9] Do dekretów *Christus Dominus*, *Presbyterorum Ordinis*, *Perfectae caritatis* oraz właśnie *Ad gentes*.

Konstytucją apostolską *Regimini Ecclesiae* (15.08.1967) przeprowadził reformę struktur Kurii Rzymskiej. Reorganizując *Congregatio de Propaganda Fide* zmienił jej nazwę na Kongregacja Ewangelizacji Narodów i Rozkrzewiania Wiary. Później ostatni człon zostanie pominięty.

Misyjny charakter miała też jego wielka społeczna encyklika *Populorum progressio* (26.03.1967), która określiła nowy stosunek Kościoła do świata. Oznaczało to m.in. powiązanie misji z promocją ludzką, z integralnym i harmonijnym rozwojem człowieka. O misji Kościoła w świecie, w którym panuje niesprawiedliwość, traktował również list apostolski *Octogesima adveniens* (14.05.1971). W 1967 r. powołał do istnienia Komisję „Iustitia et Pax", mającą z jednej strony rozbudzić świadomość społeczną, a z drugiej popierać postęp w krajach ubogich i sprawiedliwość między narodami. Od powiązania ewangelizacji z pomocą w rozwoju zależy racja bytu misji. Misyjnej pomocy w rozwoju poświęcał Paweł VI swe **coroczne orędzia na Niedzielę Misyjną**[10].

Dostosowując się do wskazań soborowych, za pontyfikatu Pawła VI, Kongregacja Ewangelizacji Narodów wydała też inne ważne dokumenty, takie jak *Cette S.C. de Propaganda Fide* (7.09.1967 – o fakultetach przełożonych wyższych na terenach misyjnych); *Cum in constitutione* (26.02.1968 – o członkach pomocniczych i konsultorach Kongregacji); *Quo aptius* (24.02.1969 – o współpracy misyjnej); *Relationes in territoriis* (24.02.1969 – o relacjach między ordynariuszami miejsca a instytutami misyjnymi[11]); *Nello studio di rinnovamento* (17.05.1970 – o powołaniu misyjnym i formacji przyszłych misjonarzy); *Notre temps* (17.05.1970 – o misyjnej roli świeckich); *Puisque la „Ratio"* (17.05.1970 – o misyjnej formacji przyszłych kapłanów); *Fine specifico* (24.04.1971 – o współpracy misyjnej); *La fonction évangélisatrice* (19.11.1975 – o roli kobiet w ewangelizacji); *Comme le sait déjà* (22.02.1976 – o wkładzie diecezji w dzieło misji); *Al fine di promuovere* (10.09.1976 – o koordynacji działalności misyjnej) oraz wspólnie z Kongregacją ds. Zakonów *From October* (3.06.1978 – o życiu zakonnym w Afryce)[12].

[10] Teksty orędzi na Niedzielę Misyjną zob. F. Jabłoński (red.), *Apele i orędzia na Światowy Dzień Misyjny (1930-2010)*, Gniezno 2010.

[11] Tekst polski: *Instrukcja Kongregacji Ewangelizacji Narodów ustalająca pewne zasady dotyczące stosunków między ordynariuszami miejsca a instytutami misyjnymi na terenach misyjnych*, w: E. Sztafrowski (tłum. i oprac.), *Posoborowe prawodawstwo kościelne (dokumenty prawno-liturgiczne)*, t. II, z. 2, Warszawa 1970, s. 18-33.

[12] Teksty włoskie i łacińskie tych dokumentów w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, na następujących stronach: 554-559, 608-617, 618-629, 630-645, 646-653, 654-689, 690-697, 698-703, 720-751, 872-877, 878-879, 880-897.

Jednym z większych widzialnych znaków powszechności Kościoła, jaki pozostawił po sobie Paweł VI, było powiększenie i jeszcze większe umiędzynarodowienie kolegium kardynalskiego. W dniu jego wyboru na papieża było 82 kardynałów, a w dniu jego śmierci – 129. W czasie swego pontyfikatu mianował 144 kardynałów, m.in. z Algierii, Argentyny (2), Beninu, Boliwii, Brazylii (6), Burkina Faso, Chin, Dominikany, Ekwadoru, Filipin (2), Gwatemali, Indii (2), Indonezji, Japonii, Kenii, Kolumbii, Konga-Brazzaville, Konga-Kinszasy, Korei Południowej, Madagaskaru (2), Meksyku (2), Nigerii, Pakistanu, Południowej Afryki, Senegalu, Sri Lanki, Ugandy i Wietnamu. W ramach popierania kolegialności, Paweł VI zaczął zwoływać powszechne synody biskupów. W 1971 r. był on poświęcony kapłaństwu, w 1974 r. – ewangelizacji, a w 1977 r. – katechezie.

Misyjny charakter miały też liczne **kanonizacje** (np. męczenników z Ugandy) oraz beatyfikacje (np. męczenników koreańskich)[13]. Z polskiej perspektywy misyjnej warto pamiętać, że Paweł VI beatyfikował ważnych dla świadomości misyjnej w kraju Maksymiliana Kolbe i Marię Teresę Ledóchowską.

Wielkie znaczenie misyjne miały wszystkie jego **zagraniczne podróże apostolskie**. Jeszcze jako wysłannik Jana XXIII przebywał w Afryce latem 1962 roku. Zapoznał się wówczas z problemami Kościoła w Nigerii i RPA. Podróże papieskie stały się symbolicznym znakiem, że Kościół to nie tylko wspólnoty zachodnie. Ukazały one ogólnoświatowe posłannictwo papieża i Kościoła.

W inauguracyjną podróż (4-6.01.1964 – Izrael, Jordania) urzędujący papież po raz pierwszy w historii udał się samolotem. Była to też pierwsza pielgrzymka papieska do Ziemi Świętej. Radio izraelskie transmitowało nawet Mszę św. z Nazaretu, z Bazyliki Narodzenia Pańskiego. Paweł VI spotkał się z patriarchą Atenagorasem I z Konstantynopola oraz ormiańskim

[13] Kanonizacja Karola Lwangi i 21 towarzyszy – 18.10.1964. Beatyfikacja 24 męczenników koreańskich (misjonarze i rodzimi chrześcijanie) – 12.06.1966. Kanonizował też Justyna de Jacobis – misjonarza z Abisynii i Jana Maciasa z Peru oraz beatyfikował Jakuba Berthieu – misjonarza z Madagaskaru, Ezechiela Moreno – misjonarza z Kolumbii, Michała Fabresa Cordero y Muñoz z Ekwadoru, Eugeniusza de Mazenod – założyciela Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej, oraz Arnolda Janssena – założyciela werbistów i Józefa Freinademetza – pierwszego misjonarza w Chinach. Ponadto beatyfikował i kanonizował Charbela Makhloufa.

patriarchą Derderianem, a nawet z wielkim muftim szejkiem Sa'd ad-Din al-'Alamim. W Ammanie spotkał się z jordańskim królem Husajnem.

Druga podróż (2-5.12.1964 – Liban, Indie) miała na celu uczestnictwo w 38. Międzynarodowym Kongresie Eucharystycznym w Bombaju (Mombay). W Indiach papież był witany przez wiceprezydenta Zakira Husseina. Wystosował orędzie do przedstawicieli religii niechrześcijańskich. Zwracał uwagę na powszechność Kościoła katolickiego i płynącą z tego odpowiedzialność.

Trzecia podróż (4.10.1965 – Stany Zjednoczone) była wizytą papieża w ONZ na zaproszenie sekretarza generalnego U Thanta, aby wygłosić apel o pokój. Na sali nieobecny był jedynie przedstawiciel Albanii.

Czwarta (13.05.1967 – Portugalia) stanowiła bardziej osobistą pielgrzymką papieża do Fatimy.

Piąta podróż (25-26.07.1967 – Turcja) miała bardziej wymiar ekumeniczny, ale była też spotkaniem z islamem, gdzie oprócz prezydenta i patriarchy papieża witał przywódca muzułmański – mufti Fikri Yavuzem.

Głównym celem szóstej podróży (21-25.08.1968 – Kolumbia, Bermudy) było uczestnictwo w 39. Międzynarodowym Kongresie Eucharystycznym w Bogocie. Papież podjął kwestię południowoamerykańskiego katolicyzmu. Wyświęcił tam m.in. stu kapłanów i dokonał otwarcia II Konferencji CELAM obradującej w Medellin. Udał się także do ubogiej parafii, aby tam uczestniczyć w uroczystości Pierwszej Komunii św. Uwrażliwiał misjonarzy na problemy społeczne. Można je skutecznie rozwiązać przez okazywanie chrześcijańskiej miłości, a nie przez stosowanie przemocy.

Podczas siódmej podróży (10.06.1969 – Szwajcaria) Paweł VI odwiedził Międzynarodową Organizację Pracy.

Bardzo ważna była podróż ósma (31.07-2.08.1969 – Uganda), która stanowiła pierwszą papieską wizytę w kraju afrykańskim. Papież uczestniczył w Kampali w zakończeniu sympozjum zorganizowanego przez biskupów Afryki (SECAM-SCEAM). W homilii wygłoszonej w katedrze w Kampali, podczas Mszy św. w czasie której wyświęcił 12 nowych biskupów, papież postulował szerszy udział Afrykanów w ewangelizacji swego kontynentu. Poświęcił też ołtarz ku czci 22 ugandyjskich męczenników, których wcześniej kanonizował (w 1964 r.).

Największą jednak podróżą misyjną Pawła VI była ostatnia, dziewiąta z kolei, podczas której odwiedził aż dziewięć krajów azjatyckich (25.11-5.12.1970 – Iran, Pakistan, Filipiny, Samoa Amerykańskie, Samoa Zachodnie, Australia, Indonezja, Hongkong, Cejlon). Azja jest najbardziej religijnym kontynentem świata, jest kolebką zarówno chrześcijaństwa, jak i innych wielkich religii monoteistycznych. Ewangelię ubrano tam jednak w obcą szatę kulturową, co stanowi główną przeszkodę ewangelizacji, ponieważ chrześcijaństwo uważane jest za religię europejskich przybyszów, a jego przyjęcie bywa traktowane jako zdrada kultury narodowej. Papież przypominał, że ewangelizacja Azji nie może być wyłączną sprawą obcych misjonarzy. Podczas Mszy św. w Luneta Park w Manili wyświęcił wielu neoprezbiterów i diakonów z różnych krajów Azji, a także udzielił pierwszej Komunii św. stu dzieciom. Przez nowo otwarte *Radio Veritas* w Manili papież pozdrowił też katolików chińskich i wietnamskich. Na Samoa, podczas Mszy odprawianej przed małym wiejskim kościółkiem, zwrócił się z apelem do całego Kościoła o większe zaangażowanie w działalność misyjną. Było to symboliczne wezwanie z małej wyspy (Upolu), gdzie przebywał zaledwie trzy godziny, a przybył na nią, przemierzając 6 tys. km. W Australii uczestniczył w pracach konferencji episkopatu Oceanii. Konsekrował też biskupa z Nowej Gwinei.

Syntezą papieskiego programu dla misji w Afryce było jego orędzie ***Africae terrarum*** (29.10.1967). Okazją do jego ogłoszenia było 10-lecie encykliki Piusa XII *Fidei donum*. Orędzie koncentrowało się na Kościele w Afryce, jego wyzwaniach i przyszłości na tym kontynencie. Ukazało się w czasie ważnych przemian społecznych, politycznych i religijnych w Afryce, po uzyskaniu niepodległości przez wiele krajów. Papież przywołał bogatą historię chrześcijańskiej wiary w Afryce. Z Afryki pochodziło trzech papieży. Szkoła aleksandryjska wydała Orygenesa, Atanazego, Cyryla. Kościół aleksandryjski pozostał egipski, chociaż odpadł od jedności z Kościołem powszechnym. Kościół kartagiński, mimo że wydał świętych Cypriana i Augustyna oraz miał takich teologów jak Tertulian, należy do wymarłych, bo był Kościołem rzymskich przybyszów, nie zapuścił korzeni w miejscowej berberyjskiej kulturze. Etiopię ewangelizowało dwóch świeckich misjonarzy, Frumencjusz i Edezjusz. Współczesny misjonarz musi tę lekcję wziąć pod uwagę. Aby być wierną cząstką Kościoła powszechnego, nowo zakładany Kościół musi być autentycznie lokalny. Misjonarz musi więc dobrze poznać kulturę ludów, którym głosi Ewangelię. Niezbędne są mu więc studia etnograficzne i religioznawcze. Nie można niszczyć autentycznych afrykańskich wartości, bo zamiast chrystianizować – będzie się ateizować Afrykę. Zwracał się też do nowo powstałych państw afrykańskich, podkreślając ich wkład w budowanie pokoju i stabilności. Wzywał do unikania przemocy i do odpowiedzialnego budowania struktur państwowych. Ewangelizacja ma pomóc zbudo-

wać nową Afrykę, która poszukuje swojej drogi do pełnego rozwoju. Misje mają pomagać zaspokoić nie tylko głód chleba, ale i głód wiedzy. W wielu krajach oświata misyjna wyprzedziła państwową[14].

Adhortacja ***Evangelii nuntiandi*** (8.12.1975) to dokument papieski, a jednocześnie owoc pracy III Zwyczajnego[15] Synodu Biskupów obradującego w Rzymie (27.09-26.10.1974), który był poświęcony ewangelizacji. Została ona ogłoszona w 10. rocznicę *Ad gentes*. Zauważając problemy związane z nie zawsze dobrymi skojarzeniami związanymi ze słowem „misje", Paweł VI zaproponował słowo „ewangelizacja" i przedstawił zarys teologii ewangelizacji. Ewangelizacja to pojęcie szersze i tylko jeden z jej wymiarów obejmuje to, co określane było jako misje. Adhortacja wzbogaciła misjologię soborową. Wszelkie posługi mają być podporządkowane głoszeniu, posłudze słowa.

Rysując szkic teologii ewangelizacji, Paweł VI wyszedł od prawdy, że pierwszym ewangelizatorem był Jezus Chrystus, a Kościół kontynuuje Jego misję, głosząc Królestwo Boże i zbawienie zrealizowane w Chrystusie, zwłaszcza w Jego męce, śmierci i zmartwychwstaniu. Ewangelizacja nie jest jedynie przekazem doktryny, ale świadectwem nowego życia, wzbudzonego spotkaniem z Chrystusem. Obejmuje więc ona również odnowę społeczno-kulturową. Treścią ewangelizacji jest osoba Jezusa Chrystusa, a sposoby muszą być dostosowane do warunków. Środki komunikacji współczesnej są inne niż w przeszłości, ale istotą pozostaje osobiste świadectwo i autentyczność.

Za ewangelizację odpowiedzialni są wszyscy, nie tylko duchowni. Świeccy mają ważną rolę do odegrania w ewangelizacji współczesnego świata. Moc świadectwa płynie z otwartości na działanie Ducha Świętego. To On jest pierwszym prowadzącym dzieło ewangelizacji.

Działalność misyjna jest również spotkaniem z religiami. Paweł VI najpierw potwierdził, że:

> *Kościół szanuje i ceni wielce te religie niechrześcijańskie, które są znamiennym wyrazem ducha bardzo wielu grup ludzkich; w nich bowiem przejawia się echo głosów tych, którzy przez tysiące lat szukali Boga, wprawdzie w sposób niedoskonały, ale często szczerze i należycie. Religie te posiadające godne podziwu dziedzictwo tekstów głęboko religijnych, nauczyły wiele pokoleń ludzi modlić się. W nich znajdują się niezliczone „nasiona Słowa". Dlatego są „przygotowaniem do Ewangelii"* (nr 53).

[14] Por. A. Halemba, *Zagadnienie inkulturacji w Afryce w okresie powstania orędzia „Africae terrarum" Pawła VI*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" (1992-93), s. 69-98.

[15] W 1969 r. odbył się też jeden Synod Nadzwyczajny, czyli w przypadku Pawła VI był to czwarty synod przez niego zwołany.

Jednak z drugiej strony przypomniał, że inne religie szukają Boga jakby po omacku. „Nasza religia rzeczywiście tworzy prawdziwe i żywe obcowanie z Bogiem, jakiego inne religie dać nie mogą, chociażby, że tak powiemy, wyciągały swe ramiona do nieba" (nr 53)[16].

Pisząc o kulturach, stwierdził najpierw, że „Ewangelia, a zatem i ewangelizacja, nie mogą być utożsamiane z jakąś kulturą, bo niezależne są od wszystkich kultur" (nr 20), później, że „Rozdźwięk między Ewangelią a kulturą jest bez wątpienia dramatem naszych czasów, jak był nim także w innych epokach", więc „trzeba dołożyć wszelkich starań i zabiegów, żeby ewangelizować troskliwie ludzką kulturę" (nr 20).

Papież przypominał również o związku pomiędzy ewangelizacją a promocją ludzką czyli rozwojem:

> *Pomiędzy ewangelizacją i promocją ludzką, czyli rozwojem i wyzwoleniem, zachodzą wewnętrzne więzy łączności: więzy natury antropologicznej, jako że człowiek ewangelizowany nie jest bytem abstrakcyjnym, ale osobą uwikłaną w sprawy społeczne i gospodarcze; także więzy natury teologicznej, gdyż planu stworzenia nie można oddzielić od planu odkupienia, które sięga aż do bardzo konkretnych sytuacji, zwalczania krzywdy i zaprowadzania sprawiedliwości; są także więzy natury najbardziej ewangelicznej, mianowicie porządek miłości: bo jak można głosić nowe przykazanie bez popierania razem ze sprawiedliwością i pokojem prawdziwego i braterskiego postępu człowieka?* (nr 31).

Paweł VI otworzył nową linię rozwoju teologii misji, wprowadzając pojęcie „ewangelizacji", jednak wkrótce, tak jak termin „misje", również pojęcie „ewangelizacja" stało się wieloznaczne[17].

[16] Paweł VI zainicjował przedsięwzięcia, które później doprowadziły do rozwoju relacji międzyreligijnych. Stworzył (17.05.1964) Sekretariat dla Niechrześcijan, w 1988 r. przemianowany na Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego, a w 2022 na Dykasterię ds. Dialogu Międzyreligijnego.

[17] Literatura na temat tejże adhortacji jest przeogromna. Z klasycznych rzymskich opracowań wspomnieć można olbrzymie, liczące ponad 900 stron, opracowanie zbiorowe *L'Annuncio del Vangelo oggi. Commento all'Esortatione Apostolica di Paolo VI „Evangelii nuntiandi"*, Roma 1977 oraz podobne opracowanie zbiorowe pod red. M. Dhavamony, *Evangelisation*,

Literatura uzupełniająca

Błaszczyk W., *Misyjność Kościoła w nauczaniu Pawła VI*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 50-68.

Del Prete V., *Paweł VI i misje*, Lumen Gentium (2014) nr 2, s. 91-104.

Kuhl J., *Nakaz misyjny Nowego Testamentu w świetle „Evangelii nuntiandi”*, ZMis t. 4 (1982), s. 159-169.

Kurek A., *Paweł VI o misjach*, „Novum” (1979) nr 9-10, s. 12-27.

Kurek A., *Wprowadzenie*, w: *O ewangelizacji w świecie współczesnym („Evangelii nuntiandi”)*. Adhortacja apostolska, Warszawa 1986, s. I-IV.

Ozdowski J., *Rozwój integralny w świetle „Ad gentes” i „Evangelii nuntiandi”*, ZMis t. 4 (1982), s. 185-199.

Piotrowski J., *Aktualność encykliki „Populorum progressio” Pawła VI odczytana w kluczu misyjnych wezwań Kościoła*, AMis (2008), s. 37-44.

Szuppe P., *Elementy inkulturacyjne w adhortacji Pawła VI „Marialis cultus” (1974) oraz w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej „Wiara i inkulturacja” (1988)*, Nurt SVD (2009) nr 1, s. 155-165.

Szymczycha K., *Dialog z tradycyjnymi religiami Afryki w nauczaniu papieży Pawła VI, Jana Pawła II oraz liście kardynała Francisa Arinze*, AMis (2010), s. 71-87.

Zapłata F., *Duchowość misjonarska w ujęciu adhortacji apostolskiej „Evangelii nuntiandi” Pawła VI*, w: B. Bejze (red.), *W służbie ludowi Bożemu*, Warszawa 1983, s. 128-135.

Zapłata F., *Duchowość misjonarska według „Evangelii nuntiandi”*, ZMis t. 4 (1982), s. 94-102.

Zapłata F., *Dzieło misyjne w świetle Vaticanum II i Synodu 1974*, w: L. Balter (red.), *Człowiek we wspólnocie Kościoła*, Warszawa 1979, s. 351-369.

Zapłata F., *Współczesne rozumienie misji w świetle „Ad gentes” i „Evangelii nuntiandi”*, ZMis t. 4 (1982), s. 170-184.

Roma 1975, a w literaturze niemieckojęzycznej H. Rzepkowski, *Der Welt verpflichtet. Text und Kommentar des apostolischen Schreibens Evangelii nuntiandi*, Sankt Augustin 1976.

3. JAN PAWEŁ II

Choć minęło już ponad dwadzieścia lat od jego śmierci, wciąż jeszcze trudno ocenić wielki wpływ misyjny papieża **Jana Pawła II** (1978-2005)[18].

Kontynuując tradycję poprzedników, Jan Paweł II co roku pisał orędzia na Niedzielę Misyjną. Rozpoczętą przez poprzedników tradycję mianowania kardynałów z różnych krajów, Jan Paweł II sukcesywnie rozwijał. Podczas swego 27-letniego pontyfikatu, na dziewięciu konsystorzach mianował 231 kardynałów (najwięcej w całej historii Kościoła), w tym wielu z różnych krajów Afryki (18)[19], Azji (23)[20] i Ameryki Łacińskiej (36)[21].

W przypadku poprzednich papieży wspomniani byli poszczególni misjonarze i rodzimi chrześcijanie wyniesieni na ołtarze. Jan Paweł II dokonał tak wiele beatyfikacji i kanonizacji, że wspomnimy jedynie te zbiorowe. Błogosławieni męczennicy z Azji: z Japonii (Wawrzyniec Ruiz i 15 towarzyszy – 18.10.1981 oraz Marcin od św. Mikołaja i Melchior od św. Augustyna – 23.04.1989), z Chin (Alojzy Versiglia i Kalikst Caravario – 15.05.1983), z Tajlandii (Agnieszka Phila i sześciu towarzyszy – 22.10.1989), oraz inni rodzimi męczennicy z Azji beatyfikowani wspólnie (Piotr Calungsod, Andrzej z Phú Yen i Nicolas Bunkerd Kitbamrung – 5.03.2000). Błogosławieni męczennicy z Afryki: z Etiopii (Liberat Weiss, Samuel Marzorati i Michał Pius Fasoli – 20.11.1988) oraz z Ugandy (Daudi Okelo i Jildo Irwa – 20.10.2002). Błogosławieni męczennicy z Ameryki: z Meksyku (Krzysztof, Jan i Antoni – 6.05.1990, Cristóbal Magallanes Jara i 24 towarzyszy – 22.11.1992, oraz Juan Bautista i Jacinto de los Angeles – 1.08.2002), a także z Brazylii (Andrzej de Soveral i 29 towarzyszy – 5.03.2000). Wśród zbiorowych kanonizacji byli to męczennicy koreańscy (Andrzej Kim Tae-Gon i 102 towarzyszy – 6.05.1984), japońscy (Wawrzyniec Ruiz i 15 towarzyszy – 18.10. 1987), wietnamscy (Andrzej Dung-Lac i 116 towarzyszy – 19.06.1988), chińscy

[18] Oczywiście bezpośrednim następcą Pawła VI na Stolicy św. Piotra był **Jan Paweł I** (26.08-28.09.1978), ale jego pontyfikat trwał tylko 33 dni i nie zdążył wypowiedzieć się na tematy misyjne.

[19] Z Angoli, Egiptu, Etiopii, Ghany, Kamerunu, Konga, Madagaskaru, Mauritiusa, Mozambiku, Nigerii (2), RPA, Sudanu, Tanzanii, Ugandy, Wybrzeża Kości Słoniowej (2) oraz z Zambii (polski misjonarz kard. Adam Kozłowiecki).

[20] Z Chin, Filipin (4), Hongkongu, Indii (6), Indonezji, Japonii (3), Libanu (2), Syrii, Tajlandii, Tajwanu i Wietnamu (4).

[21] Z Argentyny (3), Boliwii, Brazylii (6), Chile (4), Dominikany, Ekwadoru (2), Gwatemali, Hondurasu, Kolumbii (4), Kuby, Meksyku (6), Nikaragui, Peru (2), Wenezueli (3).

(Augustyn Zhao Rong i 119 towarzyszy – 1.10.2000), paragwajscy (Roch González de Santa Cruz, Alfons Rodríguez i Jan de Castillo – 16.05.1988) i meksykańscy (Cristóbal Magallanes Jara i 24 towarzyszy – 21.05.2000)[22].

O misyjnej naturze Kościoła Jan Paweł II wygłosił cykl katechez środowych podczas audiencji generalnych między 5 kwietnia a 21 czerwca 1995 roku. Tytuły katechez pokazują główne wątki jego misyjnej eklezjologii: powszechna misja Kościoła (5 IV), Kościół misyjny (19 IV), rozwój historyczny i perspektywa eschatologiczna misji (26 IV), misja i misje (3 V), cel działalności misyjnej (10 V), działalność misyjna w naszych czasach (17 V), Chrystus drogą zbawienia dla wszystkich (31 V), misja Kościołów lokalnych w obrębie Kościoła powszechnego (14 VI), zadanie misyjne Kościoła w jego relacjach ze światem (21 VI). Wydaje się, że jedną z największych nowości w tych katechezach było zaproponowanie przez papieża formuły *sine Ecclesia nulla salus* [bez Kościoła nie ma zbawienia] jako uzupełnienie tradycyjnej *extra Ecclesiam nulla salus* [poza Kościołem nie ma zbawienia][23].

Poza misyjną encykliką *Redemptoris missio* oraz *Slavorum Apostoli*, o których poniżej, treści misyjne zawierało wiele encyklik Jana Pawła II. Już w swej pierwszej programowej encyklice *Redemptor hominis* (4.03.1979) napisał:

> *Postawa misyjna i misjonarska zaczyna się zawsze w poczuciu głębokiego szacunku dla tego, co „w człowieku się kryje" (J 2,25), dla tego, co już on sam w głębi swojego ducha wypracował w zakresie spraw najgłębszych i najważniejszych – szacunku dla tego, co już w nim zdziałał ten Duch, który „tchnie: tam, gdzie chce" (por. J 3,8). Misja nie jest nigdy burzeniem, ale nawiązywaniem i nowym budowaniem, choć praktyka nie zawsze odpowiadała temu wzniosłemu ideałowi* (nr 12).

W *Dominum et Vivificantem* (18.05.1986) przypominał, że to Duch Święty jest głównym sprawcą misji i to On z jednej strony prowadzi Kościół do narodów i kultur, a z drugiej przygotowuje serca słuchaczy na przyjęcie Ewangelii. *Redemptoris Mater* (25.03.1987) koncentrowała się na tajemnicy Maryi. Papież ukazał Ją również jako wzór dla Kościoła ewangelizującego. *Ut unum sint* (25.05.1995) traktowała zasadniczo o ekumenizmie. Papież

[22] Por. W. Kluj, *Zbiorowe beatyfikacje i kanonizacje męczenników od czasów Soboru Watykańskiego II*, w: P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Misjonarze męczennicy a wolność religijna*, Warszawa 2023, s. 187-209. Ci ostatni beatyfikowani również przez Jana Pawła II w 1992 roku.

[23] W katechezie z dnia 31.05.1995.

podkreślał w niej m.in., że jedność chrześcijan jest niezbędna dla skutecznego głoszenia Ewangelii i że głoszenie Chrystusa jest wspólnym zadaniem wszystkich chrześcijan. Encykliki społeczne, a zwłaszcza *Sollicitudo rei socialis* (30.12.1987) oraz *Centesimus annus* (1.05.1991), traktując o sprawiedliwości społecznej, pokoju i godności człowieka, odnosiły się również do działalności misyjnej na innych kontynentach. Natomiast *Ecclesia de Eucharistia* (17.04.2003) ukazała Eucharystię jako źródło misyjnego dynamizmu Kościoła.

Analogicznie wiele wątków misyjnych zawartych było w papieskich adhortacjach. O adhortacjach „kontynentalnych" wspomnimy poniżej. Tu warto przywołać najpierw *Catechesi tradendae* (16.10.1979). W tej adhortacji – po raz pierwszy w oficjalnym dokumencie papieskim – pojawiło się słowo „inkulturacja". Pojęcie to będzie dalej rozwijane i stanie się jednym z kluczowych dla określenia relacji głoszenia Ewangelii do zastanych miejscowych kultur. Pewnym neologizmem, który pojawił się również w tej adhortacji, był termin „katechista" jako odrębny od „katechety"[24].

Misyjne zadania poszczególnych stanów przypominał w adhortacjach: chrześcijanom świeckim – w *Familiaris consortio* (22.11.1981) oraz *Christifideles laici* (30.12.1988) pisząc o ewangelizacji w codziennym życiu rodzinnym i pracy; kapłanom – w *Pastores dabo vobis* (25.03.1992) przypominając o misyjnym wymiarze posługi święceń w zmieniającym się świecie; konsekrowanym – w *Redemptionis donum* (25.03.1984) oraz *Vita consecrata* (25.03.1996) ukazując życie zakonne jako odpowiedź na wezwanie misyjne Chrystusa, aby być świadkami Ewangelii miłości.

Wszystkich listów papieża Jana Pawła II jest zbyt wiele, by je przytaczać, ale szczególny wymiar misyjny miały dwa listy przygotowujące oraz kończące obchody Wielkiego Jubileuszu roku 2000, mianowicie *Tertio millenio adveniente* (10.11.1994) oraz *Novo millenio ineunte* (6.01.2001). Pierwszy z nich, w kontekście przygotowań do jubileuszu wzywał do odnowienia misyjnego zapału i do pogłębionej refleksji nad skutecznością działalności misyjnej. Wcielenie Słowa Bożego przed dwudziestoma wiekami to wydarzenie historyczne, ale też kosmiczne, domagające się głoszenia tej prawdy

[24] Był to swoisty polonik, który istnieje tylko w wersji polskiej i – sztucznie stworzonej – wersji łacińskiej. W wielu językach nie ma tego rozróżnienia. Adhortacja ta była pierwszą napisaną przez Jana Pawła II po polsku (późniejsze powstawały w różnych językach). Jan Paweł II poszedł tu za polską tradycją rozróżnienia pojęć podkreślających wyjątkową posługę katechetów na misjach, nazywanych właśnie katechistami. Por. W. Kluj, *Rozwój polskiej terminologii misyjnej na przykładzie słów 'katecheci/katechiści'*, CT (2005) nr 4, s. 208-212. Papież Franciszek nadał temu słowu nowe znaczenie.

wszystkim ludziom. Drugi list wzywał do „wypłynięcia na głębię" (*duc in altum*), do odważnego podjęcia dzieła ewangelizacji w duchu zaufania Chrystusowi. Doświadczenie jubileuszu powinno doprowadzić do konkretnych działań tak misyjnych, jak i duszpasterskich. Święci i męczennicy pozostają wzorami życia misyjnego. Jest to zachęta do angażowania się w ewangelizację w duchu współczesnych wyzwań. Z okazji innej rocznicy – pięćsetlecia ewangelizacji Nowego Świata – napisał list *Los caminos del Evangelio* (29.06.1990).

Dla uczczenia 1100. rocznicy śmierci św. Metodego papież napisał encyklikę ***Slavorum Apostoli*** (2.06.1985). Może być ona nazwana pierwszą encykliką misyjną Jana Pawła II. Jeśli jeszcze w XIX w. mówiono, że misjonarze idą „do dzikich", cóż miał tysiąc lat wcześniej pomyśleć o sobie wykształcony Bizantyjczyk, którego posłano do dalekich ludów słowiańskich? Z powodu podjętego dzieła przekładu tekstów biblijnych i liturgicznych Bracia Sołuńscy są naturalnymi patronami działalności misyjnej. Papież zauważył, że mogą oni być również patronami wyzwolenia kulturowego jako integralnej części ewangelizacji:

> *uważali za rzecz naturalną zajmowanie jasnego stanowiska we wszystkich konfliktach, które wówczas nękały organizujące się społeczeństwa słowiańskie, i uznawania za swoje nieuniknionych trudności i problemów owych ludów, które broniły własnej odrębności pod naporem militarnym i kulturowym nowego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego oraz usiłowały odrzucać obce im formy życia* (nr 10).

Patrząc zaś od strony misjonarzy są oni modelami procesu inkulturacji:

> *Przekładając prawdy ewangeliczne na nowy język, musieli sobie zadać trud zapoznania się z całym wewnętrznym światem tych, którym zamierzali głosić Słowo Boże, posługując się zrozumiałymi dla nich wyobrażeniami i pojęciami. Poprawne zaszczepienie pojęć Pisma Świętego i teologii greckiej na gruncie innego doświadczenia historycznego i odmiennego myślenia uznali za niezbędny warunek powodzenia swojej działalności misjonarskiej. Chodziło o nową metodę katechezy. […] Poznanie języka i umysłowości nowych ludów ewangelizowanych, którym nieśli wiarę – było trudem zaprawdę godnym ducha misjonarskiego […]. Szlachetne dążenie do utożsamienia się z ich życiem i tradycją, które oczyścili i oświecili prawdą Objawienia, czyni z Cyryla i Metodego prawdziwe wzory dla wszystkich misjonarzy* (nr 11).

W encyklice pojawia się też słowo „inkulturacja", które szerzej będzie rozwinięte w *Redemptoris missio*[25].

Głównym dokumentem Jana Pawła II poświęconym refleksji nad misjami jest encyklika ***Redemptoris missio*** (7.12.1990)[26], podpisana w 25. rocznicę soborowego dekretu *Ad gentes*. Jest to praktycznie ostatnie jak dotąd, tak całościowe i systematyczne opracowanie Magisterium Kościoła na temat misji. Encyklika ta była już wielokrotnie omawiana, również w publikacjach polskojęzycznych. Istnieje wiele opracowań jej treści, bardziej naukowych lub bardziej popularyzujących, niekiedy różnej jakości[27].

Strukturę encykliki można podzielić na trzy części. Pierwszą, bardziej teologiczną, stanowią trzy pierwsze rozdziały. Drugą – rozdziały czwarty i piąty, a trzecią – trzy ostatnie. Pierwszy rozdział to praktycznie klasyczna odpowiedź na pytanie „dlaczego misje?". Odpowiedź ta składa się z pięciu części (podrozdziałów). Pierwsze cztery z nich wypływają z ogólnych prawd Bożego objawienia, piąta z ludzkiej potrzeby serca. Wśród tych pierwszych papież rozpoczął od argumentów chrystologicznych. Podaje trzy: 1. Jezus Chrystus jest jedynym Zbawicielem, 2. w Nim otrzymaliśmy pełnię Objawienia, 3. jest On jedynym Pośrednikiem między Bogiem a ludźmi. Drugą część odpowiedzi na pytanie „dlaczego misje" (drugi podrozdział) stanowi odpowiedź antropologiczna. Ponieważ Chrystus daje każdemu człowiekowi szansę, aby we chrzcie otrzymał „radykalną nowość życia", a nie tylko

---

[25] Por. J. Różański, *Główne dziedziny inkulturacji*, STV (2011) nr 2, s. 43-78; J. Różański, *Wokół koncepcji inkulturacji*, Warszawa 2008.

[26] Publicznie zaprezentowana dopiero 22.01.1991.

[27] Dwoma najobszerniejszymi polskojęzycznymi opracowaniami są: książka R. Skrzypczaka, która ukazała się pod dwoma tytułami: *Kościół misyjny według Jana Pawła II*, Lublin 2005 i *Osoba i misja. Podstawy eklezjologii misyjnej w świetle personalizmu papieża Jana Pawła II*, Warszawa 2005 oraz W. Kluj, *Teologiczne podstawy misji w nauczaniu Jana Pawła II*, Warszawa 2008. Pierwsza praca jest bardziej dogłębną analizą *Redemptoris missio*, a druga szeroką syntezą całego nauczania Jana Pawła II na temat misji. Opracowanie skrócone to W. Kluj, *Nowa teologia misji?*, „W Drodze" (2003), nr 8 (360), s. 23-30. Wśród opracowań rzymskich warto zwrócić uwagę na *Riflessioni sulla „Redemptoris Missio"*, Rome 1991 oraz napisaną z perspektywy dziesięciu lat G. Cavallotto (red.), *Missione e missionarietà in Giovanni Paolo II*, Rome 2004, zawierającą m.in. całe bibliografie prac na temat encykliki (s. 275-287).

Wydaje się, że najlepszym komentarzem do teologicznej części *Redemptoris missio* jest tekst M. Zago, *Commentary on Redemptoris Missio*, w: W.R. Burrows (red.), *Redemption and Dialogue. Reading Redemptoris Missio and Dialogue and Proclamation*, Maryknoll 1993, s. 56-90. Zgodnie z watykańską tradycją osoby najbardziej pomagające w redakcji ważnych dokumentów papieskich przedstawiają je na oficjalnej prezentacji. W przypadku *Redemptoris missio* byli to kard. Tomko (prefekt Kongregacji Ewangelizacji Narodów) i o. Marcello Zago OMI (późniejszy sekretarz Kongregacji Ewangelizacji Narodów).

nową formę kulturową. Trzecia część odpowiedzi na pytanie „dlaczego misje" jest odpowiedzią eklezjologiczną. Ponieważ Bóg ustanowił Kościół sakramentem (znakiem i narzędziem) zbawienia wśród wszystkich narodów. Czwarta część odpowiedzi odnosi się do prawdy o tym, że Bóg pragnie zbawić wszystkich ludzi, nawet tych, którzy nie zostali ochrzczeni i nie weszli w sposób widzialny do wspólnoty Kościoła. Ostatnia, piąta część tego rozdziału to przypomnienie, że wielu ludzi nawet nie zastanawiając się wiele nad tym, po prostu chce się dzielić skarbem wiary z hojności serca – „Nie możemy nie mówić". Jest to więc bardziej osobista motywacja misyjna konkretnego misjonarza czy misjonarki.

Drugi i trzeci rozdział mają podobną strukturę. Przez większość tekstu odwołują się tylko do tekstów biblijnych. Dopiero pod koniec rozdziału pojawiają się inne odniesienia. Tematy Królestwa Bożego (rozdział drugi) oraz działania Ducha Świętego jako głównego sprawcy misji (rozdział trzeci) papież podaje w formie przypominającej podstawowe nauczanie, a następnie pozostawia jakby kwestię otwartą, zapraszając do teologicznego pogłębienia tych aspektów. Pierwsza część encykliki, czyli pierwsze trzy rozdziały, posiadają też ciekawą cechę wspólną. Wszystkie one rozpoczynają się od cytatu z jednej z „trynitarnych" encyklik Jana Pawła II (odpowiednio *Redemptor hominis*, *Dives in misericordia* oraz *Dominum et Vivificantem*).

Kolejne dwa rozdziały stanowią aktualizację nauczania soborowego. W pierwszym akapicie czwartego rozdziału jest wspomniany soborowy dekret misyjny *Ad gentes*, a piąty rozdział znowu rozpoczyna się od cytatu z *Ad gentes*. Rozdział czwarty to uaktualnienie dekretu soborowego (po 25 latach) o nowe zjawiska, które się rozwinęły po soborze. W rozdziale tym papież poszerzył tradycyjne postrzeganie misji. Do geograficznych „terenów misyjnych" dodać trzeba inne „tereny". Należą do nich najpierw „nowe światy" społeczne, takie jak urbanizacja – misji nie prowadzi się tylko „w buszu", ale również w wielkich metropoliach krajów niechrześcijańskich. Drugim „nowym światem" jest świat ludzi młodych, stanowiący w niektórych regionach ponad połowę społeczeństwa. W takich sytuacjach zwykłe środki duszpasterskie, oparte często na „tradycji starszych", już nie wystarczają. Kolejnym „nowym światem" są wielkie migracje połączone często z sytuacjami nędzy. Poza geograficznymi „terenami misyjnymi" oraz tymi „nowymi światami" na prowadzenie misji dzisiaj wielki wpływ mają „nowe obszary kulturowe", czyli – jak je nazwał papież – „współczesne areopagi". Wśród wielu wymienionych areopagów papież szerzej omówił świat środków przekazu. Rozwój tych „nowych światów" społecznych i nowych

„obszarów kulturowych" w ostatnich latach wpływa na konieczność nowego spojrzenia na misje, nie zatrzymując się tylko nad tradycyjnymi „terenami misyjnymi"[28].

Opierając się na dekrecie soborowym oraz analizując chronologicznie poszczególne etapy zakładania Kościoła, w piątym rozdziale papież omówił kolejne etapy działalności misyjnej (świadectwo, pierwsze przepowiadanie, nawrócenie i chrzest, zakładanie Kościołów lokalnych i wspólnot podstawowych). Kolejne trzy części tego rozdziału poświęcił trzem wielkim wyzwaniom jakie stawiają przed działalnością misyjną trzy wielkie „dialogi": z kulturami – inkulturacja, z religiami – dialog międzyreligijny oraz ze społeczeństwem – pomoc w rozwoju i ludzka promocja. Wszystkim powinna ostatecznie kierować miłość.

W trzeciej części encykliki (rozdziały 6-8), najpierw dwa rozdziały przypominają ogólnie, jak zorganizowana jest działalność misyjna i kto jest za co odpowiedzialny. Rozdział szósty traktuje o tym, jakie są kompetencje misjonarzy, instytutów misyjnych, jaki jest status misjonarzy *fidei donum*, jaka jest rola instytutów życia konsekrowanego, jak wygląda wkład chrześcijan świeckich w dzieło misyjne, zwłaszcza katechistów. Na koniec papież wspomina organ koordynujący całą działalność misyjną – Kongregację Ewangelizacji Narodów.

Siódmy rozdział traktuje o współpracy misyjnej. Wśród pomocy misjom najważniejsze są środki duchowe, bo misje są sprawą wiary. Najpierw papież wspomina modlitwy i ofiary cierpienia w intencji misjonarzy, dalej pisze o gotowości do bycia posłanym jako misjonarz. Jest to klasyczny podział, obecny w nauczaniu na temat misji już od *Maximum illud*. Następnie encyklika mówi o pomocy w wymiarze materialnym. Papież wspomina również nowe formy współpracy misyjnej, takie jak np. turyści jadący do pomocy misjonarzom.

Ostatni, ósmy rozdział, choć krótki, jest równie ważny. Jego tematem jest duchowość misyjna. Najpierw papież omawia rys pneumatologiczny – misjonarz musi być otwarty na Ducha Świętego i prosić zwłaszcza o dwa Jego dary: odwagę i rozwagę. Dalej rys chrystologiczny – misjonarz żyje na wzór Chrystusa: ze świadomością posłania (a więc spełniania nie swojej woli, ale tego, który posyła) oraz pamiętając o uniżeniu Chrystusa (również w wymiarze materialnym, którego często misjonarze doświadczają). Dalej

[28] Wydaje się, że jest to jeden z tych postulatów, który stale trzeba rozwijać w aktualnie tworzącym się modelu „nowej epoki misyjnej", o której naucza papież Leon XIV.

przypomina, że misjonarz musi miłować „dusze" jak Jezus, aż do oddania życia – jeśli taka będzie potrzeba. Ostatnim, czwartym, punktem jest świętość – „prawdziwy misjonarz to święty"[29]. Na koniec, wyrażając przekonanie, że zbliża się świt nowej epoki misyjnej, papież zawierzył całe dzieło misyjne Maryi.

Podczas gdy za czasów Pawła VI pielgrzymki apostolskie stanowiły pewne wyjątkowe wydarzenia, Jan Paweł II uczynił z nich stałą praktykę. W wielu przypadkach większy skutek niż dokumenty przyniosły **podróże** Jana Pawła II **do krajów na różnych kontynentach**. Jest to prawdziwa kopalnia refleksji misjologicznej. Tu zostanie to ogólnie zasygnalizowane w kontekście podróży na poszczególne kontynenty oraz adhortacji napisanych po synodach kontynentalnych. Pierwszy synod kontynentalny poświęcony Europie odbył się w 1991 (drugi w 1999). Nas interesują bardziej te poświęcone czterem pozostałym kontynentom.

Jan Paweł II odbył 14 podróży apostolskich **do krajów Afryki**[30]. Synod w 1994 r. poświęcony Afryce skupiał się na inkulturacji, pokoju, sprawiedliwości i rozwoju społeczno-gospodarczym. Papież uczestniczył w sesjach roboczych sekretariatu synodu na Wybrzeżu Kości Słoniowej (1990), w Angoli (1992) i w Ugandzie (1993). Jego zwieńczeniem była adhortacja *Ecclesia in Africa* (14.09.1995), podpisana przez Jana Pawła II w Jaunde, w Kamerunie, podczas podróży do tego kraju.

Wykorzystując wyniki obrad ojców synodalnych, Jan Paweł II przypomniał, że siły Kościoła afrykańskiego tkwią w nim samym; mówił o potrzebie inkulturacji, dialogu międzyreligijnego i formacji lokalnych wspólnot. Wspomniał cierpienia ludności na tym kontynencie rodzące się z biedy, chorób, a przede wszystkim wojen. Podkreślał konieczność ogólnoludzkiej solidarności. Zwracał się z tym nie tylko do katolików, ale również do wyznawców innych religii, a nawet niewierzących ludzi dobrej woli. Adhortacja ukazywała bogactwo duchowe Kościoła w Afryce, choć katolicy stanowią tam jedynie ok. 14%.

[29] Por. W. Kluj, *Duchowość misyjna. Między „Ad gentes" a „Redemptoris missio"*, AMis (2006), s. 19-36.

[30] 1980 – Zair, Kongo, Kenia, Ghana, Górna Wolta, Wybrzeże Kości Słoniowej, 1982 – Nigeria, Benin, Gabon, Gwinea Równikowa, 1985 – Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Zair, Kenia, Maroko, 1988 – Zimbabwe, Botswana, Lesotho, Suazi, Mozambik, 1989 – Madagaskar, Reunion, Zambia, Malawi, 1990 (a) – Republika Zielonego Przylądka, Mali, Gwinea Bissau, Burkina Faso, Czad, 1990 (b) – Tanzania, Burundi, Rwanda, Wybrzeże Kości Słoniowej, 1992 – Senegal, Gambia, Gwinea, druga w 1992 – Angola, Wyspy św. Tomasza i Książęca, 1993 – Benin, Uganda, Sudan, 1995 – Kamerun, Republika Południowej Afryki, Kenia, 1996 – Tunezja, 1998 – Nigeria, 2000 – Egipt. Ponadto w ramach podróży do Azji zatrzymał się w 1986 r. na Seszelach oraz w 1989 r. na Mauritiusie. Por. J. Różański, *Jan Paweł II w Afryce*, Warszawa 2021.

Jan Paweł II odbył 18 podróży apostolskich **do krajów Ameryki Łacińskiej**[31]. Na synodzie poświęconym Ameryce (tak Południowej, jak i Północnej) w 1997 r. omawiano m.in. wyzwania, jakie stawia globalizacja, ubóstwo, migracje, a także jak na nie odpowiedzieć w duchu nowej ewangelizacji. Zwieńczeniem synodu była adhortacja *Ecclesia in America* (22.01.1999), która analogicznie została podpisana przez papieża na danym kontynencie, w stolicy Meksyku, podczas podróży do tego kraju.

Adhortacja wspomniała m.in., że nawrócenie chrześcijańskie musi mieć również swój wymiar społeczny. Przypomniała o negatywnych konsekwencjach procesu globalizacji, np. o zadłużeniu wielu krajów, ale także o takich zjawiskach jak handel narkotykami czy korupcja. Wspomniała o dyskryminacji pierwszych ludów Ameryk i potomków pochodzenia afrykańskiego żyjących w Ameryce. Poruszona też była kwestia imigrantów. Przypomniała, że ewangelizacja Ameryk jest procesem stale trwającym, a także że potrzebna jest stała ewangelizacja rodzimych kultur. Warto też zauważyć, że ekologia, zwłaszcza w regionie Amazonii, to nie był nowy pomysł papieża Franciszka. Wspomniał już o tym zagadnieniu Jan Paweł II w adhortacji poświęconej Kościołowi w Ameryce (nr 25). Papież przypomniał także, że Kościół w Ameryce jest odpowiedzialny za misje *ad gentes* (nr 74). W kontekście Ameryki jest to szczególnie widoczne w ramach współpracy między Kościołami obu Ameryk.

Jan Paweł II odbył 11 podróży **do krajów Azji i Oceanii**[32]. Z powodu odległości podróże do krajów Oceanii były zawsze łączone z podróżami do

[31] 1979 – Dominikana, Meksyk, Bahamy, 1980 – Brazylia, 1982 – Brazylia, Argentyna, 1983 – Kostaryka, Nikaragua, Panama, Salwador, Gwatemala, Honduras, Belize, Haiti, 1984 – Dominikana, Portoryko, 1985 – Wenezuela, Ekwador, Peru, Trinidad i Tobago, 1986 – Kolumbia, Saint Lucia, 1987 – Urugwaj, Chile, Argentyna, 1988 – Urugwaj, Boliwia, Peru, Paragwaj, 1990 – Meksyk, Curaçao, 1991 – Brazylia, 1992 – Dominikana, 1993 – Jamajka, Meksyk, 1996 – Gwatemala, Nikaragua, Salwador, Wenezuela, 1997 – Brazylia, 1998 – Kuba, 1999 – Meksyk, 2002– Gwatemala, Meksyk. O spotkaniach papieża Jana Pawła II z rodzimą ludnością różnych krajów Ameryki napisał serię artykułów o. Tomasz Szyszka. Por. bibliografia poniżej.

[32] 1979 – Turcja, 1981 – Pakistan, Filipiny, Japonia, 1984 – Korea Południowa, Papua-Nowa Gwinea, Wyspy Salomona, Tajlandia, 1986 (a) – Indie, 1986 (b) – Bangladesz, Singapur, Fidżi, Nowa Zelandia, Australia, 1989 – Korea Południowa, Indonezja, 1995 – Filipiny, Papua-Nowa Gwinea, Australia, Sri Lanka, 1997 – Liban, 1999 – Indie, Gruzja, 2001 – Kazachstan, Armenia, 2002 – Azerbejdżan. Ze względu na specyfikę miejsc nie bierzemy tu pod uwagę jubileuszowych pielgrzymek papieża w roku 2000 – na Górę Synaj oraz do Ziemi Świętej.

krajów Azji, dlatego można je tu przedstawić razem. Były to odwiedziny dwudziestu jeden krajów, z czego pięć (Filipiny, Korea Południowa, Papua-Nowa Gwinea, Indie i Australia) – dwukrotnie. Analogicznie jak w przypadku Afryki i Ameryki, Jan Paweł II zwołał najpierw synody dla tych kontynentów (oba w 1998 r. – na początku i końcu roku), a następnie jako owoc przemyśleń synodalnych ogłaszane były adhortacje.

Synod dla Azji zajmował się kwestią relacji z wielkimi religiami, buddyzmem, hinduizmem i islamem, ale również zagadnieniem nowej ewangelizacji w kontekście ubogich społeczeństw, często pluralistycznych. Adhortacja *Ecclesia in Asia* (6.11.1999) wieńcząca synod została podpisana w Indiach, w New Delhi. Papież przypomniał, że Chrystus był Azjatą, więc chrześcijaństwo na tym kontynencie ma dłuższą historię niż w Europie. Adhortacja podjęła oczywiście zagadnienia inkulturacji wiary, ale również problematyki społeczno-ekonomicznej i tak ważnego, zwłaszcza w kontekście Indii, ekumenizmu wewnątrzchrześcijańskiego. Papież wspomniał też o wielkim zastępie męczenników wiary na kontynencie azjatyckim, tak dawnych, jak i współczesnych.

Synod dla Oceanii szerzej poruszał kwestie związane z kulturami rdzennych mieszkańców tak wielkiego terenu i tak bardzo oddalonych od siebie, a jednocześnie zagrożonych wyginięciem z powodów ekonomicznych oraz zmian klimatycznych. Obszar Oceanii, poza Australią i Nową Zelandią, to bezmiar wód mogący z łatwością pomieścić wszystkie kontynenty. Ludzie mieszkają na ponad 10 tysiącach małych wysp, które razem wzięte stanowią ok. 40 tys. km^2. Każdy archipelag, a nawet każda wyspa posiada coś wyjątkowego i niepowtarzalnego. Wyspy Oceanii zetknęły się z obcą im współczesną cywilizacją – europejską, amerykańską czy azjatycką – ale niestety często w tej gorszej wersji. Będąc tak małymi i słabymi, najczęściej nie potrafią przeciwstawiać się złym tendencjom. Kontynent ten najpóźniej, bo praktycznie dopiero na początku XIX w. usłyszał o Chrystusie. Adhortacja *Ecclesia in Oceania* (22.11.2001) nakreśla ramowy program ewangelizacji tego rozległego kontynentu. Podpisanie adhortacji dokonało się nieco inaczej niż w pozostałych przypadkach. Tak daleka podróż dla chorującego już papieża byłaby bardzo trudna, dlatego podpisał ją w Watykanie, a następnie słynnym „Enter" na laptopie rozesłał do biskupów Oceanii.

Pominiemy tu synody dla Europy (1991 i 1999) oraz adhortację *Ecclesia in Europa*, choć w niej też można znaleźć wątki misyjne, a zwłaszcza dotyczące nowej ewangelizacji. Warto zauważyć, że tytuły adhortacji nie mówiły o „Kościołach kontynentalnych" (nie były to *Ecclesia africana, americana* itd.), ale jeden Kościół „na" poszczególnych kontynentach (*in Africa, America* itd.)[33]. Dodać też można synod dla Libanu (1995) i późniejszą adhortację *Nowa nadzieja dla Libanu* (10.05.1997), podpisaną w Libanie, która chociaż miała charakter narodowy, to jednak w pewnym sensie była traktowana ponadnarodowo, ze względu na znaczenie tego kraju dla całego Bliskiego Wschodu[34].

Za pontyfikatu Jana Pawła II wydanych też zostało kilka **innych bardzo ważnych z perspektywy misyjnej dokumentów**. Przede wszystkim *Kodeks Prawa Kanonicznego* z 1983 r. i *Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich* z 1990, które zawierają kanony o działalności misyjnej oraz *Katechizm Kościoła Katolickiego*, promulgowany w 1992 r., który przypomina podstawowe prawdy o misjach.

Po reformie Kurii Rzymskiej w 1988 r. Kongregacja Ewangelizacji Narodów otrzymała swoje nowo określone miejsce w strukturze kurialnej. Za pontyfikatu Jana Pawła II wydała ona kilka ważnych dokumentów misyjnych, takich jak: *Créées à l'initiative* (26.06.1980 – nowy statut Papieskich Dzieł Misyjnych); *Riscontro la sua pregiata* (2.05.1984 – stowarzyszenia misyjne są stowarzyszeniami życia apostolskiego); *La Congregazione per l'Evangelizzazione* (25.04.1987 – formacja w wyższych seminariach duchownych); *Le giovani Chiese* (1.10.1989 – kapłani diecezjalni Kościołów misyjnych); *In questo periodo storico* (3.12.1993 – przewodnik dla katechistów na terytoriach misyjnych)[35].

Również inne dykasterie wydały w czasie pontyfikatu Jana Pawła II ważne dokumenty dotyczące działalności misyjnej. Kongregacja Nauki Wiary przygotowała m.in. dwie ważne instrukcje o pewnych aspektach teologii wyzwolenia *Libertatis nuntius* (6.08.1984) oraz o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu *Libertatis conscientia* (22.03.1986). Kongregacja ds. Duchowieństwa wydała dokument *Postquam apostoli* (25.03.1980) o współpracy, a zwłaszcza o lepszym rozmieszczeniu duchowieństwa między Kościołami partykularnymi. Analogiczny dokument *In octavo coetu* (13.07.1991) wydał

[33] Na UKSW w latach 2003-2006 organizowane były konferencje poświęcone poszczególnym adhortacjom, a po nich ukazały się publikacje książkowe pod red. J. Różańskiego. Wizytom w wielu krajach poświęconych było wiele konferencji na UKSW, współorganizowanych przez Katedrę Misjologii oraz Instytut Papieża Jana Pawła II w Warszawie (zwłaszcza wizytom w krajach Ameryki Łacińskiej).

[34] Podobnie jak to będzie później u papieża Franciszka w przypadku *Querida Amazonia*.

[35] Por. *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, na następujących stronach: 950-987, 994-998, 1074-1087, 1092-1157, 1438-1497.

Sekretariat Stanu, ustanawiając komisję ds. równiejszego rozmieszczenia kapłanów. Międzynarodowa Komisja Teologiczna opublikowała dwa ważne dokumenty – *Wiara i inkulturacja* (1988) oraz *Chrześcijaństwo i religie* (1997)[36].

Kończąc część o nauczaniu misyjnym oraz misyjnych przedsięwzięciach Jana Pawła II, trzeba jeszcze wspomnieć o pewnej formie działalności misyjnej, której szczególny rozwój przypadł na czas jego pontyfikatu, zwłaszcza od pamiętnego spotkania międzyreligijnego w Asyżu (27.10.1986)[37]. Było to bezprecedensowe wydarzenie, w którym udział wzięło 47 delegacji – przedstawicieli 13 religii. Była to pierwsza na taką skalę próba wprowadzenia w życie i określenia rozróżnienia pomiędzy synkretyzmem a spotkaniem religii (raczej niefortunnie nazywanym „dialogiem międzyreligijnym"). Hasło przewodnie brzmiało: „Być razem, aby się modlić". Nie można było modlić się razem, ale można było być obecnym, gdy modlili się inni. Wspólnie można było pielgrzymować i pościć, a modlitwa w pierwszej części odbywała się w grupach religijnych. Chrześcijanie różnych denominacji modlili się razem. Podkreśliło to różnicę relacji wynikających z przyjęcia chrztu a wynikających z faktu bycia człowiekiem (otwartym na transcendencję)[38]. Spotkanie ukazało z jednej strony, że Kościół katolicki (w osobie papieża) idzie w pielgrzymce wiary wraz z przedstawicielami innych religii, a z drugiej, że to właśnie on jest inicjatorem spotkania, on nadaje kierunek i nakreśla perspektywę. Po zamachach we wrześniu 2001 r. Jan Paweł II po raz drugi zaprosił na analogiczne spotkanie w Asyżu (24.01.2002)[39]. Wśród symbolicznych gestów papieża w relacji z judaizmem warto wspomnieć

[36] Różnych dokumentów dotyczących misji ukazał się w czasie pontyfikatu Jana Pawła II bardzo dużo. Pojawiły się np. nowe praktyki związane z niekontrolowaną migracją duchownych z krajów misyjnych do krajów o większym dobrobycie. Por. P. Majer, *W obronie prawdy powołania misyjnego. Uwagi na temat instrukcji Kongregacji ds. Ewangelizacji Narodów z 25 VI 2001 r. o wyjazdach i pobycie za granicą kapłanów z terenów misyjnych*, „Prawo Kanoniczne" (2002) nr 3-4, s. 107-120.

[37] Najpierw, na dwudziestolecie Sekretariatu dla Niechrześcijan, powstał dokument *Dialog i misje*, oficjalnie nazywany „Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii", wydany przez Sekretariat dla Niechrześcijan (10.06.1984), który opracował podstawy teologiczne dla relacji z wyznawcami innych religii.

[38] Później przyszły kolejne dokumenty. Szczególnie ważny był *Dialog i przepowiadania*, czyli *Refleksje i orientacje na temat dialogu międzyreligijnego i głoszenia Ewangelii* (19.05.1991), wydany wspólnie przez Kongregację Ewangelizacji Narodów oraz Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego. Opracowań oraz innych mniejszej rangi dokumentów watykańskich dotyczących relacji z innymi religiami ukazało się wiele.

[39] Za czasów Jana Pawła II Papieska Rada ds. Dialogu Międzyreligijnego zaczęła pisać co roku orędzia do muzułmanów na koniec Ramadanu na święto *Id al-Fitr* (które w 1991 r. podpisał sam papież), do hinduistów na *Divali* (Święto Świateł) oraz do buddystów na święto *Vesak*.

jego odwiedziny rzymskiej synagogi (1986) oraz odwiedziny Yad Vashem oraz Ściany Płaczu (2000). W relacjach z islamem analogiczne znaczenie miały odwiedziny Błękitnego Meczetu w Stambule (1979), spotkanie z młodymi muzułmanami na stadionie w Casablance, w Maroku (1985), zachowanie milczenia (papież przerwał na chwilę wygłaszanie własnej homilii podczas modlitwy muzułmanów w pobliskim meczecie) w Betlejem (2000) czy odwiedziny Wielkiego Meczetu Umajjadów w Damaszku (2001)[40]. W relacjach z hinduizmem analogicznie bardzo symbolicznym wydarzeniem były odwiedziny mauzoleum Gandhiego w Raj Ghat (1999) na boso, z posypaniem płatkami róży.

Literatura uzupełniająca

Adamiak G., *Misyjne nauczanie Jana Pawła II podczas pielgrzymek do Polski*, AMis (2020), s. 35-56.

Artymiak A., *Dziedzictwo pierwszych ludów a współczesne problemy mieszkańców Oceanii w świetle posynodalnej adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Ecclesia in Oceania"*, AMis (2003), s. 239-244.

Będziński M., *Personalistyczna misjologia Jana Pawła II*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 44-63.

Buchcic H., *Główne idee dialogu katolicko-islamskiego na podstawie adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Nowa nadzieja dla Libanu"*, CT (2012) nr 2, s. 105-115.

Chrobot E., *Synod dla Azji w świetle polskiej prasy katolickiej*, AMis (2012), s. 167-186.

Czermak K., *Misyjność według Jana Pawła II na wybranych przykładach dokumentów i podróży apostolskich,* Nurt SVD 76 (1997) nr 1, s. 33-44.

Dziura R., *Dialog z tradycyjnymi religiami afrykańskimi według nauki Synodu Nadzwyczajnego dla Afryki oraz adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Ecclesia in Africa"*, AMis (2003), s. 195-206.

Gęśla M.R., *Duchowa misja w apostolskich podróżach Jana Pawła II do Brazylii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 111-123.

[40] Była ta dawna chrześcijańska Bazylika św. Jana Chrzciciela. W meczecie znajdują się jego relikwie. Jest on też czczony w islamie jako Jahja. Podczas tej wizyty papież pocałował Koran (analogicznie jak całuje się Pismo święte). Nie zostało wyjaśnione, czy był to zamierzony gest, czy przypadkowy odruch.

Górski J., *Jan Paweł II. Misjonarz świata. Misyjny wymiar posługi papieża Jana Pawła II*, Katowice 2006.
Górski J., *Nowy paradygmat misji. Teologia misji w świetle posynodalnych adhortacji kontynentalnych Jana Pawła II*, Warszawa 2006.
Halemba A., *Oczekiwania Kościoła w Afryce u progu roku 2000 w świetle Synodu dla Afryki i Adhortacji apostolskiej „Ecclesia in Africa”*, Nurt SVD (1996) nr 4, s. 3-33.
Ihnatowicz J.A., *Jan Paweł II i religie niechrześcijańskie*, STV (1997) nr 2, s. 71-103.
Jabłoński F., *Misje i misjologia w orędziach misyjnych Jana Pawła II*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 34-49.
Jabłoński F., *Nauczanie Jana Pawła II o misyjnej naturze Kościoła w oparciu o orędzia na Światowy Dzień Misyjny (1979-1999)*, AMis (2000), s. 179-208.
Jabłoński F., *Terytoria misyjne w świetle Kongregacji Ewangelizowania Narodów w 390. rocznicę jej powstania (1622-2012)*, Warszawa 2012.
Jabłoński F., *Znaczenie terytoriów misyjnych dla dzieła misyjnego w 400. rocznicę powstania Kongregacji Ewangelizacji Narodów*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 8-24.
Jeżak D., *Rodzina w posynodalnych adhortacjach Jana Pawła II „Ecclesia in Asia” i „Ecclesia in Oceania”*, Nurt SVD (2024) nr 1, s. 57-69.
Kasprzak S., *Proces przygotowawczy Synodu Biskupów o Kościele w Afryce i adhortacja apostolska „Ecclesia in Africa”*, Nurt SVD (2005) nr 1, s. 7-42.
Kluj W., *Biblijne odniesienia encykliki „Redemptoris missio”*, STV (2011) nr 2, s. 79-98.
Kluj W., *Chrystologiczne podstawy teologii misji w „Redemptoris missio”*, Nurt SVD (1998) nr 3, s. 33-50.
Kluj W., *Duchowość misyjna między „Ad gentes” a „Redemptoris missio”*, AMis (2006), s. 19-36.
Kluj W., *Misjologiczne perspektywy teologii Królestwa Bożego w nauczaniu encykliki Jana Pawła II „Redemptoris missio”*, CT (2001) nr 4, s. 99-117.
Kluj W., *Określenie działalności misyjnej w „Redemptoris missio”*, CT (2001) nr 2, s. 157-172.
Kluj W., *Pneumatologiczne perspektywy teologii misji w „Redemptoris missio”*, CT (2001) nr 2, s. 59-77.
Kluj W., *Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II*, CT (1998) nr 2, s. 75-107.

Kmiecik A., *Papieskie Dzieła Misyjne w perspektywie „Tertio millennio adveniente”*, AMis (2000), s. 169-178.
Kurek A., *Encyklika „Redemptoris Missio”*, w: *II Krajowy Kongres Misyjny. Przygotowanie*, Warszawa 1992, s. 14-27.
Kurek A., *Wstęp*, w: *Jan Paweł II w Indiach*, Warszawa 1990, s. 5-11.
Mierzejewska A., *Jan Paweł II w dialogu z religiami Chin*, Nurt SVD (2014) nr 1, s. 306-320.
Noga B., *Retrospekcja spotkań Jana Pawła II ze społecznościami Amazonii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 139-145.
Pietrzak A., *Ubodzy w nauczaniu Jana Pawła II w Ameryce Łacińskiej*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Ameryce Środkowej*, Warszawa 2017, s. 61-70.
Piotrowski J., *Jan Paweł II – misjonarz świata. W 25-lecie pontyfikatu*, AMis (2003), s. 9-14.
Różański J. (red.), *„Ecclesia in Africa”. Pojednanie, sprawiedliwość i pokój – wyzwania dla Kościoła w Afryce na początku XXI w.*, Warszawa 2006.
Różański J. (red.), *„Ecclesia in America”. Wybrane problemy Kościoła w Ameryce Południowej w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2003.
Różański J. (red.), *„Ecclesia in Asia”. Wybrane problemy Kościoła w Azji w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2004.
Różański J. (red.), *„Ecclesia in Oceania”. Wybrane problemy Kościoła w Oceanii w świetle posoborowej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2006.
Różański J., *Jan Paweł II w Afryce*, Warszawa 2021.
Różański J., *Modele i areopagi misji według adhortacji „Ecclesia in Africa”*, w: M. Połomski (red.), *Modele misyjne i areopagi współczesnego zaangażowania misyjnego: akta sympozjum naukowego zorganizowanego w Centrum Formacji Misyjnej w Warszawie w dniach 22-24 czerwca 2021 roku*, Górna Grupa 2021, s. 115-124.
Różański J., *Pochodzenie od Boga jako podstawa ludzkiego braterstwa – perspektywa afrykańska św. Jana Pawła II*, w: W. Cisło, J. Różański (red.), *Między religioznawstwem a teologią*, t. 3, Pelplin 2024, s. 21-47.
Różański J., *Pokój i pojednanie w służbie dobra wspólnego. Św. Jan Paweł Wielki i papież Franciszek w Republice Środkowoafrykańskiej*, w: W. Cisło, C. Ritter, J. Różański (red.), *Wokół koncepcji wolności religijnej*, t. 6, Warszawa 2025, s. 177-196.

Różański J., *W obronie praw człowieka. Jan Paweł II w Sudanie*, w: J. Różański, W. Cisło (red.), *Między religioznawstwem a teologią*, t. 2, Pelplin 2022, s. 33-55.

Różański J., *Wolna wola jako wyraz godności człowieka. Perspektywa afrykańska św. Jana Pawła II*, w: W. Cisło, P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Wokół koncepcji wolności religijnej*, t. 5, Warszawa 2024, s. 53-67.

Różański J., *Wolność religijna jako podstawowe prawo człowieka. Perspektywa afrykańska św. Jana Pawła II*, w: W. Cisło, P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Wokół koncepcji wolności religijnej*, t. 5, Warszawa 2024, s. 145-164.

Sakowicz E., Sokołowski, P., *Jan Paweł II o dialogu z islamem (na przykładzie Libanu)*, CT (2015) nr 1, s. 145-163.

Sakowicz E., *Powszechna odpowiedzialność za misje 'ad gentes' według encykliki „Redemptoris missio" Jana Pawła II*, Nurt SVD (2002) nr 1, s. 19-34.

Sakowicz E., *Powszechna odpowiedzialność za misje ad gentes według encykliki „Redemptoris missio" Jana Pawła II*, CT (2005) nr 4, s. 167-182.

Sakowicz E., *W duchu Asyżu. X rocznica Dnia Modlitwy o Pokój w Azyżu (27.10.1986-27.10.1996)*, CT (1996) nr 4, s. 189-192.

Szymczycha K., *Dialog międzyreligijny i działalność misyjna Kościoła w pismach i pielgrzymkach afrykańskich bł. Jana Pawła II*, Lumen Gentium (2012) nr 2, s. 49-70.

Szypke O., *Wyzwania ewangelizacji w realizacji uświęcającego zadania Kościoła. Wokół przemówień Jana Pawła II wygłoszonych w Ameryce Łacińskiej*, AMis (2008), s. 119-140.

Szyszka T., *Ewangelizacja kultur autochtonicznych w nauczaniu Jana Pawła II podczas pielgrzymki do Peru. Spotkania papieża z peruwiańskimi Indianami*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Peru*, Warszawa 2011, s. 105-145.

Szyszka T., *Indianie z Argentyny w nauczaniu i podczas spotkań z Janem Pawłem II*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Argentynie*, Warszawa 2015, s. 77-108.

Szyszka T., *Kontrowersje wokół spotkania Jana Pawła II z Indianami Paragwaju*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Paragwaju*, Warszawa 2014, s. 83-112.

Szyszka T., *Meksyk potrzebuje swoich Indian, a Indianie potrzebują Meksyku! Spotkanie Jana Pawła II z ludnością autochtoniczną Meksyku w latach 1999-2002*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Meksyku*, Warszawa 2019, s. 107-131.

Szyszka T., *O miejscu Indian w Kościele i w społeczeństwie kolumbijskim według nauczania Jana Pawła II*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Kolumbii*, Warszawa 2018, s. 57-87.

Szyszka T., *Papież chce być waszym głosem. Spotkania Jana Pawła II z ludnością autochtoniczną Meksyku w latach 1979-1993*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Meksyku*, Warszawa 2019, s. 75-105.

Szyszka T., *Problem ubóstwa oraz różnorodność kulturowo-etniczna w nauczaniu Jana Pawła II podczas wizyty w Boliwii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Boliwii*, Warszawa 2013, s. 175-247.

Szyszka T., *Społeczności indiańskie na Kubie w XVI i XVII wieku*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II na Kubie*, Warszawa 2020, s. 101-128.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami Ekwadoru*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Ekwadorze*, Warszawa 2009, s. 79-127.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z chilijskimi Mapuche*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Chile*, Warszawa 2016, s. 47-68.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z Indianami w brazylijskim Manaus. List otwarty Indian brazylijskich do Jana Pawła II (Manaus 1980 r.)*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 73-97.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z ludnością autochtoniczną w Gwatemali*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Ameryce Środkowej*, Warszawa 2017, s. 89-112.

Ślusarczyk O., *Wyzwania ewangelizacji w realizacji prorockiego zadania Kościoła podejmowane przez Jana Pawła II w przemówieniach i homiliach wygłoszonych podczas pielgrzymek do Ameryki Łacińskiej*, AMis (2006), s. 59-83.

Tomaszewski J., *Papież i dyktator. Wizyta Jana Pawła II w Chile*, Nurt SVD (2022) nr 2, s. 97-114.

Tomaszewski J., *Papież i Mapuche. Duchowość Indian chilijskich*, Nurt SVD (2022) nr 2, s. 161-177.

Urban, J. *Problematyka misyjna w „Tertio millennio adveniente"*, AMis (2000), s. 155-168.

Wodecki B., *Przesłanie – Orędzie Papieża Jana Pawła II z okazji konferencji w Rzymie w związku z 400-leciem przyjazdu do Pekinu o. Matteo Ricci*, Nurt SVD (2002) nr 2, s. 133-144.

4. BENEDYKT XVI

Chociaż **Benedykt XVI** (2005-2013) nie wydał specjalnego dokumentu na temat misji, ani nie wykonał w tym kierunku żadnego nowego znaczącego gestu, to jednak kontynuował misyjne dzieło poprzedników. W jego nauczaniu można znaleźć przypomnienie pewnych podstawowych prawd mających odniesienie do działalności misyjnej. Na początku swojej pierwszej encykliki *Deus caritas est* (25.12.2005) napisał zdanie bardzo ważne w kontekście misyjnym. Misje to w pierwszym rzędzie nie działalność zewnętrzna, ale prowadzenie do spotkania z Chrystusem: „U początku bycia chrześcijaninem nie ma decyzji etycznej czy jakiejś wielkiej idei, jest natomiast spotkanie z wydarzeniem, z Osobą, która nadaje życiu nową perspektywę, a tym samym decydujące ukierunkowanie" (nr 1).

Benedykt XVI również odbył **wiele podróży apostolskich** do krajów Afryki, Ameryki i Azji – do Turcji (2006), Brazylii (2007), Kamerunu, Angoli, Jordanii, Izraela i Palestyny (2009), Beninu (2011) oraz Meksyku, Kuby i Libanu (2012). Kontynuując tradycję poprzedników, co roku pisał też orędzia na Niedzielę Misyjną.

Za jego czasów **kolegium kardynalskie** już było międzynarodowe. Utrzymał taki jego charakter. W czasie swojego pontyfikatu kreował 90 kardynałów, w tym m.in. z Argentyny, Brazylii (3), Demokratycznej Republiki Konga, Egiptu, Ekwadoru, Filipin (2), Ghany, Hongkongu (2), Indii (3), Iraku, Kenii, Kolumbii, Korei Południowej, Libanu, Meksyku, Nigerii, Senegalu, Sri Lanki, Wenezueli, Zambii.

Dokonał wielu **beatyfikacji i kanonizacji misjonarzy oraz chrześcijan pochodzących spoza Europy**. Beatyfikował m.in. męczenników meksykańskich, brazylijskich i japońskich, a kanonizował m.in. misjonarza na Madagaskarze Jakuba Berthieu i filipińskiego katechistę Pietro Calungsoda. Warto pamiętać, że do beatyfikacji często delegował swych przedstawicieli, co bardzo zwiększyło liczbę beatyfikacji za jego pontyfikatu oraz zdywersyfikowało miejsca beatyfikacji.

Benedykt XVI podtrzymał też dzieło zainicjowane przez Jana Pawła II – zwołanie drugiego synodu dla Afryki. Odbył się on w 2009 r., a jego zwieńczeniem była adhortacja ***Africae munus*** (19.11.2011). Szczególnymi tematami synodu były pojednanie, sprawiedliwość i pokój. Zagadnienia te podniósł w pierwszej części adhortacji w perspektywie ewangelizacyjnej, a w drugiej części wskazał na pola apostolskiej działalności Kościoła w Afryce w dziedzinach edukacji, służby zdrowia i środków społecznego przekazu. Wśród wielu ciekawych kwestii, które się pojawiły, była zachęta do przebadania tradycyjnych obrzędów pojednania jako pomoc w przeżywaniu sakramentu pokuty (nr 33), nieobce mu były apele ekologiczne (nr 79), zaproponował głębszą analizę zjawiska autochtonicznych wspólnot afrykańskich (*African Independent Churches*) (nr 90-91), natomiast zwracając uwagę na tradycyjne religie afrykańskie, zasugerował poważniejszą analizę zjawiska czarów (nr 93). W drugiej zaś części adhortacji, wzorem poprzedników zwrócił się do poszczególnych grup w Kościele w Afryce: do biskupów, wzywając do świętości życia i kościelnej komunii[41]; do kapłanów i seminarzystów, zachęcając do wznoszenia się ponad uprzedzeniami plemiennymi i rasowymi; do osób konsekrowanych, aby pamiętały, że Afryka jest kolebką życia kontemplacyjnego; do katechistów, aby z zapałem animowali katechezę, grupy modlitewne i proponowali *lectio divina* wspólnotom, którymi się opiekują; do katolików świeckich, aby przeżywali świętość w świecie na płaszczyznach politycznych, społecznych i gospodarczych zwłaszcza w domenach wychowania, zdrowia i komunikacji. Wspominając misjonarzy spoza Afryki, apelował o powołania misyjne z Afryki.

W zakresie relacji z Chinami bardzo ważny był jego list do Kościoła w Chińskiej Republice Ludowej (27.05.2007). W numerze 19 ustanowił 24 maja – wspomnienie Najświętszej Maryi Panny, Wspomożycielki Wiernych, czczonej w sanktuarium Sheshan w Szanghaju – dniem modlitwy za Kościół w Chinach.

W obszarze relacji z innymi religiami w 25. rocznicę pierwszego spotkania asyskiego, zaprosił wzorem Jana Pawła II na spotkanie międzyreligijne do Asyżu (27.10.2011), aby podjąć wspólną międzyreligijną refleksję nad pokojem i potępieniem przemocy w imię religii. Spotkanie miało charakter refleksyjny i dialogowy, bez wspólnej modlitwy. Papież podkreślił, że religie powinny być siłą jednoczącą i promującą pokój[42]. Odwiedził też, podobnie jak Jan Paweł II, Yad Vashem w Jerozolimie (2009) oraz Błękitny Meczet w Stambule (2006), Meczet Skały w Jerozolimie (2009) oraz meczet w Ammanie w Jordanii (2009).

[41] Apelował m.in. o dobrą współpracę Sympozjum Konferencji Biskupich Afryki i Madagaskaru (SECAM) z zakonną Konfederacją Konferencji Wyższych Przełożonych Afryki i Madagaskaru (COSMAM) (nr 107).

[42] Za Benedykta XVI powstał też wspólny dokument Światowej Rady Kościołów, Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego i Światowego Aliansu Ewangelicznego zatytułowany *Świadectwo chrześcijańskie w świecie multireligijnym* (10.11.2011).

Benedykt XVI preferował termin „ewangelizacja" ponad termin „misja". Kontynuując nauczanie Jana Pawła II, zwołał synod na temat nowej ewangelizacji, który odbył się w 2012 roku. Z powodu abdykacji (w lutym 2013 r.) adhortację posynodalną *Evangelii gaudium* podpisał już papież Franciszek[43].

Za pontyfikatu Benedykta XVI Kongregacja Nauki Wiary wydała m.in. *Notę doktrynalną na temat niektórych aspektów ewangelizacji* (3.12.2007). Powracając do terminu „ewangelizacja", zaproponowanego wcześniej przez Pawła VI, wyjaśniała go m.in. w wymiarze misyjnym, że nie chodzi tylko o przekazywanie treści doktrynalnej, ale o głoszenie Jezusa Chrystusa słowami i czynami. Celem ewangelizacji jest dopomóc człowiekowi spotkać się z Chrystusem w wierze. Ewangelizacja wzbogaca nie tylko osobę przyjmującą Dobrą Nowinę, ale również samego głosiciela. Pisząc o implikacjach eklezjologicznych, wskazywała, że Kościół nie jest polityczną utopią, ale narzędziem, „zarodkiem i początkiem" Królestwa Bożego na ziemi, obecnością Boga w historii. Dokument ten był swoistą próbą „korekty" pewnych złych tendencji, które rodzą się w niektórych kręgach refleksji nad misjami.

Literatura uzupełniająca

Adamiak G., *Inspiracje dla misyjnej działalności Kościoła w encyklikach Benedykta XVI*, AMis (2021), s. 41-59.

Atłas T., *Posługa i współpraca misyjna w świetle encykliki „Deus caritas est"*, AMis (2008), s. 69-75.

Kaczmarek P., *Benedykta XVI zmaganie o dialog z islamem*, STV (2012) nr 2, s. 245-262.

Królikowski P., *Islam jako religia w ujęciu papieża Benedykta XVI*, Nurt SVD (2016) nr 1, s. 10-31.

Orzechowski J., *Misjologia Benedykta XVI*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 24-33.

Viviano R., *The Interreligious Dialogue in the Thought of Benedict XVI. Ecclesiological Foundations and Distinctive Characteristics*, AMis (2015), s. 107-135.

Węcławik J., *Horyzonty antropologiczne encyklik papieża Benedykta XVI*, Nurt SVD (2022) nr 2, s. 8-36.

[43] Choć jak sam wspomniał w rozmowie po jej podpisaniu, była ona pisana przez „cztery ręce".

Zając P., *Development of the Concept of the „Catholic Mission" from Benedict XIV to Benedict XVI. A Historical Perspective and Implications in Chinese Context,* w: M. Miazek-Męczyńska, A.W. Mikołajczak, P. Zając (red.), Poznań 2012, s. 118-129.

5. FRANCISZEK

Przez ponad dziesięć lat swego pontyfikatu papież **Franciszek** (2013-2025) wykonał wiele symbolicznych gestów, które mają wielkie znaczenie misyjne. Za jego pontyfikatu Kościół stawał się jeszcze bardziej powszechny (czyli katolicki). Wraz z pierwszym papieżem pochodzącym z Ameryki Łacińskiej, Europa coraz bardziej traciła dominującą rolę w Kościele. Franciszek stale poszerzał międzynarodowość kolegium kardynalskiego. Wśród 163 kardynałów mianowanych przez niego, wielu pochodziło spoza Europy, m.in. z Argentyny (6), Bangladeszu, Boliwii, Brazylii (5), Brunei, Burkina Faso, Chile (2), Demokratycznej Republiki Konga, Ekwadoru, Etiopii, Filipin (3), Ghany, Gwatemali, Haiti, Hongkongu, Indii (3), Indonezji (2[44]), Iraku, Japonii (2), Kolumbii (3), Korei Południowej (2), Kuby, Laosu, Lesotho, Madagaskaru, Malezji (2), Mali, Mauritiusa, Meksyku (4), Mjanmy [Birmy], Mozambiku, Nigerii, Nikaragui, Pakistanu, Panamy, Papui-Nowej Gwinei, Paragwaju, Peru (2), Republiki Południowej Afryki, Republiki Środkowoafrykańskiej, Republiki Zielonego Przylądka, Rwandy, Salwadoru, Santa Lucia, Singapuru, Sudanu Południowego, Tajlandii, Tanzanii, Timoru Wschodniego, Tonga, Urugwaju, Wenezueli (2), Wietnamu, Wybrzeża Kości Słoniowej (2).

Podczas 47 zagranicznych podróży apostolskich odwiedził m.in. Brazylię (2013), Jordanię, Palestynę, Izrael, Koreę Południową i Turcję (2014), Sri Lankę, Filipiny, Ekwador, Boliwię, Paragwaj, Kubę, Kenię, Ugandę i Republikę Środkowoafrykańską (2015), Kubę, Meksyk, Armenię, Gruzję, Azerbejdżan (2016), Egipt, Kolumbię, Mjanmę i Bangladesz (2017), Chile i Peru (2018), Panamę, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Maroko, Mozambik, Madagaskar, Mauritius, Tajlandię i Japonię (2019)[45], Irak (2021), Kazachstan

[44] Ale jeden zrezygnował z nominacji.

[45] Ze względu na pandemię koronawirusa w roku 2020 nie odbyły się żadne podróże zagraniczne.

i Bahrajn (2022), Demokratyczną Republikę Konga, Sudan Południowy i Mongolię (2023) oraz Indonezję, Papuę-Nową Gwineę, Timor Wschodni i Singapur (2024).

Beatyfikowani zbiorowo za czasów Franciszka pochodzili m.in. z Algierii, Argentyny, Gwatemali, Korei, Laosu, Libanu, Mjanmy, Peru[46] i Salwadoru, a kanonizowali zbiorowo – z Meksyku i Brazylii.

Jedną z oryginalnych inicjatyw animacji misyjnej papieża Franciszka było ogłoszenie w roku 2019 nie tylko tygodnia, ale nadzwyczajnego całego miesiąca misyjnego (z okazji 100-lecia *Maximum illud*). Swoje spostrzeżenia misyjne papież przedstawiał również m.in. podczas corocznych spotkań z przedstawicielami Papieskich Dzieł Misyjnych. Podawał też intencje modlitewne, choć w tym przypadku trochę je zmodyfikował. Nie było już odrębnej intencji misyjnej i intencji ogólnej, tylko jedna papieska intencja modlitewna na każdy miesiąc. W dziedzinie animacji misyjnej warto wspomnieć o adhortacji *C'est la confiance* (15.10.2023), napisanej w 150. rocznicę urodzin patronki misji – św. Teresy od Dzieciątka Jezus i Najświętszego Oblicza (z Lisieux).

Wśród wątków misyjnych obecnych w papieskich encyklikach wspomnieć można *Laudato si'* (24.05.2015) wraz z jej wezwaniem ekologicznym, obejmującym m.in. troskę o ludzi w Afryce czy Ameryce, gdzie np. blokowany jest ludziom ubogim dostęp do czystej wody.

Wątki misyjne znalazły się również w adhortacji ***Querida Amazonia*** (2.02.2020), która była podsumowaniem prac synodu dla Amazonii i, analogicznie jak w przypadku *Nowej nadziei dla Libanu*, miała w pewnym sensie charakter regionalny, obejmujący kilka krajów. W adhortacji tej papież Franciszek wyraził swoje cztery wielkie „marzenia" dotyczące przyszłości Amazonii (społeczne, kulturowe, ekologiczne[47] i kościelne). Pierwsze marzenie dotyczyło rdzennych ludów Amazonii – aby były chronione przed wyzyskiem i miały dostęp do podstawowych praw. W marzeniu dotyczącym kultury papież zachęcał do promowania bogactwa kultur amazońskich, podkreślając wartość tradycji, języków i duchowości rodzimych ludów. W marzeniu ekologicznym przypomniał, że Amazonia ma znaczenie globalne jako „serce planety". Wezwał do „nawrócenia ekologicznego", do walki z wylesianiem, zanieczyszczaniem rzek, niszczeniem bioróżnorodności. Troska o środowisko musi iść w parze z troską o człowieka. Marzenie

[46] M.in. polscy misjonarze Michał Tomaszek i Zbigniew Strzałkowski.

[47] Czasem, w popularnych publikacjach zapomina się, że pisząc o ekologii, papież miał na myśli „ekologię holistyczną", obejmującą również człowieka.

kościelne ukazywało pragnienie amazońskiego oblicza Kościoła, dobrze inkulturowanego, bliskiego ludziom, służącego ubogim z większym zaangażowaniem świeckich, zwłaszcza kobiet. Podkreślał potrzebę nowych form duszpasterstwa.

Ważnym dokumentem papieża Franciszka o wielkim znaczeniu misyjnym był ***Dokument o ludzkim braterstwie dla światowego pokoju i współistnienia*** (4.02.2019)[48]. Był to pierwszy w historii dokument podpisany przez papieża oraz przywódcę muzułmańskiego (wielkiego imama uniwersytetu Al-Azhar, szejka Ahmada al-Tayyeba). Podobnie jak w encyklice *Fratelli tutti*, papież w pewnym sensie wystąpił tu nie tylko jako biskup Rzymu i głowa Kościoła katolickiego, ale jako (współ-) przywódca całej ludzkości. Wychodząc z założenia, że chrześcijanie wraz z muzułmanami stanowią ponad połowę ludzkości, dokument był apelem o pokój na świecie, o rozwój międzyreligijnego dialogu i współistnienia między ludźmi różnych religii, kultur i narodów, co jest szczególnie ważne w perspektywie troski o przyszłość ludzkości w kontekście globalnych kryzysów. Odwołując się do motywów religijnych (wiary w Boga), ale również w imię ubogich, ofiar wojen i prześladowań oraz ogólnoludzkiego braterstwa dokument ten stanowił apel o promowanie kultury dialogu i współpracy. Potępiał przemoc, ekstremizm i terroryzm, zwłaszcza gdy są usprawiedliwiane religią. Przypominał o ochronie ludzkiego życia od poczęcia do naturalnej śmierci, a więc sprzeciwiał się aborcji, eutanazji, ale również handlowi organami czy ludobójstwu. Nauczanie to w swej treści nie stanowi nowości w Kościele katolickim, ale tym razem było skierowane nie tylko do chrześcijan, ale także do społeczności międzynarodowej, do innych przywódców religijnych, politycznych, do intelektualistów i do mediów.

Kontynuując tradycję swoich poprzedników, papież Franciszek udał się do Instytutu Yad Vashem (2014). Z kolei w ramach dialogu z islamem odwiedził Błękitny Meczet w Stambule (2014), meczet w Bangi w Republice Środkowoafrykańskiej (2015), meczet w Baku w Azerbejdżanie (2016), wziął udział w konferencji pokojowej w Uniwersytecie Al-Azhar w Kairze (2017), odwiedził Wielki Meczet szejka Zayeda w Zjednoczonych Emiratach Arabskich (2019)[49], instytut Mohammada VI w Maroku kształcący imamów (2019), meczet Skhir w Bahrajnie (2022), Wielki Meczet Istiqlal

[48] Od miejsca podpisania nazywany niekiedy dokumentem z Abu Dhabi.

[49] Gdzie podpisał dokument o ludzkim braterstwie.

w Dżakarcie w Indonezji (2024)[50]. W ramach wizyty w Iraku (2021) złożył wizytę w miejscu narodzin Abrahama, uznawanego za wspólnego patriarchę judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Analogicznie jak Jan Paweł II i Benedykt XVI zwołał też dzień modlitwy, postu i pielgrzymki w intencji pokoju (Asyż, 20.09.2016).

Najobszerniejszym dokumentem papieża Franciszka dotyczącym działalności misyjnej była adhortacja ***Evangelii gaudium*** (24.11.2013). Oficjalnie była to adhortacja po synodzie o nowej ewangelizacji (zwołanym jeszcze przez Benedykta XVI), ale zawiera wiele własnych przemyśleń papieża Franciszka i w pewnym sensie była dokumentem programowym jego pontyfikatu. O wiele częściej niż słowo „misje" pojawia się w nim słowo „ewangelizacja", stanowiąc w tym sensie bardziej kontynuację *Evangelii nuntiandi* niż *Redemptoris missio*.

Pewną nowością w nauczaniu papieża Franciszka, co ma znaczenie dla powszechnego rozumienia Kościoła, jest fakt, że często brał pod uwagę głosy episkopatów z różnych części świata. W *Evangelii gaudium* odwoływał się do głosów biskupów Afryki (nr 62), Azji (nr 62 i 110), Oceanii (nr 118), a także poszczególnych krajów, takich jak Indie (nr 48 i 250), Stany Zjednoczone Ameryki (nr 64), Francji (nr 66), Brazylii (nr 191), Filipin (nr 215) czy Konga (nr 230)[51]. W numerze 16 wprost napisał, że „nie jest rzeczą stosowną, żeby papież zastępował lokalne episkopaty w rozeznaniu wszystkich problemów wyłaniających się na ich terytoriach". Przez cały jego pontyfikat było to wielkie wskazanie na to, że lokalne Kościoły mogą mieć swoją specyfikę. Nie wszystko musi być organizowane na wzór rzymski.

W pierwszym rozdziale *Misyjne przeobrażenie Kościoła* Franciszek zaproponował swoisty neologizm: ***primerar***, tzn. przejmować inicjatywę. Misjonarz często musi wychodzić pierwszy, nie wystarczy reagować na pojawiające się problemy. Przypominał że struktury kościelne powinny stawać się narzędziem dla ewangelizacji świata bardziej niż do zachowania stanu rzeczy. Nie wystarczy zasada, że „zawsze się tak robiło". Podsumowując ten rozdział, Franciszek napisał bardzo mocne słowa: „wolę raczej Kościół poturbowany, poraniony i brudny, bo wyszedł na ulice, niż Kościół chory

[50] Gdzie nawet wraz z miejscowym przywódcą muzułmańskim podpisał deklarację *Wspieranie harmonii religijnej dla dobra ludzkości*, podobną do tej z Abu Dhabi. Por. W. Kluj, *Pope Francis' new peace initiative. Joint statements with Muslim leaders signed in mosques*, „Forum Pedagogiczne" (2025) nr 2, s. 13-22.

[51] Por. W. Kluj, *Nadzwyczajny Miesiąc Misyjny (październik 2019). Od „Maximum illud" do „Querida Amazonia"*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 5-26.

z powodu zamknięcia się i wygody z przywiązania do własnego bezpieczeństwa" (nr 49).

W rozdziale drugim krytykował „domniemane bezpieczeństwo doktrynalne lub dyscyplinarne […] gdzie zamiast ewangelizować, analizuje się i krytykuje innych i zamiast ułatwiać dostęp do łaski, traci się energię na kontrolowanie" (nr 94). Barwnie i bardzo symbolicznie napisał, że w takim kontekście może umacniać się „próżna chwała tych, którzy zadowalają się posiadaniem jakiejś władzy i wolą być raczej generałami pokonanych wojsk niż zwykłymi żołnierzami nadal walczącego oddziału" (nr 96).

Papież pochodzący spoza Europy był szczególnie uważny na wpływ kultur pozaeuropejskich na przeżywanie wiary. W rozdziale trzecim poświęconym głoszeniu Ewangelii napisał m.in.: „Jezus nie mówił Apostołom, by uformowali ekskluzywną, elitarną grupę. Jezus mówi: «Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody» (Mt 28,19)" (nr 113). Wielką wagę teologiczną miały też stwierdzenia „**Łaska zakłada kulturę**, a Boży dar wciela się w kulturę tego, który go przyjmuje" (nr 115) oraz „chrześcijaństwo nie dysponuje jedynym wzorem kulturowym, lecz «pozostając w pełni sobą i dochowując bezwarunkowej wierności orędziu ewangelicznemu i kościelnej tradycji, będzie przybierało także oblicze różnych kultur i narodów, w których zostanie przyjęte i zapuści korzenie»" (nr 116). Przestrzegał też: „Głoszone przez nas orędzie zawiera zawsze jakąś formę kulturową, ale czasem w Kościele ulegamy próżnej sakralizacji własnej kultury" (nr 117) oraz „Nie możemy oczekiwać, żeby wszystkie ludy na wszystkich kontynentach w wyrażaniu wiary chrześcijańskiej naśladowały formy przyjęte przez ludy europejskie w określonym momencie historii" (nr 118).

Nade wszystko jednak przypominał, że wszyscy jesteśmy misjonarzami-uczniami (nr 119-121). Skierował apel do teologów, „aby leżał im na sercu ewangelizacyjny cel Kościoła oraz by nie zadowalali się teologią uprawianą przy stole" (nr 133) oraz przypomniał, że „uniwersytety są uprzywilejowanym środowiskiem, aby przemyśleć i rozwinąć to ewangelizacyjne zadanie w sposób interdyscyplinarny oraz zintegrowany" (nr 134).

Czwarty rozdział adhortacji poruszał kwestie społecznego wymiaru ewangelizacji. „Z serca Ewangelii poznajemy wewnętrzną więź między ewangelizacją i promocją człowieka, która powinna z konieczności wyrazić się i umocnić w całej działalności ewangelizacyjnej" (nr 178). Nie można twierdzić, że religia powinna się ograniczyć do sfery prywatnej: „Kto odważyłby się zamknąć w jakiejś świątyni i wyciszyć orędzie św. Franciszka z Asyżu oraz błogosławionej Teresy z Kalkuty? Oni by tego nie zaakcepto-

wali" (nr 183). Wskazał też, że „najgorszą dyskryminacją, jakiej doświadczają ubodzy, jest brak opieki duchowej […]. Opcja preferencyjna musi głównie przyjąć formę uprzywilejowanej i priorytetowej opieki duchowej" (nr 200).

W numerach 250-254 podjął temat dialogu międzyreligijnego, przypominając, że „Dialog ten jest przede wszystkim rozmową o ludzkim życiu" (nr 250). Zauważył również, że „Ewangelizacja i dialog międzyreligijny, dalekie od przeciwstawiania się sobie, podtrzymują się nawzajem i ożywiają" (nr 251). W nawiązaniu do współczesnych procesów migracyjnych zwrócił uwagę, że szczególnie ważnego znaczenia nabiera dziś relacja z wierzącymi islamu, szczególnie obecnymi w krajach o tradycji chrześcijańskiej. Z jednej strony przypomniał, że jako chrześcijanie powinniśmy przyjąć z szacunkiem islamskich migrantów przybywających do naszych krajów, ale z drugiej wyraził nadzieję, że tak samo będą przyjmowani chrześcijanie w krajach o tradycji islamskiej. Zajmując zaś głos w dyskusji na temat publicznego wpływu religii, napisał, że wielu, nawet intelektualistów i dziennikarzy, stosuje uproszczone uogólnienia, a niektórzy politycy korzystają z tego zamętu, by usprawiedliwić działania dyskryminujące (por. nr 256).

Kończący rozdział piąty może być uznany jako rozwinięcie duchowości misyjnej, o której pisał już Jan Paweł II w *Redemptoris missio*. Część kończąca dokument poświęcona jest Maryi, Matce Ewangelizacji (nr 284-288)[52].

Literatura uzupełniająca

Atłas T., *Dzieło misyjne Kościoła w świetle encykliki „Laudato si'"*, Lumen Gentium (2016) nr 1, s. 109-117.

Atłas T., *Posługa i nauczanie papieża Franciszka w świetle encykliki „Redemptoris missio"*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 27-43.

Błaszczyk W., *Reforma Kurii Rzymskiej a misyjne perspektywy Kościoła,* Lumen Gentium (2023) nr 1, s. 40-70.

Dowłaszewicz S., *Wyzwania dla Kościoła boliwijskiego po Nadzwyczajnym Synodzie Biskupów dla Amazonii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 161-170.

Fucia M., *Misyjne impulsy papieża Franciszka*, Nurt SVD (2024) nr 2, s. 42-56.

[52] Wśród wielu publikacji naukowych o rozumieniu misji przez papieża Franciszka, wspomnieć warto: W.P. Gregory, *Pope Francis' Theology of Mission*, „International Review of Mission" (2022) nr 2, s. 322-351, podkreślający bardziej duchowość papieża otwartą na misje niż analizę jego dokumentów.

Górski J., *Elementy prozy i poezji autochtonicznej w adhortacji „Querida Amazonia"*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 171-177.

Górski J., *Misjologia w świetle „Evangelii gaudium"*, Nurt SVD (2018) nr 2, s. 30-40.

Górzna S., *Dialog z judaizmem w nauczaniu papieża Franciszka*, Nurt SVD (2017) nr 2, s. 516-535.

Górzna S., *Papież Franciszek wobec dialogu z islamem*, CT (2019) nr 1, s. 153-167.

Kacprzyk M., *Reforma struktur Kongregacji Ewangelizacji Narodów według papieża Franciszka*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 124-131.

Kluj W., *Nadzwyczajny Miesiąc Misyjny (październik 2019). Od „Maximum illud" do „Querida Amazonia"*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 5-26.

Kluj W., *Perspektywa misyjna adhortacji „Evangelii gaudium"*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 7-37.

Korban F., *Tożsamość misjonarza w nauczaniu papieża Franciszka*, Nurt SVD (2023) nr 2, s. 8-25.

Kroeger J., *Pope Francis, Priesthood and Mission. Ten Inspirational Insights*, AMis (2016), s. 69-85.

Łysik B., *Duszpasterstwo misyjne według papieża Franciszka*, Nurt SVD (2015) nr 1, s. 8-24.

Piasecki P., *Wyzwania i perturbacje w pełnym zrozumieniu adhortacji „Querida Amazonia"*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 145-160.

Piątkowski M., *Papież Franciszek: animator misyjny odnowionej drogi Kościoła*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 5-23.

Pietrzak A., *Metoda teologiczna latynoamerykańska w pracach Synodu Amazońskiego i w adhortacji „Querida Amazonia"*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 179-195.

Różański J., *Pielgrzymowanie papieża Franciszka do Afryki*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 76-92.

Różański J., *Wyzwania duszpasterskie Kościoła według wybranych dokumentów synodów biskupów Afryki*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 61-75.

Struzik Z., *Synodalność w nauczaniu i praktyce św. Jana Pawła II*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 25-41.

Struzik Z., *Wizja Kościoła w Amazonii według adhortacji „Querida Amazonia" papieża Franciszka*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 125-143.

Szyszka T., *Misyjne impulsy papieża Franciszka*, Nurt SVD (2016) nr 2, s. 140-167.

Szyszka T., *Papież Franciszek jako pielgrzym miłosierdzia i przewodnik wiary w Ameryce Łacińskiej*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 38-75.

Szyszka T., *Zamysł synodalny Kościoła latynoamerykańskiego*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 77-100.

Šimunović M., *Od „Evangelii nuntiandi" do „Evangelii gaudium" – nowa ewangelizacja*, Lumen Gentium (2015) nr 1-2, s. 51-72.

Wojtczak A., *Maryjny tytuł 'Królowa misji' w interpretacji papieża Franciszka*, AMis (2024), s. 7-28.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2016)*, Kultura – Media – Teologia (2019) nr 3 (38), s. 67-114.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2017)*, Kultura – Media – Teologia (2019) nr 4 (39), s. 159-198.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2018)*, Kultura – Media – Teologia (2020) nr 1 (40), s. 116-151.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2019)*, Kultura – Media – Teologia (2020) nr 3 (42), s. 109-160.

Wrzos M., *Pielgrzymki misyjne papieża Franciszka w najważniejszych polskich portalach internetowych*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 93-178.

Wrzos M., *Recepcja Nadzwyczajnego Miesiąca Misyjnego (październik 2019) w ogólnopolskich czasopismach misyjnych. Studium misjologicznoprasoznawcze*, Nurt SVD (2020) nr 2, s. 69-89.

Wrzos M., *Zagraniczne podróże apostolskie papieża Franciszka, w tym misyjne, w najważniejszych krajowych portalach internetowych (lata 2013-2014)*, Kultura – Media – Teologia (2017) nr 1 (28), s. 109-139.

Wrzos M., *Zagraniczne podróże apostolskie papieża Franciszka, w tym misyjne, w najważniejszych krajowych portalach internetowych (rok 2015)*, Kultura – Media – Teologia (2017) nr 4 (31), s. 140-179.

Zawadzki R., *Kontynuacja nauczania Jana Pawła II przez Franciszka na przykładzie spotkań z Indianami w Amazonii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 99-110.

Zawadzki R., *Znaczenie wizyty papieża Franciszka w Puerto Maldonado dla rdzennej ludności Amazonii*, Lumen Gentium (2019) nr 2, s. 109-126.

6. LEON XIV

Papież **Leon XIV** (8.05.2025-) to pierwszy papież-misjonarz w pełnym tego słowa znaczeniu w Stolicy Apostolskiej. Misje stanowią część jego osobistej biografii. Chociaż pochodzi ze Stanów Zjednoczonych, to jednak pracował w Peru jako misjonarz-kapłan w latach 1985-1986 i 1988-1998, a później jako biskup w latach 2014-2023. Wielokrotnie odwołuje się do tego peruwiańskiego doświadczenia misyjnego[53].

W homilii w czasie Mszy św. z okazji Jubileuszu Świata Misyjnego i Jubileuszu Migrantów (5.10.2025) Leon XIV powiedział wprost: „Dzisiaj w historii Kościoła rozpoczyna się nowa epoka misyjna". A następnie wyjaśnił: „Jeśli przez długi okres misję kojarzyliśmy z «wyruszeniem», udaniem się do dalekich krajów, które nie znały Ewangelii lub pogrążone były w ubóstwie, to dziś granice misji nie są już geograficzne". Odwołując się do adhortacji *Evangelii gaudium* swojego poprzednika, stwierdził, że nadszedł czas, abyśmy wszyscy znaleźli się w „permanentnym stanie misji". Wydaje się, że jak dotychczas ta homilia stanowi swoiste programowe streszczenie misyjnej wizji papieża.

Wyraźnie przypomniał o tym podczas spotkania z radą parafialną w rzymskiej parafii pw. Ofiarowania NMP (8.03.2026), gdy podkreślił, że dzisiaj parafia musi stawać się wspólnotą misyjną, wychodzącą i nieczekającą na wiernych, aż sami w niej się pojawią. „Dziś łatwo możemy troszczyć się o materialny wymiar parafii, ale dużo ważniejszy jest wymiar duchowy parafii, a zwłaszcza wymiar misyjny".

---

[53] Zrobił to już w pierwszej swojej adhortacja *Dilexi te* (4.10.2025), a także wiele razy później, np. w *Przesłaniu z okazji XVII Krajowego Kongresu Misyjnego w Meksyku* (3.11.2025), przesłaniu z okazji 10. rocznicy beatyfikacji o. Zbigniewa Strzałkowskiego, o. Michała Tomaszka i ks. Aleksandra Dordi (26.11.2025), *Orędziu na 100. Światowy Dzień Misyjny* (25.01.2026).

Oczywiście papież nie przekreśla konieczności tradycyjnej współpracy misyjnej oraz konieczności powołań misyjnych. W wyżej wspomnianej homilii z 5.10.2025 r. powiedział również: „Zwracam się w szczególności do Kościoła europejskiego: dzisiaj potrzebny jest nowy zryw misyjny, świeckich, zakonników i prezbiterów, którzy ofiarowaliby swoją posługę na ziemiach misyjnych; potrzeba nowych propozycji i doświadczeń powołaniowych zdolnych wzbudzić to pragnienie, zwłaszcza wśród ludzi młodych".

W *Orędziu na 100. Światowy Dzień Misyjny*[54] powrócił do słów swojej homilii wygłoszonej podczas Mszy św. z okazji Jubileuszu Świata Misyjnego i Jubileuszu Migrantów (5.10.2025), że żyjemy już w „nowej epoce misyjnej". Przypomniał, że bycie chrześcijaninem to stawanie się uczestnikiem synowskiej relacji, jaką Jezus przeżywa z Ojcem w Duchu Świętym. „Z tego zjednoczenia wypływa wzajemna komunia między wierzącymi i rodzi się wszelka misyjna płodność […] proces prawdziwej ewangelizacji rozpoczyna się w sercu każdego chrześcijanina, aby następnie rozszerzyć się na całą ludzkość". Następnie przypomniał o trzech wielkich rocznicach misyjnych, które przypadają w roku 2026: 110-lecie Papieskiej Unii Misyjnej, 200-lecie Żywego Różańca oraz 100-lecie Światowego Dnia Misyjnego (zwanego w Polsce Niedzielą Misyjną). Odwołując się do św. Franciszka Ksawerego, św. Franciszka z Asyżu oraz św. Teresy od Dzieciątka Jezus, papież podziękował współczesnym misjonarzom i misjonarkom *ad gentes*, przypominając, że świat i wspólnoty kościelne stale ich potrzebują oraz że powołania misyjne zawsze pozostają darem, o który trzeba się modlić.

Kilka razy odwołując się do współczesnych misjonarzy-męczenników, wskazywał na misyjną płodność, zwłaszcza życia zakonnego oraz kapłaństwa, które swoje źródło mają w wierności Chrystusowi[55]. W tym kontekście warto przytoczyć fragmenty jego przesłania z okazji 10-lecia beatyfikacji polskich misjonarzy-męczenników ojców Zbigniewa Strzałkowskiego i Michała Tomaszka (oraz włoskiego księdza diecezjalnego Aleksandra Dordi z diec. Bergamo) (26.11.2025). Wspominając tych trzech męczenników zamordowanych przez marksistowskich terrorystów spod znaku „Sendero Luminoso", napisał m.in.:

[54] Będzie obchodzony 18.10.2026, ale orędzie zostało podpisane i ogłoszone już 25.01.2026.

[55] Por. Przemówienie do zgromadzenia ogólnego Papieskich Dzieł Misyjnych (22.05.2025); Przemówienie do uczestników kapituł generalnych Stowarzyszenia Misji Afrykańskich, Trzeciego Zakonu Regularnego św. Franciszka oraz formatorów wspólnoty Sług Ducha Pocieszyciela (6.06.2025).

> *Przynieśli ze sobą różne języki, kultury, formacje, charyzmaty, duchowości i sposoby działalności. […] Jednak w Peru ta różnorodność nie stwarzała dystansu, a wręcz przeciwnie, stała się atutem. W Pariacoto i regionie Santa łączyła ich ta sama gorliwość, to samo oddanie i ta sama miłość do ludzi – zwłaszcza najbardziej potrzebujących – nosząc w sercach, z duszpasterską troską, zmartwienia i cierpienia mieszkańców tych ziem.*
>
> *Z racji tego, że sam posługiwałem w tym ukochanym kraju, odnajduję w nich coś głęboko pokrewnego dla każdego, kto doświadczył misji, a jednocześnie istotnego dla całego Kościoła: komunię, która rodzi się, gdy tak różne historie dają się połączyć w Chrystusie i przez Chrystusa, tak że to, kim każdy jest i co wnosi – nie przestając być sobą – ostatecznie łączy się w jedno świadectwo Ewangelii dla dobra i budowania Ludu Bożego. […]*
>
> *Chciałbym zakończyć słowami skierowanymi do młodych ludzi z Peru, Polski, Włoch i z całego świata. Świadectwo Męczenników z Chimbote pokazuje, że życie przynosi owoce w takim stopniu, w jakim otwiera się na Boże wezwanie. Michał miał zaledwie trzydzieści lat, a Zbigniew trzydzieści trzy; pełnili swoją posługę od kilku lat, a jednak w owej młodości, czasem uważanej za niedoświadczoną lub kruchą, Bóg po raz kolejny przypomniał swojemu Kościołowi, że owocność misji nie zależy od czasu trwania drogi, ale od wierności, z jaką się ją przemierza. […]*
>
> *Zapraszam również duchownych – zwłaszcza młodych kapłanów – do hojnego rozważenia możliwości ofiarowania się jako fidei donum, idąc za przykładem bł. Aleksandra; zachęcam biskupów do wspierania zapału młodych kapłanów i pomocy najbardziej potrzebującym Kościołom poprzez braterskie wysyłanie szafarzy, którzy rozszerzają pasterską miłość Chrystusa tam, gdzie jest ona najbardziej potrzebna*[56].

Podsumowując misyjno-misjologiczną myśl pierwszych dziesięciu miesięcy pontyfikatu papieża Leona XIV (do jego pierwszej podróży apostolskiej do Afryki), wydaje się, że najważniejszym jego wskazaniem jest konieczność pewnej zmiany w postrzeganiu misji Kościoła na początku drugiego ćwierćwiecza XXI wieku. Epoka jednokierunkowego świata misyjnego wydaje się kończyć. Nie zaniedbując dotychczasowych tradycyjnych wysiłków, przede wszystkim trzeba odchodzić od zbyt geograficznego modelu misji na rzecz bardziej egzystencjalnego. Misje to nie (tylko) sprawa działalności „gdzieś

[56] *Przesłanie Leona XIV o męczennikach z Chimbote [z okazji 10. rocznicy beatyfikacji o. Zbigniewa Strzałkowskiego, o. Michała Tomaszka i ks. Aleksandra Dordi]*, „Biuletyn Centrum Informacyjnego Zakonów" (2025) nr 49, s. 1-2.

daleko, na terenach misyjnych", ale biorąc pod uwagę łatwość podróżowania i wielkie migracje, także niechrześcijan, pierwszej ewangelizacji potrzebują również mieszkańcy europejskich, w tym polskich, miast i wiosek. Z drugiej zaś strony, biorąc pod uwagę ogólnoświatową sieć kontaktów przez Internet, zwłaszcza media społecznościowe, a także stale rosnącą rzeczywistość sztucznej inteligencji, każdy ochrzczony może się znaleźć na „pierwszej linii misyjnej". To, co wspominał już Jan Paweł II w *Redemptoris missio* o osłabieniu znaczenia określeń geograficznych w rozumieniu misji, będzie się nasilać.

PODSUMOWANIE

Praktyka i doktryna misyjna papieży starożytności, szczególnie Grzegorza Wielkiego, ujawnia trzy kluczowe rysy: promocję monastycyzmu jako narzędzia misyjnego, rozwój strategii pastoralnych stanowiących podstawę średniowiecznej teorii misji oraz osobiste wspieranie ewangelizacji, zwłaszcza na Wyspach Brytyjskich i wśród ludów germańskich. Istotną rolę odgrywały także żony władców, które miały realny wpływ na chrystianizację dworów i społeczeństw.

We wczesnym średniowieczu papieże coraz wyraźniej wspierali wspólnoty monastyczne i gorliwych biskupów, działając we współpracy z monarchami. Tworzyli nowe struktury kościelne, zatwierdzali hierarchię i wysyłali legatów, koncentrując działalność misyjną na peryferiach ówczesnej Europy (kraje skandynawskie, słowiańskie i nadbałtyckie). W tego typu działaniu masowy chrzest dużych grup często poprzedzał pogłębione nauczanie wiary, co wymuszało inne metody misyjne. Głównymi wykonawcami tej wizji byli benedyktyni, a później cystersi i premonstratensi. Ewangelizacja tego okresu bywała uwikłana w logikę krucjat.

W XIII-XV wieku papieska doktryna misyjna coraz silniej akcentowała pokojową ewangelizację, prowadzoną głównie przez franciszkanów i dominikanów, zgodnie z zasadami formułowanymi m.in. przez Honoriusza III i Grzegorza IX. Zwracano uwagę na konieczność przygotowania językowego misjonarzy. Założone zostało pierwsze biskupstwo w Chanbałyku (Pekinie). Równocześnie zagrożenie islamskie oraz kontakty z Mongołami wpływały na łączenie misji z polityką i działaniami zbrojnymi, co spotęgowało się po upadku Konstantynopola (1453).

Z uwagi na brak własnych środków finansowych i flot dalekomorskich papiestwo musiało opierać się na potęgach kolonialnych, głównie Hiszpanii

i Portugalii, mimo narzucanych przez to ograniczeń. Reformy potrydenckie przyczyniły się do wzrostu entuzjazmu misyjnego i ostatecznie do powstania *Congregatio de Propaganda Fide* (1622). Czas misji papieskich to czas wielu oryginalnych prób ewangelizacyjnych, które niekiedy trudno było ocenić w Europie (spory akomodacyjne, model misji-redukcji). Symboliczny kres tej epoki wyznaczają zakazy akomodacyjne dla Chin (1742) i Indii (1744) oraz kasata jezuitów (1773), a w końcu uwięzienie Piusa VI.

Nowa rzeczywistość międzynarodowa zaczęła się tworzyć od początków XIX w. wraz z wielką ekspansją gospodarczo-kolonialną państw europejskich. Rozwój komunikacji morskiej połączony z podbojem kolonialnym z jednej strony umożliwił misjonarzom docieranie do nowych zakątków świata, ale z drugiej mocno związał misje kulturowo z perspektywą europocentryczną. Odnowa misyjna rozpoczęła się od ruchu wielkiej odnowy duchowej, która obejmowała również troskę o ludzi, którzy jeszcze nie znają Chrystusa. W XIX stuleciu papieże odbudowali struktury misyjne, stopniowo oddzielając misje od interesów kolonialnych i nadając im charakter globalny. Grzegorz XVI i Pius IX rozwijali sieć wikariatów apostolskich, a Leon XIII uczynił z misji scentralizowany apostolat światowy, akcentując niezależność misji od polityki.

Dwudziestowiecznym przełomem stał się najpierw list *Maximum illud* Benedykta XV (1919), postulujący zerwanie z kolonializmem, formację duchowieństwa lokalnego i szacunek dla kultur. Pius XI i Pius XII konsekwentnie realizowali tę wizję, uznając dojrzałość Kościołów misyjnych i ich zdolność do samodzielnego rozwoju oraz posyłania misjonarzy. Pontyfikat Jana XXIII otworzył drogę do Soboru Watykańskiego II i dekretu *Ad gentes* wpisującego się w wielką refleksję Kościoła nad własną tajemnicą.

Ostatnia część książki poświęcona była nauczaniu misyjnemu papieży posoborowych, począwszy od Pawła VI, przez Jana Pawła II, Benedykta XVI, Franciszka i częściowo Leona XIV. Zmienia się nie tylko świat wokół nas, ale również oblicze Kościoła. Przestaje być Kościołem europocentrycznym. Coraz głośniej słychać też głos katolików innych kontynentów, którego najlepszym symbolem stają się wybory papieży Franciszka i Leona XIV, którzy choć nie odcinają się od tradycji, to jednak wprowadzają spojrzenie z innej perspektywy geograficznej i niekiedy teologicznej. Misje przechodzą od modelu kolonialno-europejskiego do wizji Kościoła zakorzenionego lokalnie, opartego na szacunku dla kultur i współodpowiedzialności za szerzenie wiary w świecie.

Procesy globalizacyjne i imigracje na wielką skalę oraz rozwój świata cyfrowego sprawiają, że coraz więcej ludzi nieznających Chrystusa i nieutożsamiających się z Jego Kościołem żyje pośród nas, w Europie czy Azji, albo jest z nami w kontakcie online. Jest to ruch, którego nie zatrzymają żadne lokalne inicjatywy. Wydaje się więc, że nie przekreślając znaczenia misjonarzy w tradycyjnym znaczeniu, trzeba będzie zwrócić większą uwagę na globalne zjawisko migracji na niespotykaną dotąd skalę, nie tylko w kontekście społecznym, ale również w wymiarze eklezjalnym. Wielkie migracje z jednej strony ułatwiają wymianę idei i pewną unifikację sposobów przeżywania wiary, ale z drugiej zachowują zawsze pewien rys lokalny. Od dawna w kręgach misjologicznych krążyło pojęcie „glokalizacji", tzn. misje są z jednej strony globalne, a z drugiej strony mają zawsze odniesienie do lokalnej wspólnoty, tak jak Kościół jest powszechny, a jednocześnie lokalny.

Wśród innych wielkich nowych wyzwań dla ewangelizacji w świecie współczesnym jest także dynamiczny, na niespotykaną dotąd skalę, rozwój komunikacji oraz sztucznej inteligencji, które mogą wpływać na formy przeżywania wiary.

Jeszcze inną perspektywą, którą mocno podkreślał papież Franciszek, są kwestie związane z ekologią holistyczną, a więc również uwzględniającą człowieka w świecie stworzonym.

Oczywiście stwierdzenia te nie mogą przesłonić prawdy, że stale są i będą potrzebni misjonarze udający się, aby zakładać nowe Kościoły w różnych regionach świata, gdzie jeszcze nie ma dojrzałych wspólnot wiary. Wydaje się, że ten proces w odniesieniu do niektórych regionów świata powinien się nawet nasilić.

BIBLIOGRAFIA

NAUCZANIE PAPIESKIE I SOBOROWE (W PORZĄDKU CHRONOLOGICZNYM)

Grzegorz I, *List XI, 56* (18.07.601), w: *Listy*, t. IV, Warszawa 1955, s. 121-122.

Mikołaj I, *Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum*, w: Mikołaj I, *Epistolae et decreta*, 97, 41 (anno 866), PL 119, 995.

Eugeniusz III, *Quantum praedecessores*, bulla (1.12.1145), w: https://sourcebooks.fordham.edu/source/eugene3-2cde.asp (31.03.2026).

Grzegorz VIII, *Audita tremendi*, bulla (29.10.1187), w: https://www.eduarddeboer.org/audita-tremendi-op-72/ (31.03.2026).

Czwarty Sobór Laterański (1215), Konstytucja 71: *Ad liberandam*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski, t. 2 (869-1312), Konstantynopol IV, Lateran I, Lateran II, Lateran III, Lateran IV, Lyon I, Lyon II, Vienne*, Kraków 2007, s. 314-325.

Honoriusz III, *Vineae Domini custodes*, bulla (10.06.1225), w: https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1225-10-07__SS_Honorius_III__Vineae_Domini_Custodes__ES.doc.html (31.03.2026).

Grzegorz IX, *Cum hora undecima*, bulla (15.02.1235), BMiss, t. 1, s. 15-16.

Innocenty IV, *Dilectis Filiis OFM*, pismo (21.03.1245), BMiss, t. 1, s. 17-20.

Drugi Sobór Lyoński (1274), Konstytucja 1: *Zelus fidei*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski, t. 2 (869-1312), Konstantynopol IV, Lateran I, Lateran II, Lateran III, Lateran IV, Lyon I, Lyon II, Vienne*, Kraków 2007, s. 400-413.

Klemens V, *Dilectis Filiis OFM*, pismo (23.07.1307), BMiss, t. 1, s. 20-21.

Eugeniusz IV, *Sicut dudum*, bulla (13.01.1435), w: https://documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1435-01-13__SS_Eugenius_IV__Sicut_Dudum__EN.doc.html (31.03.2026).
Mikołaj V, *Dum diversas*, bulla (18.06.1452), w: https://doctrineofdiscovery.org/dum-diversas (31.03.2026).
Mikołaj V, *Romanus pontifex*, bulla (8.01.1455), w: https://doctrineofdiscovery.org/the-bull-romanus-pontifex-nicholas-v/ (31.03.2026).
Kalikst III, *Inter caetera*, bulla (13.03.1456), w: https://doctrineofdiscovery.org/inter-caetera/ (31.03.2026).
Sykstus IV, *Aeterni regis*, bulla (21.06.1481), w: https://gem.university/wp-content/uploads/documents/pdf/history/aeterniregis.pdf (31.03.2026).
Aleksander VI, *Inter caetera* [pierwsza bulla] (3.05.1493), tł. P.A. Sokołowski, Nurt SVD, (2004) z. 1, s. 185-189.
Aleksander VI, *Inter caetera* [druga bulla] (4.05.1493), tł. P.A. Sokołowski, Nurt SVD, (2004) z. 1, s. 189-195. Dawniejsze tłumaczenie, BMiss, t. 1, s. 21-26.
Aleksander VI, *Eximiae devotionis*, bulla (4.05.1493), BMiss, t. 1, s. 26-28.
(31.03.2026).
Paweł III, *Altitudo Divinii Consilii*, konstytucja (1.06.1537), BMiss, t. 1, s. 28-32.
Paweł III, *Sublimis Deus*, bulla (2.06.1537), polskie tłumaczenie: http://pl.soc.religia.narkive.com/RdQLw8Yv/pawe-iii-encyklika-sublimus-dei-1537-o-indianach (1.09.2018).
Sykstus V, *Immensa aeterni Dei*, bulla (22.01.1588), tekst łaciński, w: https://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1588-02-11,_SS_Sixtus_V,_Constitutio_'Immensa_Aeterni',_LT.pdf (31.03.2026).
Grzegorz XV, *Inscrutabili Divinae providentiae*, konstytucja (22.06.1622), BMiss, t. 1, s. 32-37.
Benedykt XIV, *Immensa pastorum*, bulla (22.12.1741), w: https://elibruyere.github.io/Immensa-pastorum/ (31.03.2026).
Benedykt XIV, *Ex quo singulari*, konstytucja apostolska (5.07.1742), BMiss, t. 1, s. 58-86.
Benedykt XIV, *Omnium sollicitudinum*, konstytucja (12.09.1744), BMiss, t. 1, s. 87-135.
Grzegorz XVI, *In supremo apostolatus*, konstytucja (3.12.1839), BMiss, t. 1, s. 136-139.
Grzegorz XVI, *Probe nostis*, encyklika (15.08.1840), BMiss, t. 1, s. 140-146.

Leon XIII, *Grande munus*, encyklika (30.09.1880), w: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_30091880_grande-munus.html (31.03.2026).
Leon XIII, *Sancta Dei civitas*, encyklika (3.12.1880), BMiss, t. 1, s. 147-154.
Leon XIII, *In plurimis*, encyklika (3.05.1888), BMiss, t. 1, s. 154-172.
Leon XIII, *Catholicae Ecclesiae*, encyklika (20.11.1890), BMiss, t. 1, s. 172-177.
Leon XIII, *Ad extremas Orienitis oras*, list (24.01.1893), BMiss, t. 1, s. 177-183.
Leon XIII, *Christi nomen et regnum*, encyklika (24.12.1894), BMiss, t. 1, s. 183-187.
Pius X, *In Apostolicum*, list apostolski (25.03.1904), BMiss, t. 1, s. 187-190.
Pius X, *Lacrimabili statu Indorum*, encyklika (7.06.1912), BMiss, t. 1, s. 190-195.
Benedykt XV, *Dei providentis arcano*, motu proprio (1.05.1917), BMiss, t. 1, s. 197-199.
Benedykt XV, *Orientis catholici*, motu proprio (15.10.1917), w: https://www.vatican.va/content/benedict-xv/la/motu_proprio/documents/hf_ben-xv_motu-proprio_19171015_orientis-catholici.html (31.03.2026).
Benedykt XV, *Maximum illud*, list apostolski (30.11.1919), BMiss, t. 1, s. 200-216. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 5-24.
Pius XI, *Romanorum Pontificum*, motu proprio (3.05.1922), BMiss, t. 1, s. 216-221. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 25-30.
Pius XI, *Accipietis virtutem*, homilia w uroczystość Zesłania Ducha Świętego (4.06.1922), BMiss, t. 1, s. 221-228. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 31-38.
Pius XI, *Ad ipsis*, list (13.02.1923), *Orzeczenia papieskie*, s. 72-78. Nowe tłumaczenie, w: *Stolica Apostolska a Chiny współczesne. Dokumenty i wypowiedzi Papieży dotyczące Chin czasów nowszych*, B. Wodecki (oprac.), Pieniężno 2002, s. 31-35.
Pius XI, *Rerum Ecclesiae*, encyklika (28.02.1926), BMiss, t. 1, s. 235-255. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 46-71.
Pius XI, *Iniquis Afflictisque*, encyklika (18.11.1926), w: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_18111926_iniquis-afflictisque.html (31.03.2026).
Pius XI, *Rerum Orientalium*, encyklika (8.09.1928), w: https://www.vatican.va/content/pius-xi/la/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19280908_rerum-orientalium.html (31.03.2026).

Pius XI, *Przemówienie na uroczystość zamknięcia Wystawy Misyjnej* (10.01.1928), BMiss, t. 1, s. 228-233. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 39-45.

Pius XI, *Decessor noster*, motu proprio (24.06.1929), BMiss, t. 1, s. 259-264. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 81-82.

Pius XI, *Vix ad*, motu proprio (24.06.1929), BMiss, t. 1, s. 264-270. Dawne tłumaczenie w: *Orzeczenia papieskie*, s. 84-90.

Pius XI, *Acerba Animi*, encyklika (29.09.1932), w: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_29091932_acerba-animi.html (31.03.2026).

Pius XI, *Nos es muy conocida*, encyklika (28.03.1937), w: https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_28031937_nos-es-muy-conocida.html (31.03.2026).

Pius XII, *Summi pontificatus*, encyklika (20.10.1939), w: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/summi_pontificatus_20101939.html (31.03.2026).

Pius XII, *Saeculo exeunte octavo* (13.06.1940), w: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_13061940_saeculo-exeunte-octavo.html (31.03.2026).

Pius XII, *Mystici Corporis*, encyklika (29.06.1943), w: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/mystici_corporis_29061943 (31.03.2026).

Pius XII, *Mediator Dei*, encyklika (20.11.1947), w: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/mediator_dei_20111947 (31.03.2026).

Pius XII, *In auspicando*, adhortacja (28.02.1948), w: https://www.vatican.va/content/pius-xii/la/apost_exhortations/documents/hf_p-xii_exh_19480628_in-auspicando-super.html (31.03.2026).

Pius XII, *Evangelii praecones*, encyklika (2.06.1951), BMiss, t. 1, s. 289-318.

Pius XII, *Ad Sinarum gentem*, encyklika (7.10.1954), w: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_07101954_ad-sinarum-gentem.html (31.03.2026).

Pius XII, *Fidei donum*, encyklika (21.04.1957), BMiss, t. 1, s. 318-339.

Pius XII, *Ad apostolorum principis*, encyklika (29.06.1958), w: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_29061958_ad-apostolorum-principis.html (31.03.2026).

Jan XXIII, *Ad Petri cathedram*, encyklika (29.06.1959), w: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_29061959_ad-petri.html (31.03.2026).

Jan XXIII, *Princeps pastorum*, encyklika (28.11.1959), BMiss, t. 1, s. 339-370.

Jan XXIII, *Mater et Magistra*, encyklika (15.05.1961), w: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html (31.03.2026).

Jan XXIII, *Humanae salutis*, konstytucja (25.12.1961), w: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/la/apost_constitutions/1961/documents/hf_j-xxiii_apc_19611225_humanae-salutis.html (31.03.2026).

Jan XXIII, *Pacem in terris*, encyklika (11.04.1963), w: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html (31.03.2026).

Paweł VI, *Ecclesiam suam*, encyklika, (6.08.1964), w: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/encykliki/ecclesiam_suam_06081964 (31.03.2026).

Drugi Sobór Watykański, *Lumen gentium* – Konstytucja dogmatyczna o Kościele (21.11.1964), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 104-166.

Drugi Sobór Watykański, *Nostrae aetate* – Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich (28.10.1965), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 333-337.

Drugi Sobór Watykański, *Apostolicam actuositatem* – Dekret o apostolstwie świeckich (18.11.1965), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 377-401.

Drugi Sobór Watykański, *Ad gentes* – Dekret o działalności misyjnej Kościoła (7.12.1965), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 433-471.

Drugi Sobór Watykański, *Dignitatis humanae* – Deklaracja o wolności religijnej (7.12.1965), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 410-421.

Drugi Sobór Watykański, *Gaudium et spes* – Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym (7.12.1965), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 526-606.

Paweł VI, *Ecclesiae sanctae*, motu proprio (6.08.1966), BMiss, t. 1, s. 420-422.

Paweł VI, *Graves et increscentes*, list apostolski (5.09.1966), BMiss, t. 2, s. 24-31.

Paweł VI, *Populorum progressio*, encyklika (26.03.1967), BMiss, t. 2, s. 31-69.

Paweł VI, *Regimini Ecclesiae*, konstytucja apostolska (15.08.1967), w: https://www.vatican.va/content/paul-vi/la/apost_constitutions/documents/hf_p-vi_apc_19670815_regimini-ecclesiae-universae.html (31.03.2026).

Paweł VI, *Africae terrarium*, orędzie (29.10.1967), BMiss, t. 2, s. 72-99.

Paweł VI, *Humanae vitae*, encyklika (25.07.1968), w: https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_25071968_humanae-vitae.html (31.03.2026).

Paweł VI, *Octogesima adveniens*, list apostolski (14.05.1971), w: https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens.html (31.03.2026).

Paweł VI, *Evangelii nuntiandi*, adhortacja (8.12.1975), w: https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, encyklika (4.03.1979), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Catechesi tradendae*, adhortacja (16.10.1979), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_16101979_catechesi-tradendae.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Dives in misericordia*, encyklika (30.11.1980), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30111980_dives-in-misericordia.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Egregiae virtutis*, list apostolski (31.12.1980), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/la/apost_letters/1980/documents/hf_jp-ii_apl_31121980_egregiae-virtutis.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, adhortacja (22.11.1981), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_19811122_familiaris-consortio.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Redemptionis donum*, adhortacja (25.03.1984), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_25031984_redemptionis-donum.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Slavorum Apostoli*, encyklika (2.06.1985), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_19850602_slavorum-apostoli.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Dominum et Vivificantem*, encyklika (18.05.1986), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_18051986_dominum-et-vivificantem.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Redemptoris Mater*, encyklika (25.03.1987), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031987_redemptoris-mater.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Sollicitudo rei socialis*, encyklika (30.12.1987), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Christifideles laici*, adhortacja (30.12.1988), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_30121988_christifideles-laici.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Los caminos del Evangelio*, list apostolski (29.06.1990), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/es/apost_letters/1990/documents/hf_jp-ii_apl_29061990_v-centenary-evang-new-world.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Redemptoris missio*, encyklika (7.12.1990), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_07121990_redemptoris-missio.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Centesimus annus*, encyklika (1.05.1991), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Pastores dabo vobis*, adhortacja (25.03.1992), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_25031992_pastores-dabo-vobis.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Tertio millenio adveniente*, list apostolski (10.11.1994), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_letters/1994/documents/hf_jp-ii_apl_19941110_tertio-millennio-adveniente.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Ut unum sint*, encyklika (25.05.1995), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25051995_ut-unum-sint.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Ecclesia in Africa*, adhortacja (14.09.1995), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_14091995_ecclesia-in-africa.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Vita consecrata*, adhortacja (25.03.1996), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_25031996_vita-consecrata.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Nowa nadzieja dla Libanu*, adhortacja (10.05.1997), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_19970510_lebanon.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Ecclesia in America*, adhortacja (22.01.1999), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_22011999_ecclesia-in-america.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Ecclesia in Asia*, adhortacja (6.11.1999), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_06111999_ecclesia-in-asia.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Novo millenio ineunte*, list apostolski (6.01.2001), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_letters/2001/documents/hf_jp-ii_apl_20010106_novo-millennio-ineunte.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Ecclesia in Oceania*, adhortacja (22.11.2001), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_20011122_ecclesia-in-oceania.html (31.03.2026).

Jan Paweł II, *Ecclesia de Eucharistia*, encyklika (17.04.2003), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_20030417_eccl-de-euch.html (31.03.2026).

Benedykt XVI, *Deus caritas est*, encyklika (25.12.2005), w: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20051225_deus-caritas-est.html (31.03.2026).

Benedykt XVI, *Do Kościoła w Chińskiej Republice Ludowej*, list (27.05.2007), w: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/letters/2007/documents/hf_ben-xvi_let_20070527_china.html (31.03.2026).

Benedykt XVI, *Africae munus*, adhortacja (19.11.2011), w: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20111119_africae-munus.html (31.03.2026).

Benedykt XVI, *Ecclesia in Medio Oriente*, adhortacja (14.09.2012), w: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20120914_ecclesia-in-medio-oriente.html (31.03.2026).

Franciszek, *Evangelii gaudium*, adhortacja (24.11.2013), w: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (31.03.2026).

Franciszek, *Laudato si'*, encyklika (24.05.2015), w: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html (31.03.2026).

Franciszek, Ahmad al-Tayyeb, *Dokument o ludzkim braterstwie dla światowego pokoju i współistnienia* (4.02.2019), w: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (31.03.2026).

Franciszek, *Querida Amazonia*, adhortacja (2.02.2020), w: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20200202_querida-amazonia.html (31.03.2026).

Franciszek, *Fratelli tutti*, encyklika (3.10.2020), w: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html (31.03.2026).

Franciszek, *C'est la confiance*, adhortacja (15.10.2023), w: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/20231015-santateresa-delbambinogesu.html (31.03.2026).

Leon XIV, *Przemówienie do zgromadzenia ogólnego Papieskich Dzieł Misyjnych* (22.05.2025), w: https://www.vatican.va/content/leo-xiv/pl/speeches/2025/may/documents/20250522-pom.html (31.03.2026).

Leon XIV, *Przemówienie do uczestników kapituł generalnych Stowarzyszenia Misji Afrykańskich, Trzeciego Zakonu Regularnego św. Franciszka oraz formatorów wspólnoty Sług Ducha Pocieszyciela* (6.06.2025),

w: https://www.vatican.va/content/leo-xiv/pl/speeches/2025/june/documents/20250606-capitoli-generali.html (31.03.2026).

Leon XIV, *Dilexi te*, adhortacja (4.10.2025), w: https://www.vatican.va/content/leo-xiv/pl/apost_exhortations/documents/20251004--dilexi-te.html (31.03.2026).

Leon XIV, *Przesłanie z okazji XVII Krajowego Kongresu Misyjnego w Meksyku* (3.11.2025), w: https://www.magisterium.com/pl/search/941cd575-45dc-4076-bb94-bdea97d0a8f1 (31.03.2026).

Leon XIV, *Przesłanie o męczennikach z Chimbote [z okazji 10. rocznicy beatyfikacji o. Zbigniewa Strzałkowskiego, o. Michała Tomaszka i ks. Aleksandra Dordi]* (26.11.2025), w: „Biuletyn Centrum Informacyjnego Zakonów" (2025) nr 49, s. 1-2.

Leon XIV, *Orędzie na 100. Światowy Dzień Misyjny* (25.01.2026), w: https://www.vatican.va/content/leo-xiv/pl/messages/mission/documents/20260125-giornata-missionaria.html (31.03.2026).

DOKUMENTY DYKASTERII RZYMSKICH (W PORZĄDKU CHRONOLOGICZNYM)

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Dekret* [o pielęgnowaniu studium języków] (16.10.1623), BMiss, t. 1, s. 38-39.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Dekret* [o wyznaczaniu na misje tylko najlepszych] (2.05.1625), BMiss, t. 1, s. 39-40.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Orzeczenie* [nawet podczas prześladowań pozostawać na miejscu] (12.04.1646), BMiss, t. 1, s. 40-41.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Dekret* [tylko najbardziej wypróbowanych należy posyłać na misje] (18.02.1658), BMiss, t. 1, s. 41.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Instrukcja dla wikariuszy apostolskich, udających się do prowincji chińskich: Tonkinu i Kochinchiny* (1659), w: BMiss, t. 1, s. 41-56.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Dekret* [o ustanawianiu kleru rodzimego] (22.02.1663), BMiss, t. 1, s. 56.

Kongregacja Świętego Oficjum, *Orzeczenie* [dotyczące niewolnictwa ludności afrykańskiej i innych ludów pierwotnych] (20.03.1686), BMiss, t. 1, s. 57-58.

Kongregacja Rytów, *Il Consiglio Superiore* [reskrypt ustanawiający przedostatnią niedzielę października Światowym Dniem Misyjnym „Niedzielą Misyjną"] (14.04.1926), BMiss, t. 1, s. 255-257.

Kongregacja Rytów, *Quam laeto animi* [św. Teresa od Dzieciątka Jezus ustanowiona patronką misji na równi ze św. Franciszkiem Ksawerym] (14.12.1927), BMiss, t. 1, s. 258-259.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Excellentia Vestra* (28.05.1935) [pierwsza pozytywna po 200 latach wypowiedź w sprawie sporów akomodacyjnych], BMiss, t. 1, s. 270-274.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Pluries instanterque* (26.05.1936) [drugie złagodzenie zakazów akomodacyjnych], BMiss, t. 1, s. 275-279.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Non semel* (9.06.1939) [aby misjonarze nie wypowiadali się negatywnie o krajach, w których pracują], BMiss, t. 1, s. 279-280.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Plane compertum* (8.12.1939) [trzeci dekret zezwalający oddawać cześć Konfucjuszowi i zmarłym przodkom], BMiss, t. 1, s. 283-285.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, *Super dubium* (9.04.1940) [to samo co dotyczy rytów chińskich dotyczy też rytów malabarskich], BMiss, t. 1, s. 285-286.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Cette S.C. de Propaganda Fide* (7.09.1967) [o fakultetach przełożonych wyższych na terenach misyjnych], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 554-559.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Cum in constitutione* (26.02.1968) [o członkach pomocniczych i konsultorach Kongregacji], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 608-617.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Quo aptius* (24.02.1969) [o współpracy misyjnej], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 618-629.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Relationes in territoriis* (24.02.1969) [o relacjach między ordynariuszami miejsca a instytutami misyjnymi], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 630-645. Tekst polski: w: E. Sztafrowski (tłum. i oprac.), *Poso-*

borowe prawodawstwo kościelne (dokumenty prawno-liturgiczne), t. II, z. 2, Warszawa 1970, s. 18-33.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Nello studio di rinnovamento* (17.05.1970) [o powołaniu misyjnym i formacji przyszłych misjonarzy], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 646-653.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Notre temps* (17.05.1970) [o misyjnej roli świeckich], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 654-689.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Puisque la „Ratio"* (17.05.1970) [o misyjnej formacji przyszłych kapłanów], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 690-697.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Fine specifico* (24.04.1971) [o współpracy misyjnej], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 698-703.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *La fonction évangélisatrice* (19.11.1975) [o roli kobiet w ewangelizacji], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 720-751.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Comme le sait déjà* (22.02.1976) [o wkładzie diecezji w dzieło misji], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 872-877.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Al fine di promuovere* (10.09.1976) [o koordynacji działalności misyjnej], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 878-879.

Kongregacja Ewangelizacji Narodów i Kongregacja ds. Zakonów, *From October* (3.06.1978) [o życiu zakonnym w Afryce), w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 880-897.

Kongregacja ds. Duchowieństwa, Instrukcja *Postquam apostoli* (25.03.1980) [zachęca do dzielenia się kapłanami – nierówność w rozmieszczeniu kapłanów], w: vatican.va/roman_curia/congregations/cclergy/documents/rc_con_cclergy_doc_25031980_post_en.html (31.03.2026).

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Créées à l'initiative*, (26.06.1980) [nowy statut Papieskich Dzieł Misyjnych], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 950-987.

Kodeks Prawa Kanonicznego (1983 z poprawkami), w: https://www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/cic_index_en.html (31.03.2026).

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Riscontro la sua pregiata* (2.05.1984) [stowarzyszenia misyjne są stowarzyszeniami życia apostolskiego], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 994-998.

Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o pewnych aspektach teologii wyzwolenia Libertatis nuntius* (6.08.1984), w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_pl.html (31.03.2026).

Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu Libertatis conscientia* (22.03.1986), w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19860322_freedom-liberation_pl.html (31.03.2026).

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *La Congregazione per l'Evangelizzazione* (25.04.1987) [formacja w wyższych seminariach duchownych], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 1074-1087.

Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wiara i inkulturacja* (1988), w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1988_fede-inculturazione_pl.html (31.03.2026).

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *Le giovani Chiese* (1.10.1989) [kapłani diecezjalni Kościołów misyjnych], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 1092-1157.

Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich (1990 z poprawkami), w: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/la/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_19901018_index-codex-can-eccl-orient.html (31.03.2026).

Katechizm Kościoła Katolickiego (1992), w: https://www.vatican.va/archive/ENG0015/_INDEX.HTM (31.03.2026).

Kongregacja Ewangelizacji Narodów, *In questo periodo storico* (3.12.1993) [Przewodnik dla katechistów na terytoriach misyjnych], w: *Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana*, Bologna 1997, t. 1, s. 1438-1497.

Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Chrześcijaństwo i religie* (1997), w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1997_cristianesimo-religioni_pl.html (31.03.2026).

Kongregacja Nauki Wiary, *Nota doktrynalna na temat niektórych aspektów ewangelizacji* (3.12.2007), w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20071203_nota-evangelizzazione_pl.html (31.03.2026).

Kongregacja Nauki Wiary, *Responsum* [na pytania dotyczące ważności chrztu udzielonego formułą „My chrzcimy ciebie …"] (24.06.2020), w: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20080201_validity-baptism_pl.html (31.03.2026).

BIBLIOGRAFIA POMOCNICZA

Aaij M., Godlove S., *A Companion to Boniface*, Leiden 2020.

Adamiak G., *Inspiracje dla misyjnej działalności Kościoła w encyklikach Benedykta XVI*, AMis (2021), s. 41-59.

Adamiak G., *Kościół katolicki na Islandii do roku 1264*, AMis (2019), s. 41-57.

Adamiak G., *Misyjne nauczanie Jana Pawła II podczas pielgrzymek do Polski*, AMis (2020), s. 35-56.

Adamiak G., *Początki ewangelizacji Islandii*, AMis (2018), s. 23-39.

Amatus S., *Posłowie japońscy do Pawła V biskupa rzymskiego, naród i droga ich*, Kraków 1616.

Andrzejak A., *Realizacja dekretu „Ad gentes" w Polsce (1965-2005)*, AMis (2006), s. 37-57.

Artymiak A., *Dziedzictwo pierwszych ludów a współczesne problemy mieszkańców Oceanii w świetle posynodalnej adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Ecclesia in Oceania"*, AMis (2003), s. 239-244.

Atłas T., *Dzieło misyjne Kościoła w świetle encykliki „Laudato si'"*, Lumen Gentium (2016) nr 1, s. 109-117.

Atłas T., *Posługa i nauczanie papieża Franciszka w świetle encykliki „Redemptoris missio"*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 27-43.

Atłas T., *Posługa i współpraca misyjna w świetle encykliki „Deus caritas est"*, AMis (2008), s. 69-75.

Balard M., *Croisades*, w: *Dictionnaire*, s. 487-491.

Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3* – *Czasy nowożytne 1758-1914*, Warszawa 1991.

Barbiche B., *Clément VIII*, w: *Dictionnaire*, s. 380-383.

Barkowski F.R., *Krucjata połabska 1147*, Warszawa 2017.

Bartnik C., *O powołaniu narodów do Chrystusa*, „Vox Patrum" (1984), s. 41-59.

Basałaj M., *Misje w nauczaniu papieży Benedykta XV i Piusa XI*, AMis (2008), s. 55-58.

Beda Czcigodny, *Dzieje Kościoła Anglów*, Warszawa 2020.

Bednarz M., *Ignacy Franciszek Zapolski SJ, dyplomata i misjonarz w Persji pod koniec XVII w.*, w: F.A. Plattner, *Gdy Europa szukała Azji*, Kraków 1975, s. 371-386.

Bednarz M., *Spór o obrządki chińskie i malabarskie XVII-XX w.*, w: F.A. Plattner, *Gdy Europa szukała Azji*, Kraków 1975, s. 286-302.

Bejze B., *Sobór Watykański II,* w: Z. Pawlak (red.), *Katolicyzm A-Z*, Łódź 1989, s. 415-416.

Berger D., *Cum Nimis Absurdum and the Conversion of the Jews*, „The Jewish Quarterly Review" (1979) nr 1, s. 41-49.

Bevans S.P., Schroeder R.P., *Constants in Context. A Theology of Mission for Today*, Maryknoll 2004.

Będziński M., *Personalistyczna misjologia Jana Pawła II*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 44-63.

Błaszczyk W., *Misyjność Kościoła w nauczaniu Pawła VI*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 50-68.

Błaszczyk W., *Reforma Kurii Rzymskiej a misyjne perspektywy Kościoła,* Lumen Gentium (2023) nr 1, s. 40-70.

Borromeo A., *Grégoire XIII*, w: *Dictionnaire*, s. 760-763.

Borromeo A., *Paul IV*, w: *Dictionnaire*, s. 1268-1269.

Bosch D.J., *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, Maryknoll 1991 (polskie tłumaczenie *Oblicza misji chrześcijańskiej. Zmiany paradygmatu w teologii misji*, Katowice 2010).

Boutry Ph., *Clément XIII*, w: *Dictionnaire*, s. 392-394.

Boutry Ph., *Clément XIV*, w: *Dictionnaire*, s. 394-397.
Boutry Ph., *Grégoire XV*, w: *Dictionnaire*, s. 764-767.
Boutry Ph., *Grégoire XVI*, w: *Dictionnaire*, s. 767-773.
Boutry Ph., *Léon XII*, w: *Dictionnaire*, s. 1031-1035.
Boutry Ph., *Paul V*, w: *Dictionnaire*, s. 1269-1272.
Boutry Ph., *Pie VII*, w: *Dictionnaire*, s. 1334-1342.
Brett A.D.J., Hill B., *Documenting Domination: From the Doctrine of Christian Discovery to Dominion Theology*, „Religions" (2024) nr 12, s. 1-19.
Brou A., *L'oeuvre missionnaire de S.S. Pie XI (1922-1929)*, „Études thomistes" (1929), s. 202-215.
Brunel G., *Grégoire X*, w: *Dictionnaire*, s. 754-756.
Brzozowski J., *Znaczenie trzech pierwszych synodów limskich dla ewangelizacji misyjnej Indian Guarani na przykładzie redukcji jezuickich w prowincji paragwajskiej w latach 1604-1767*, Warszawa 2007.
Buchcic H., *Główne idee dialogu katolicko-islamskiego na podstawie adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Nowa nadzieja dla Libanu"*, CT (2012) nr 2, s. 105-115.
Burke F., *Pius XI, Pope of the Missions,* New York 1929.
Caffiero M., *Pie VI*, w: *Dictionnaire*, s. 1330-1334.
Capitulatio, w: A. Alcock, *Capitulatio de partibus Saxoniae*, https://www.academia.edu/122456802/Capitulatio_de_partibus_Saxoniae (29.03.2026). Tekst łaciński w: https://www.dmgh.de/mgh_fontes_iuris_4/index.htm#page/(37)/mode/1up.
Carminati F., *L'Opera di Pio XI per le Missioni*, Rome 1929.
Carmona D., *El Papa Alejandro VI expide a los Reyes Católicos la Bula de Donación*, https://memoriapoliticademexico.org/Efemerides/5/04051493.html (24.03.2026).
Cavallotto G. (red.), *Missione e missionarietà in Giovanni Paolo II*, Rome 2004.
Charles P., *Les Dossiers de l'Action Missionnaire. Manuel de Missiologie*, Louvain 1938.
Chodzidło T., *Wprowadzenie do dekretu o działalności misyjnej Kościoła*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1967, s. 429-435.
Chrobot E., *Synod dla Azji w świetle polskiej prasy katolickiej*, AMis (2012), s. 167-186.
Comby J., *Due mila anni di evangelizzazione. Storia dell'espansione cristiana*, Torino 1992.

Czermak K., *Aktualność encykliki „Fidei donum"*, AMis (2008), s. 45-53.
Czermak K., *Misyjność według Jana Pawła II na wybranych przykładach dokumentów i podróży apostolskich,* Nurt SVD (1997) nr 1, s. 33-44.
de Chateaubriand F.-R., *Génie du christianisme, ou Beautés de la religion chrétienne*, Paris 1802 (polskie tłumaczenie *Geniusz chrześcijaństwa* [wybór fragmentów], Warszawa 2003. Kompletny przekład Kraków 2025).
de Dainville-Barbiche S., *Clément X*, w: *Dictionnaire*, s. 384-386.
de Oliveira Marques A.H., *Historia Portugalii*, t. 1 (do XVII wieku), Warszawa 1987, s. 69-70.
de Vaulx B., *History of the Missions from the Beginning to Benedict XV*, London 1961.
Del Prete V., *Paweł VI i misje*, Lumen Gentium (2014) nr 2, s. 91-104.
Delacroix S. (red.), *Histoire universelle de missions catholique*, t. 1-4, Paris 1956-1959.
Delacroix S., *L'aggravation de la crise: Pie VII (1800-1823), Léon XII (1823-1829), Pie VIII (1829-1830)*, w: Delacroix, t. 3, s. 27-51.
Descamps B.É., *Histoire générale comparée des missions*, Paris 1932.
Dhavamony M. (red.), *Evangelisation*, Roma 1975.
Dictionnaire historique de la papauté, Paris 1994.
Diplomatic Relations of the Holy See, https://holyseemission.org/contents/mission/diplomatic-relations-of-the-holy-see.php (27.03.2026).
Dowłaszewicz S., *Wyzwania dla Kościoła boliwijskiego po Nadzwyczajnym Synodzie Biskupów dla Amazonii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 161-170.
Dudziak D., *The Missionary Activity of the Pope Gregory the Great*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny" (2020) nr 2, s. 207-228.
Dujarier M., *Krótka historia katechumenatu*, Poznań 1990.
Dziura R., *Dialog z tradycyjnymi religiami afrykańskimi według nauki Synodu Nadzwyczajnego dla Afryki oraz adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Ecclesia in Africa"*, AMis (2003), s. 195-206.
Enchiridion della Chiesa Missionaria a cura di Pontificie Opere Missionarie. Direzione nazionale Italiana, Bologna 1997, t. 1.
Epistola de legatorum Iaponicorum orientalium adventu ad Gregorium XIII Pontificem Maximum, paucos dies antequam moreretur. Cum actis consistorii publicae exhibiti die 23 Martii 1585. Praetera illustria quaedam martyria, quae Oriente ad fidem Christianem aliqui subierunt, Vilnae 1585.

Euzebiusz, *Życie Konstantyna* (*Vita Constantini*), Kraków 2007.
Fernandez A.J., *Alexandre VI* w: *Dictionnaire*, s. 70-73.
Flannery J.M., *The Mission of the Portuguese Augustynians to Persia and Beyond (1602-1747)*, Leiden 2013.
Fonnesberg-Schmidt I., *Gregory IX and Mission*, w: *Pope Gregory IX (1227-1241). Power and Authority*, Amsterdam 2023, s. 235-252.
Fonnesberg-Schmidt I., *Papieże i krucjaty bałtyckie 1147-1254*, Warszawa 2009.
Fossier F., *Paul III*, w: *Dictionnaire,* s. 1263-1268.
Fucia M., *Misyjne impulsy papieża Franciszka*, Nurt SVD (2024) nr 2, s. 42-56.
Gensichen H.W., *Dziedzictwo historii*, w: Müller, K., *Teologia misji. Wprowadzenie*, Warszawa 1989, s. 180-195.
Gęśla M.R., *Duchowa misja w apostolskich podróżach Jana Pawła II do Brazylii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 111-123.
Giertych W., *Wprowadzenie*, w: B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, Poznań 1988, s. 5-25.
Giudice H., *La recepción del De vocatione omnium gentium de Próspero de Aquitania y los contextos misioneros en América colombina*, „Revista Teologia" (2022) nr 139, s. 117-129.
Glazik J., *Zweites Vatikanisches Ökumenisches Konzil. Dekret über die Missionstätigkeit der Kirche mit den Ausführungsbestimmungen vom 6. August 1966*, Münster 1967.
Glemma T., *Misja pruska XIII wieku aż do przybycia Zakonu Krzyżackiego*, AMis (1932), s. 183-201.
Górski J., *Elementy prozy i poezji autochtonicznej w adhortacji „Querida Amazonia"*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 171-177.
Górski J., *Jan Paweł II. Misjonarz świata. Misyjny wymiar posługi papieża Jana Pawła II*, Katowice 2006.
Górski J., *Misjologia w świetle „Evangelii gaudium"*, Nurt SVD (2018) nr 2, s. 30-40.
Górski J., *Nowy paradygmat misji. Teologia misji w świetle posynodalnych adhortacji kontynentalnych Jana Pawła II*, Warszawa 2006.
Górski K., *Schyłek pogaństwa w Prusach*, AMis (1935), s. 166-171.
Górzna S., *Dialog z judaizmem w nauczaniu papieża Franciszka*, Nurt SVD (2017) nr 2, s. 516-535.
Górzna S., *Papież Franciszek wobec dialogu z islamem*, CT (2019) nr 1, s. 153-167.

Gray R., *Christianity, the Papacy, and Mission in Africa*, Maryknoll 2021, s. 28-32.
Gregory W.P., *Pope Francis' Theology of Mission*, „International Review of Mission" (2022) nr 2, s. 322-351.
Grès-Gayer J., *Clément IX*, w: *Dictionnaire*, s. 383-384.
Grzegorz z Tours, *Historia Francorum*, w: https://doi.org/10.25446/oxford.13808159.v1 (18.01.2025).
Guyotjeannin O., *Innocent III*, w: *Dictionnaire*, s. 877-882.
Hain S., *Chrystjanizacja [sic!] Żmudzi*, AMis (1933), s. 103-130.
Halemba A., *Oczekiwania Kościoła w Afryce u progu roku 2000 w świetle Synodu dla Afryki i Adhortacji apostolskiej „Ecclesia in Africa"*, Nurt SVD (1996) nr 4, s. 3-33.
Halemba A., *Zagadnienie inkulturacji w Afryce w okresie powstania orędzia „Africae terrarum" Pawła VI*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" (1992-93), s. 69-98.
Hanke L., *Pope Paul III and the American Indians*, „Harvard Theological Review" (1937) nr 2, s. 65-102.
Heiser L., *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858-867). Ein Zeugnis päpstlicher Hirtensorge und ein Dokument unterschiedlicher Entwicklungen in der Kirchen von Rom und Konstantinopel*, Trier 1979.
Henkel W., *Kler tubylczy w Ameryce Południowej*, Nurt SVD (1992) nr 3, s. 69-74.
Henrion M.R.A., *Histoire générale des missions catholiques (1219-1844)*, Lyon, Paris 1844.
Heyberger B., *Missions. Époque moderne*, w: *Dictionnaire historique de la papauté*, Paris 1994, s. 1115-1120.
Ihnatowicz J.A., *Jan Paweł II i religie niechrześcijańskie*, STV (1997) nr 2, s. 71-103.
Ingoli F., *Lettera Circolare della S. Congregazione ai Nunzi Apostolici*, w: *Memoria Rerum*, Vol. III/2, s. 656-658.
Jabłoński F., (red.), *Apele i orędzia na Światowy Dzień Misyjny (1930-2010)*, Gniezno 2010.
Jabłoński F., *Misje i misjologia w orędziach misyjnych Jana Pawła II*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 34-49.
Jabłoński F., *Nauczanie Jana Pawła II o misyjnej naturze Kościoła w oparciu o orędzia na Światowy Dzień Misyjny (1979-1999)*, AMis (2000), s. 179-208.

Jabłoński F., *Terytoria misyjne w świetle Kongregacji Ewangelizowania Narodów w 390. rocznicę jej powstania (1622-2012)*, Warszawa 2012.

Jabłoński F., *Znaczenie terytoriów misyjnych dla dzieła misyjnego w 400. rocznicę powstania Kongregacji Ewangelizacji Narodów*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 8-24.

Jacques R., *Des nations à évangéliser. Genèse de la mission catholique pour l'Extrême-Orient*, Paris 2003.

Jagodziński H.M., *Arcybiskup Zaleski, misjonarz Indii Wschodnich*, „Kieleckie Studia Teologiczne" (2017), s. 165-177.

Janociński P., *Ikona „czterech młodzieńców"*, „W Drodze" (2007) nr 8, s. 94-102.

Janssens J.L., *A Survey of Thomas's Explicit Quotations of Avicenna in the Summa contra Gentiles*, „American Catholic Philosophical Quarterly" (2014) nr 2, s. 289-308.

Jeżak D., *Rodzina w posynodalnych adhortacjach Jana Pawła II „Ecclesia in Asia" i „Ecclesia in Oceania"*, Nurt SVD (2024) nr 1, s. 57-69.

Jochum A., *Na dworze Wielkiego Chana. Jan z Monte Corvino*, Warszawa 1989.

Kacprzyk M., *Reforma struktur Kongregacji Ewangelizacji Narodów według papieża Franciszka*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 124-131.

Kaczmarek P., *Benedykta XVI zmaganie o dialog z islamem*, STV (2012) nr 2, s. 245-262.

Karotemprel S., (red.), *Kościół misyjny. Podstawowe studium misjologii*, Warszawa 1997.

Kasprzak S., *Fidei donum jako idea pomocy personalnej w misji ewangelizacyjnej Kościoła*, Nurt SVD (2007) nr 1-2, s. 77-101.

Kasprzak S., *Proces przygotowawczy Synodu Biskupów o Kościele w Afryce i adhortacja apostolska „Ecclesia in Africa"*, Nurt SVD (2005) nr 1, s. 7-42.

Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997.

Kępiński J., *Idea misyjna w literaturze polskiej w latach 1585-1800*, Warszawa 2015, s. 12-13.

Kluj W., *Biblijne odniesienia encykliki „Redemptoris missio"*, STV (2011) nr 2, s. 79-98.

Kluj W., *Chrystologiczne podstawy teologii misji w „Redemptoris missio"*, Nurt SVD (1998) nr 3, s. 33-50.

Kluj W., *Cyryl i Metody jako patronowie przygotowania misjonarzy – przyczynek do refleksji misjologicznej*, Nurt SVD (2020) nr 2, s. 47-68.

Kluj W., *Duchowość misyjna. Między „Ad gentes" a „Redemptoris missio"*, AMis (2006), s. 19-36.

Kluj W., *Historia powstania Congregatio de Propaganda Fide*, Lumen Gentium (2022) nr 1-2, s. 5-35.

Kluj W., *Jan z Montecorvino i pierwsza stolica biskupia w Pekinie*, w: A. Zając (red.), *Między papieżem a Wielkim Chanem. O franciszkanach w Azji środkowo-wschodniej*, Kraków 2015, s. 153-176.

Kluj W., *Kontekst powstania Instrukcji Kongregacji Propaganda Fide z 1659 roku*, w: S. Zieliński (red.), *Jezus Chrystus i wiele kultur. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Janowi Górskiemu*, Katowice 2023, s. 78-89.

Kluj W., *Misjologiczne perspektywy teologii Królestwa Bożego w nauczaniu encykliki Jana Pawła II „Redemptoris missio"*, CT (2001) nr 4, s. 99-117.

Kluj W., *Nadzwyczajny Miesiąc Misyjny (październik 2019). Od „Maximum illud" do „Querida Amazonia"*, Lumen Gentium (2020) nr 2, s. 5-26.

Kluj W., *Nowa teologia misji?*, „W Drodze" (2003), nr 8 (360), s. 23-30.

Kluj W., *Określenie działalności misyjnej w „Redemptoris missio"*, CT (2001) nr 2, s. 157-172.

Kluj W., *Perspektywa misyjna adhortacji „Evangelii gaudium"*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 7-37.

Kluj W., *Pneumatologiczne perspektywy teologii misji w „Redemptoris missio"*, CT (2001) nr 2, s. 59-77.

Kluj W., *Pope Francis' new peace initiative. Joint statements with Muslim leaders signed in mosques*, „Forum Pedagogiczne" (2025) nr 2, s. 13-22.

Kluj W., *Rozwój polskiej terminologii misyjnej na przykładzie słów 'katecheci'/'katechiści'*, CT (2005) nr 4, s. 208-212.

Kluj W., *Rzymska koncepcja misji w XIX w.*, w: P.A. Sokołowski (red.), *Misje w XIX wieku. Wybrane zagadnienia*, Pieniężno 2008, s. 85-101.

Kluj W., *Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II*, CT (1998) nr 2, s. 75-107.

Kluj W., *Teologiczne podstawy misji w nauczaniu Jana Pawła II*, Warszawa 2008.

Kluj W., *Zbiorowe beatyfikacje i kanonizacje męczenników od czasów Soboru Watykańskiego II*, w: P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Misjonarze męczennicy a wolność religijna*, Warszawa 2023, s. 187-209.

Kluj W., *Znaczenie synodów dla ewangelizacji Azji i Oceanii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 43-59.

Kmiecik A., *Papieskie Dzieła Misyjne w perspektywie „Tertio millennio adveniente”*, AMis (2000), s. 169-178.

Kmiecik A., *Posyłam was. Misja Chrystusa Odkupiciela powierzona Kościołowi*, Warszawa 1995.

Kmiecik A., *Wprowadzenie do Dekretu o misyjnej działalności Kościoła*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 425-432.

Koczy L., *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów*, AMis (1934), s. 52-186.

Kołodziejczyk, D., *Chrystianizacja Anglii według „Historia ecclesiastica gentis Angelorum” Bedy Czcigodnego*, AMis (2020), s. 7-21.

Korban F., *Tożsamość misjonarza w nauczaniu papieża Franciszka*, Nurt SVD (2023) nr 2, s. 8-25.

Kowal W., *XVI-wieczne normy kanoniczne odnoszące się do małżeństw poligamicznych: historia i teraźniejszość*, STV (2011), nr 2, s. 29-42.

Kowalak W., *Inkulturacja misyjna w przeddzień Soboru Watykańskiego II*, ZMis t. 7 (1986), s. 5-13.

Kowalak W., *Misja-posłannictwo-misje*, Nurt SVD (1997) nr 3, s. 35-43.

Kowalak W., *Misje w posłannictwie Kościoła*, AMis (2000), s. 97-110.

Kowalak W., *Pojęcie misji przed Soborem Watykańskim II*, Lumen Gentium (2011) nr 1, s. 231-251.

Kroeger J., *Pope Francis, Priesthood and Mission. Ten Inspirational Insights*, AMis (2016), s. 69-85.

Król H., *Podręcznik nauki o misjach*, Kraków 1938.

Królikowski P., *Islam jako religia w ujęciu papieża Benedykta XVI*, Nurt SVD (2016) nr 1, s. 10-31.

Kuhl J., *Nakaz misyjny Nowego Testamentu w świetle „Evangelii nuntiandi”*, ZMis t. 4 (1982), s. 159-169.

Kurek A., *Encyklika „Redemptoris missio”*, w: *II Krajowy Kongres Misyjny. Przygotowanie*, Warszawa 1992, s. 14-27.

Kurek A., *Jak rozumiemy dziś działalność misyjną*, „Materiały Problemowe” (1981), s. 108-116.

Kurek A., *Paweł VI o misjach*, „Novum” (1979) nr 9-10, s. 12-27.

Kurek A., *Początki misjologii katolickiej w 70-lecie powstania*, CT (1979) nr 4, s. 176-182.

Kurek A., *Polska misyjna i misjonarska*, w: E. Śliwka (red.), *Misyjny wymiar Kościoła katolickiego w Polsce (1945-1986)*, Pieniężno 1992, s. 3-17.

Kurek A., *Wprowadzenie*, w: *Dekret o działalności misyjnej Kościoła (Ad gentes)*, Warszawa 1986, s. 3-8.

Kurek A., *Wprowadzenie*, w: *O ewangelizacji w świecie współczesnym (Evangelii nuntiandi)*. Adhortacja apostolska, Warszawa 1986, s. I-IV.

Kurek A., *Wprowadzenie*, w: *Papież Pius XII. Fidei donum. Encyklika*, Warszawa 1987, s. 3-10.

Kurek A., *Współczesna katolicka koncepcja misji*, „Misyjne Drogi” (1983) nr 1, s. 3-9.

Kurek A., *Wstęp*, w: *Jan Paweł II w Indiach*, Warszawa 1990, s. 5-11.

L’Annuncio del Vangelo oggi. Commento all’Esortatione Apostolica di Paolo VI „Evangelii nuntiandi”, Roma 1977.

Labuda G., *Inspiracje misyjne Kościoła magdeburskiego w działalności chrystianizacyjnej św. Wojciecha i św. Brunona z Kwerfurtu*, w: S. Sterna-Wachowiak (red.), *Chrześcijańskie korzenie. Misjonarze, święci, rycerze zakonni (eseje i szkice)*, Poznań 1997, s. 35-50.

Labuda G., *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, AMis (1937), s. 201-435.

Latourette K.S., *History of the Expansion of Christianity*, t. 1-7, New York 1937-1945.

Lavarenne J., *L’oeuvre missionnaire de Pie XI*, Lyons 1935.

Le clergé autochtone dans les jeunes Églises et l’œuvre pontificale de Saint Pierre Apôtre, Rome 1976.

Ledrus M., *La doctrine missionnaire de S.S. Pie XI*, „Nouvelle Revue Théologique” (1929), s. 481-494.

Lemaitre N., *Pie V*, w: *Dictionnaire*, s. 1328-1330.

Lesourd P., *Le réveil des missions: Grégoire XVI (1831-1846)*, w: Delacroix, t. 3, s. 52-71.

Levillain Ph., *Léon XIII*, w: *Dictionnaire*, s. 1035-1038.

Levillain Ph., *Paul VI*, w: *Dictionnaire*, s. 1272-1285.

Lewandowicz J., *Paliusz w korespondencji świętego Grzegorza Wielkiego*, „Vox Patrum” 24 (2004), s. 363-370.

Lübke Ch., *Powstanie i istota związku Luciców. Jedna z konsekwencji chrystianizacji Europy Wschodniej w X stuleciu*, w: S. Sterna-Wachowiak (red.), *Chrześcijańskie korzenie. Misjonarze, święci, rycerze zakonni (eseje i szkice)*, Poznań 1997, s. 51-64.

Łysik B., *Duszpasterstwo misyjne według papieża Franciszka*, Nurt SVD (2015) nr 1, s. 8-24.

Majer P., *W obronie prawdy powołania misyjnego. Uwagi na temat instrukcji Kongregacji ds. Ewangelizacji Narodów z 25 VI 2001 r. o wyjazdach i pobycie za granicą kapłanów z terenów misyjnych*, „Prawo Kanoniczne" (2002) nr 3-4, s. 107-120.

Majtyka P., *Początki chrystianizacji i rozwój organizacji kościelnej na Islandii w świetle najwcześniejszych dokumentów Stolicy Apostolskiej(IX-XII wiek)* [praca magisterska na UKSW 2023].

Malej W., *Patriarcha Zaleski: Delegat Apostolski Indii Wschodniej, Arcybiskup Teb, Patriarcha Antiochii*, Rzym 1965.

Mariani P.P., *The First Six Chinese Bishops of Modern Times: A Study in Church Indigenization*, „The Catholic Historical Review" (2014) nr 3, s. 486-513.

Markus R., *Gregory the Great and a Papal Missionary Strategy*, „Studies in Church History" (1979), s. 29-38.

Martina G., *La prima missione pontificia nell'America Latina*, „Archivum Historiae Pontificiae" (1994), s. 149-193.

Martina G., *Pie IX*, w: *Dictionnaire*, s. 1343-1349.

Masson J., *Dekret o działalności misyjnej Kościoła (komentarz)*, Pieniężno 1968.

Masson J., *Teologia ogólna działalności misyjnej*, w: ZMis t. 2 (1979) cz. 3, s. 7-170.

Metzler J., *Die Kongregation in der Zeit Napoleons (1795-1815)*, w: *Memoria Rerum*, Vol. II, s. 84-118.

Metzler J., *Orientation, programme et premières décisions (1622-1649)*, w: *Memoria Rerum*, Vol. I/1, s. 146-196.

Metzler J., (red.), *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum 1622-1972*, Rom-Freiburg-Wien 1971-1976.

Mich K., *To, co martwe, przemawia. Chrześcijaństwo w Nubii w okresie od VI do XVI wieku*, Warszawa 2022.

Michalski B., *Fundusz Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania Wiary w służbie ewangelizacji*, Warszawa 2016 [doktorat na UKSW].

Mickiewicz F., *Działalność misjonarska św. Piotra poza Palestyną w świetle literatury nowotestamentalnej*, CT (2019) nr 3, s. 85-109.

Mierzejewska A., *Jan Paweł II w dialogu z religiami Chin*, Nurt SVD (2014) nr 1, s. 306-320.

Miotk A., *Das Missionsverständnis im Historischen Wandel. Am Beispiel der Enzyklika „Maximum Illud"*, Nettetal 1999.

Miotk A., *Kapucyńska misja papieska w Kongo (1645-1835)*, „Saeculum Christianum" 12 (2005) nr 1, s. 41-64.

Miotk A., *Misje katolickie w czasie I wojny światowej*, AMis (2003), s. 95-109.

Miotk A., *Portuguese Colonial Evangelization in Africa*, Nurt SVD (2004) nr 2, s. 111-134.

Miotk A., *Problematyka misji w kontekście historycznym XIX wieku*, Nurt SVD (2000) nr 2, s. 101-119.

Miotk A., *Wczesna ewangelizacja Meksyku i Ameryki Północnej*, AMis (2006), s. 123-160.

Moszyński L., *Między patriarchatem w Konstantynopolu a arcybiskupstwem w Salzburgu*, w: J.S. Gajek, L. Górka (red.), *Cyryl i Metody. Apostołowie i nauczyciele Słowian*, Lublin 1991, s. 35-44.

Müller K., *Teologia misji. Wprowadzenie*, Warszawa 1989.

Neil S., *A History of Christian Mission*, London 1964.

Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992.

Noga B., *Retrospekcja spotkań Jana Pawła II ze społecznościami Amazonii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 139-145.

Nowacki J., *Opactwo Cystersów w Szpetalu a misja pruska biskupa Chrystjana [sic!]*, AMis (1934), s. 187-210.

Nowak J., *Święty Ansgar (Oskar) i jego posłannictwo misyjne*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego" (2016) nr 1, s. 153-167.

Olichon A., *Pie XI et les Missions*, Paris 1928.

Orzechowski J., *Misjologia Benedykta XVI*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 24-33.

Ozdowski J., *Rozwój integralny w świetle „Ad gentes" i „Evangelii nuntiandi"*, ZMis t. 4 (1982), s. 185-199.

Paravicini Bagliani A., *Grégoire IX*, w: *Dictionnaire*, s. 751-754.

Paravicini Bagliani A., *Honorius III*, w: *Dictionnaire*, s. 822-824.

Paravicini Bagliani A., *Innocent IV*, w: *Dictionnaire*, s. 882-885.

Piasecki P., *Wyzwania i perturbacje w pełnym zrozumieniu adhortacji „Querida Amazonia"*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 145-160.

Piątkowski M., *Papież Franciszek: animator misyjny odnowionej drogi Kościoła*, Lumen Gentium (2024) nr 2, s. 5-23.

Pietri Ch., *La conversion: propagande et réalités de la loi et de l'évergétisme*, w: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, t. II – *Naissance d'une chrétienté*, Paris 1995, s. 220-225.

Pietrzak A., *Metoda teologiczna latynoamerykańska w pracach Synodu Amazońskiego i w adhortacji „Querida Amazonia"*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 179-195.

Pietrzak A., *Ubodzy w nauczaniu Jana Pawła II w Ameryce Łacińskiej*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Ameryce Środkowej*, Warszawa 2017, s. 61-70.

Piotrowski J., *Aktualność encykliki „Populorum progressio" Pawła VI odczytana w kluczu misyjnych wezwań Kościoła*, AMis (2008), s. 37-44.

Piotrowski J., *Jan Paweł II – misjonarz świata. W 25-lecie pontyfikatu*, AMis (2003), s. 9-14.

Pituch R.T., *Prawne aspekty kasaty zakonu jezuitów*, „Studia Redemptorystowskie" 8 (2010), s. 9-18.

Prosper, *De vocatione omnium gentium*, [wyd. krytyczne, red. R.J. Teske, D. Weber], Wien 2009.

Prud'homme C., *Missions. Époque contemporaine*, w: *Dictionnaire historique de la papauté*, Paris 1994, s. 1120-1121.

Prud'homme C., *Stratégie missionnaire du Saint-Siège sous le pontificat de Léon XIII. Centralization romaine et défis culturels*, Rome 1994.

Pyz J., *Roberto de Nobili SJ i misja w Maduraju w latach 1606-1656*, AMis (2019), s. 59-74.

Renoux Ch., *Urbain VIII*, w: *Dictionnaire*, s. 1683-1687.

Rescher N., *Debata w Valladolid*, w: https://filozofuj.eu/wp-content/uploads/2021/03/nicholas_rescher_-debata-w-valladolid.pdf (13.07.2024).

Retif A., *La grande expansion des mission: Léon XIII*, w: Delacroix, t. 3, s. 90-113.

Retif A., *La grande expansion des mission. Saint Pie X*, w: Delacroix, t. 3, s. 113-129.

Retif A., *L'avénement des jeunes Églises: La période des explorations: Pie IX (1846-1878)*, w: Delacroix, t. 3, s. 72-89.

Retif A., *L'avènement des jeunes Églises. Benoit XV*, w: Delacroix, t. 3, s. 126-130.

Retif A., *L'avènement des jeunes Églises. Pie XI*, w: Delacroix, t. 3, s. 131-146.

Retif A., *Les Papes contemporaines et la mission*, Paris 1966.

Riccardi A., *Pie XII*, w: *Dictionnaire*, s. 1362-1372.

Richard J., *La papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIII-XIVème siècle)*, Rome 1977.

Richard J., *Missions. Moyen Âge*, w: *Dictionnaire historique de la papauté*, Paris 1994, s. 1112-1115

Richard R., *L'expansion missionnaire du Portugal et de l'Espagne aux XVe et XVIe siècles*, w: Delacroix, t. 1, s. 223-268.

Riché P., Martin J.-M., Parisse M., *Chrześcijaństwo na Zachodzie (X-połowa XI wieku)*, w: *Historia chrześcijaństwa*, t. 4 – *Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, Warszawa 1999, s. 617-688.

Riflessioni sulla „Redemptoris Missio", Rome 1991.

Rops D., *L'Epopée missionnaire. Aventures et missions au service de Dieu de Saint Paul à Gregoire XV*, Paris 1956.

Rosa M., *Alexandre VII*, w: *Dictionnaire*, s. 73-76.

Rosa M., *Benoît XIV*, w: *Dictionnaire*, s. 214-219.

Rosiński F.M., *Benedykt Polak – największy polski podróżnik w średniowieczu*, „Wrocławskie Studia Wschodnie" (2011), s. 9-28.

Rosiński F.M., *Franciszkańska legacja papieska do wielkiego chana mongolskiego (1245-1247)*, „Studia Franciszkańskie" (2020), s. 185-210.

Rostkowski M., *Piusa XII encyklika „Fidei donum". Wybrane piśmiennictwo z minionego pięćdziesięciolecia*, AMis (2012), s. 343-355.

Różański J. (red.), *Ecclesia in Africa. Pojednanie, sprawiedliwość i pokój – wyzwania dla Kościoła w Afryce na początku XXI w.*, Warszawa 2006.

Różański J. (red.), *Ecclesia in America. Wybrane problemy Kościoła w Ameryce Południowej w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2003.

Różański J. (red.), *Ecclesia in Asia. Wybrane problemy Kościoła w Azji w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2004.

Różański J. (red.), *Ecclesia in Oceania. Wybrane problemy Kościoła w Oceanii w świetle posoborowej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2006.

Różański J., *Encyklika „Fidei donum" jako odczytanie „znaków czasu" dla kontynentu afrykańskiego i całego Kościoła*, „Światło Narodów" (2007) nr 4, s. 28-43.

Różański J., *Główne dziedziny inkulturacji*, STV (2011) nr 2, s. 43-78.

Różański J., *Jan Paweł II w Afryce*, Warszawa 2021.

Różański J., *Modele i areopagi misji według adhortacji „Ecclesia in Africa"*, w: M. Połomski (red.), *Modele misyjne i areopagi współczesnego zaangażowania misyjnego: akta sympozjum naukowego zorganizowanego w Centrum Formacji Misyjnej w Warszawie w dniach 22-24 czerwca 2021 roku*, Górna Grupa 2021, s. 115-124.

Różański J., *Od prawa patronackiego do „ius mandati". Powierzanie terenów do ewangelizacji w Afryce*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 25-42.
Różański J., *Pielgrzymowanie papieża Franciszka do Afryki*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 76-92.
Różański J., *Pochodzenie od Boga jako podstawa ludzkiego braterstwa – perspektywa afrykańska św. Jana Pawła II*, w: W. Cisło, J. Różański (red.), *Między religioznawstwem a teologią*, t. 3, Pelplin 2024, s. 21-47.
Różański J., *Pokój i pojednanie w służbie dobra wspólnego. Św. Jan Paweł Wielki i papież Franciszek w Republice Środkowoafrykańskiej*, w: W. Cisło, C. Ritter, J. Różański (red.), *Wokół koncepcji wolności religijnej*, t. 6, Warszawa 2025, s. 177-196.
Różański J., *W obronie praw człowieka. Jan Paweł II w Sudanie*, w: J. Różański, W. Cisło (red.), *Między religioznawstwem a teologią*, t. 2, Pelplin 2022, s. 33-55.
Różański J., *Wokół koncepcji inkulturacji*, Warszawa 2008.
Różański J., *Wolna wola jako wyraz godności człowieka. Perspektywa afrykańska św. Jana Pawła II*, w: W. Cisło, P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Wokół koncepcji wolności religijnej*, t. 5, Warszawa 2024, s. 53-67.
Różański J., *Wolność religijna jako podstawowe prawo człowieka. Perspektywa afrykańska św. Jana Pawła II*, w: W. Cisło, P. Jabłońska, P. Szuppe (red.), *Wokół koncepcji wolności religijnej*, t. 5, Warszawa 2024, s. 145-164.
Różański J., *Wyzwania duszpasterskie Kościoła według wybranych dokumentów synodów biskupów Afryki*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 61-75.
Ryan J.D., *Nicholas IV and the evolution of the eastern missionary effort*, „Archivum Historiae Pontificiae" (1981), s. 79-95.
Rzepkowski H., *Der Welt verpflichtet. Text und Kommentar des apostolischen Schreibens „Evangelii nuntiandi"*, Sankt Augustin 1976.
Sakowicz E., Sokołowski P., *Jan Paweł II o dialogu z islamem (na przykładzie Libanu)*, CT (2015) nr 1, s. 145-163.
Sakowicz E., *Powszechna odpowiedzialność za misje 'ad gentes' według encykliki „Redemptoris missio" Jana Pawła II*, Nurt SVD (2002) nr 1, s. 19-34.

Sakowicz E., *Powszechna odpowiedzialność za misje ad gentes według encykliki „Redemptoris missio" Jana Pawła II*, CT (2005) nr 4, s. 167-182.
Sakowicz E., *W duchu Asyżu. X rocznica Dnia Modlitwy o Pokój w Azyżu (27.10.1986-27.10.1996)*, CT (1996) nr 4, s. 189-192.
Schatz K., *Prymat papieski od początków do współczesności*, Kraków 2004.
Schmidlin J., *Gregor XVI als Missionspapst*, „Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft" (1931), s. 209-228.
Schmieder F., *Cum hora undecima: The Incorporation of Asia into the Orbis Christianus*, w: G. Armstrong, I.N. Wood (red.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, Turnhout 2000, s. 259-268.
Schütte J. (red.), *Misje po Soborze Watykańskim II*, Płock 1981.
Selart A., *Popes and Livonia in the First Half of the Thirteenth Century: Means and Chances to Shape the Periphery*, „The Catholic Historical Review" (2014) nr 3, s. 437-458.
Servais P., *Des Auxiliaires laïques des missions à l'Association fraternelle internationale. Histoire d'une insertion dans l'Église et le Monde (1937-2017)*, Louvain 2021.
Setton K.M., *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, t. 1-4, Philadelphia 1976-1984.
Seumois A., *La papauté et les missions au cours des six premiers siècles. Méthodologie antique et orientations modernes*, Paris, Louvain 1951.
Sievernich M., *Die Christliche Mission. Geschichte und Gegenwart*, Darmstadt 2009.
Skrabania J., *The Philippines under the Spanish and American Colonisation (1565-1912). A historical-political-religious Development. Part 1*, Nurt SVD (2020) nr 2, s. 8-26 oraz (2021) nr 1, s. 43-69.
Skrzypczak R., *Kościół misyjny według Jana Pawła II*, Lublin 2005.
Skrzypczak R., *Osoba i misja. Podstawy eklezjologii misyjnej w świetle personalizmu papieża Jana Pawła II*, Warszawa 2005.
Smith M., *Jules III*, w: *Dictionnaire*, s. 983-985.
Smith M., *Pie IV*, w: *Dictionnaire*, s. 1326-1328.
Sobór Watykański II, w: G. Polak (red.), *Wielka Encyklopedia Jana Pawła II*, t. VI, Warszawa 2005, s. 67.
Sprutta J., *Chrystianizacja Słowian połabskich*, AMis (2020), s. 23-34.
Streit R., *Unser Missionspapst Pius XI*, „Priester und Mission" (1929), s. 7-16.
Streitberg,W., *Die Gotische Bibel. Der gotische Text und seine griechische Vorlage*, Heidelberg 2000.

Struzik Z., *Synodalność w nauczaniu i praktyce św. Jana Pawła II*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 25-41.

Struzik Z., *Wizja Kościoła w Amazonii według adhortacji „Querida Amazonia" papieża Franciszka*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Kościół w Amazonii*, Warszawa 2022, s. 125-143.

Strzelczyk J., *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997.

Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987.

Strzelczyk J., *Mongołowie a Europa. Stolica Apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku*, w: J. Strzelczyk (red.), *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Pian di Carpinego do Mongołów*, Poznań 1993, s. 7-112.

Strzelczyk J., *Rozmowa o historii misji średniowiecznych*, AMis (2014), s. 7-35.

Sylloge. Praecipuorum, documentorum, recentium Summorum Pontificum et S. Congregations de Propaganda Fide necnon aliarum SS. Congregationis Romanarum. Ad usum missionariorum, Vatican 1939.

Szuppe P., *Elementy inkulturacyjne w adhortacji Pawła VI „Marialis cultus" (1974) oraz w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej „Wiara i inkulturacja" (1988)*, Nurt SVD (2009) nr 1, s. 155-165.

Szymczycha K., *Dialog międzyreligijny i działalność misyjna Kościoła w pismach i pielgrzymkach afrykańskich bł. Jana Pawła II*, Lumen Gentium (2012) nr 2, s. 49-70.

Szymczycha K., *Dialog z tradycyjnymi religiami Afryki w nauczaniu papieży Pawła VI, Jana Pawła II oraz liście kardynała Francisa Arinze*, AMis (2010), s. 71-87.

Szypke O., *Wyzwania ewangelizacji w realizacji uświęcającego zadania Kościoła. Wokół przemówień Jana Pawła II wygłoszonych w Ameryce Łacińskiej*, AMis (2008), s. 119-140.

Szyszka T., *Colegios de Propaganda Fide w Nowym Świecie*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 73-89.

Szyszka T., *Działania ewangelizacyjne na Kubie w XVI i XVII wieku*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II na Kubie*, Warszawa 2020, s. 99-128.

Szyszka T., *Ewangelizacja kultur autochtonicznych w nauczaniu Jana Pawła II podczas pielgrzymki do Peru. Spotkania papieża z peruwiańskimi Indianami*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Peru*, Warszawa 2011, s. 105-145.

Szyszka T., *Historia ewangelizacji Charcas (Boliwia) w XVI-XVIII wieku*, Nurt SVD (2013) nr 2, s. 92-122.

Szyszka T., *Indianie z Argentyny w nauczaniu i podczas spotkań z Janem Pawłem II*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Argentynie*, Warszawa 2015, s. 77-108.

Szyszka T., *Kontrowersje wokół spotkania Jana Pawła II z Indianami Paragwaju*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Paragwaju*, Warszawa 2014, s. 83-112.

Szyszka T., *Meksyk potrzebuje swoich Indian, a Indianie potrzebują Meksyku! Spotkanie Jana Pawła II z ludnością autochtoniczną Meksyku w latach 1999-2002*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Meksyku*, Warszawa 2019, s. 107-131.

Szyszka T., *Misyjne impulsy papieża Franciszka*, Nurt SVD (2016) nr 2, s. 140-167.

Szyszka T., *O miejscu Indian w Kościele i w społeczeństwie kolumbijskim według nauczania Jana Pawła II*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Kolumbii*, Warszawa 2018, s. 57-87.

Szyszka T., *Papież chce być waszym głosem. Spotkania Jana Pawła II z ludnością autochtoniczną Meksyku w latach 1979-1993*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Meksyku*, Warszawa 2019, s. 75-105.

Szyszka T., *Papież Franciszek jako pielgrzym miłosierdzia i przewodnik wiary w Ameryce Łacińskiej*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 38-75.

Szyszka T., *Problem ubóstwa oraz różnorodność kulturowo-etniczna w nauczaniu Jana Pawła II podczas wizyty w Boliwii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Boliwii*, Warszawa 2013, s. 175-247.

Szyszka T., *Redukcje jezuickie Maynas w Górnej Amazonii w XVII-XVIII wieku. Ujęcie historyczno-misjologiczne*, Warszawa 2015.

Szyszka T., *Społeczności indiańskie na Kubie w XVI i XVII wieku*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II na Kubie*, Warszawa 2020, s. 101-128.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami Ekwadoru*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Ekwadorze*, Warszawa 2009, s. 79-127.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z chilijskimi Mapuche*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Chile*, Warszawa 2016, s. 47-68.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z Indianami w brazylijskim Manaus. List otwarty Indian brazylijskich do Jana Pawła II (Manaus 1980 r.)*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 73-97.

Szyszka T., *Spotkanie Jana Pawła II z ludnością autochtoniczną w Gwatemali*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Ameryce Środkowej*, Warszawa 2017, s. 89-112.

Szyszka T., *Zamysł synodalny Kościoła latynoamerykańskiego*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Droga synodalna w Kościołach pozaeuropejskich*, Warszawa 2023, s. 77-100.

Szyszka T., *Zarys historii ewangelizacji Meksyku od XVI do XVII wieku*, AMis (2019), s. 7-30.

Šimunović M., *Od „Evangelii nuntiandi" do „Evangelii gaudium" – nowa ewangelizacja*, Lumen Gentium (2015) nr 1-2, s. 51-72.

Ślusarczyk O., *Wyzwania ewangelizacji w realizacji prorockiego zadania Kościoła podejmowane przez Jana Pawła II w przemówieniach i homiliach wygłoszonych podczas pielgrzymek do Ameryki Łacińskiej*, AMis (2006), s. 59-83.

Tangl M., *Die Briefe des heiligen Bonifatius*, Berlin 1919 (tłumaczenia na język angielski w: http://www.fordham.edu/halsall/basis/boniface-letters.asp (31.03.2026).

Tauchner Ch., *Mission and Ecology*, w: J. Kavunkal, Ch. Tauchner (red.), *Mission beyond Ad gentes. A Symposium*, Siegburg 2016, s. 178-193.

Thomas N.E. (red.), *Classic Texts in Mission and World Christianity*, Maryknoll 1995.

Ting Pong Lee I., *La actitud de la Sagrada Congregación frente al Regio Patronato*, w: *Memoria Rerum*, Vol. I/1, s. 353-438.

Tomaszewski J., *Papież i dyktator. Wizyta Jana Pawła II w Chile*, Nurt SVD (2022) nr 2, s. 97-114.

Tomaszewski J., *Papież i Mapuche. Duchowość Indian chilijskich*, Nurt SVD (2022) nr 2, s. 161-177.

Tragella G.B., *Pio XI, Papa Missionario*, Milan 1930.

Umiński J., *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papież Innocenty IV*, Lwów 1922.

Umiński J., *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijanieniu [sic!] Zachodniego Pomorza*, CT (1949) nr 4, s. 383-417 oraz (1950-1951) nr 1-4, s. 18-41.

Urban J., *Problematyka misyjna w „Tertio millennio adveniente"*, AMis (2000), s. 155-168.

Vicaire M.-H., *Życie wspólne i apostolat misyjny. Innocenty III i misja w Inflantach*, w: M.-H. Vicaire, *Dominik i jego Bracia Kaznodzieje*, Poznań 1985, s. 188-206.

Viviano R., *The Interreligious Dialogue in the Thought of Benedict XVI. Ecclesiological Foundations and Distinctive Characteristics*, AMis (2015), s. 107-135.

Vocino G., *Looking up to Rome: Romanness through the hagiography from the duchy of Spoleto*, s. 205-206, w: W. Pohl (i in., red.) *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities*, Berlin-Boston 2018, s. 197-215.

Weiss A., *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.

Wejman G., *Modele chrystianizacji ludów basenu Morza Bałtyckiego – podobieństwa i różnice*, „Studia Paradyskie" (2014), s. 247-261.

Węcławik J., *Horyzonty antropologiczne encyklik papieża Benedykta XVI*, Nurt SVD (2022) nr 2, s. 8-36.

Wiśniewski S., *Protektorat królów polskich nad misjami w Persji w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1993 [praca dyplomowa na ATK].

Wodecki B., Wodecki F., Zapłata F. (red.), *Breviarium Missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego*, Warszawa 1979, t. 1-2.

Wodecki B., *Przesłanie – Orędzie Papieża Jana Pawła II z okazji konferencji w Rzymie w związku z 400-leciem przyjazdu do Pekinu o. Matteo Ricci*, Nurt SVD (2002) nr 2, s. 133-144.

Wojtczak A., *Maryjny tytuł 'Królowa misji' w interpretacji papieża Franciszka*, AMis (2024), s. 7-28.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2016)*, Kultura – Media – Teologia (2019) nr 3 (38), s. 67-114.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2017)*, Kultura – Media – Teologia (2019) nr 4 (39), s. 159-198.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2018)*, Kultura – Media – Teologia (2020) nr 1 (40), s. 116-151.

Wrzos M., *Apostolische Auslandsreisen von Papst Franziskus, darunter Missionsreisen, in den wichtigsten nationalen Internetportalen (Jahr 2019)*, Kultura – Media – Teologia (2020) nr 3 (42), s. 109-160.

Wrzos M., *Pielgrzymki misyjne papieża Franciszka w najważniejszych polskich portalach internetowych*, Lumen Gentium (2016) nr 2, s. 93-178.

Wrzos M., *Recepcja Nadzwyczajnego Miesiąca Misyjnego (październik 2019) w ogólnopolskich czasopismach misyjnych. Studium misjologiczno-prasoznawcze*, Nurt SVD (2020) nr 2, s. 69-89.

Wrzos M., *Zagraniczne podróże apostolskie papieża Franciszka, w tym misyjne, w najważniejszych krajowych portalach internetowych (lata 2013-2014)*, Kultura – Media – Teologia (2017) nr 1 (28), s. 109-139.

Wrzos M., *Zagraniczne podróże apostolskie papieża Franciszka, w tym misyjne, w najważniejszych krajowych portalach internetowych (rok 2015)*, Kultura – Media – Teologia (2017) nr 4 (31), s. 140-179.

Wyszyński M., *Chrzest Polski w świetle wytycznych misyjnych dla Słowian*, „Prawo Kanoniczne" (1966) nr 1-2, s. 3-49.

Zago M., *Commentary on Redemptoris Missio*, w: W.R. Burrows (red.), *Redemption and Dialogue. Reading Redemptoris Missio and Dialogue and Proclamation*, Maryknoll 1993, s. 56-90.

Zahajkiewicz M.T., (red.), *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Lublin 1990.

Zahajkiewicz M.T., *Metody chrystianizacji na ziemiach polskich na przykładzie misji pomorskiej św. Ottona z Bambergu*, „Roczniki Teologiczne" (2000) z. 4, s. 37-46.

Zahajkiewicz M.T., *Średniowieczna teoria misji*, „Studia Płockie" 30 (2002), s. 65-72.

Zając P., *Development of the Concept of the „Catholic Mission" from Benedict XIV to Benedict XVI. A Historical Perspective and Implications in Chinese Context*, w: M. Miazek-Męczyńska, A.W. Mikołajczak, P. Zając (red.), Poznań 2012, s. 118-129.

Załęski S., *Missye w Persyi [sic!] w XVII i XVIII wieku pod protektoratem Polski. Szkic historyczny*, Kraków 1882.

Zapłata F., *Duchowość misjonarska według „Evangelii nuntiandi"* ZMis t. 4 (1982), s. 94-102.

Zapłata F., *Duchowość misjonarska w ujęciu adhortacji apostolskiej „Evangelii nuntiandi" Pawła VI*, w: B. Bejze (red.), *W służbie ludowi Bożemu*, Warszawa 1983, s. 128-135.

Zapłata F., *Dzieło misyjne w świetle Vaticanum II i Synodu 1974*, w: L. Balter (red.), *Człowiek we wspólnocie Kościoła*, Warszawa 1979, s. 351-369.

Zapłata F., *Współczesne rozumienie misji w świetle „Ad gentes" i „Evangelii nuntiandi"*, ZMis t. 4 (1982), s. 170-184.

Zawadzki R., *Aktualność przesłania encykliki Piusa X „Lacrimabili statu Indorum" na przykładzie wikariatu apostolskiego Iquitos*, Lumen Gentium (2019) nr 2, s. 41-54.

Zawadzki R., *Instrukcja Kongregacji Rozkrzewiania Wiary dla Wikariuszy Apostolskich, udających się do prowincji chińskich: Tonkinu i Kochinchiny (1659)*, Nurt SVD (2023) nr 1, s. 43-56.

Zawadzki R., *Kontynuacja nauczania Jana Pawła II przez Franciszka na przykładzie spotkań z Indianami w Amazonii*, w: Z. Struzik, T. Szyszka (red.), *Jan Paweł II w Amazonii brazylijskiej*, Warszawa 2024, s. 99-110.

Zawadzki R., *Znaczenie wizyty papieża Franciszka w Puerto Maldonado dla rdzennej ludności Amazonii*, Lumen Gentium (2019) nr 2, s. 109-126.

Zielińska-Melkowska K., *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, „Nasza Przeszłość" (1994), s. 35-61.

Zieliński Z., *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków: 1775-1978*, Warszawa 1999.

Studia i Materiały Misjologiczne
pod. red. Jarosława Różańskiego OMI

1. J. Różański, *Misje a promocja ludzka według dokumentów soborowych i posoborowych oraz praktyki misyjnej Kościoła*, Warszawa: Missio-Polonia 2001.
2. *Ewangelia między tradycją a współczesnością afrykańską*, J. Różański i P. Szuppe (red.), Warszawa: Missio-Polonia 2004.
3. F. Jabłoński*, Misjolodzy polscy. Informator*, Warszawa: Missio-Polonia 2005.
4. I.P. Ropiak, *Kult Najświętszej Maryi Panny Królowej Pokoju w Yamoussoukro na Wybrzeżu Kości Słoniowej*, Warszawa: Missio-Polonia 2005.
5. A. Halemba, *Religious and ethical values in the proverbs of the Mambwe people (Zambia)* – part I, Warszawa: Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam" 2005.
6. A. Halemba, *Religious and ethical values in the proverbs of the Mambwe people (Zambia)* – part II (Proverbs), Warszawa: Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam" 2005.
7. T. Atłas, *Ruch charyzmatyczny w Republice Konga i jego wpływ na kształtowanie życia osobistego i społecznego*, Warszawa: Missio-Polonia 2005.
8. M. Midura, *Wkład polskich misjonarzy i misjonarek w rozwój Kościoła katolickiego w Senegalu*, Warszawa: [bw] 2006.
9. R. Szczodrowski, *Misyjny wymiar życia i działalności matki Marii Teresy Linssen i zakonu Communio in Christo*, Pelplin: Bernardinum 2006.
10. F. Jabłoński, *Błogosławione stopy głoszących Dobrą Nowinę. Świętowojciechowi misjonarze*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2007.
11. M. Rostkowski, *La cooperazione dei laici all'attività missionaria delle Chiesa nell'insegnamento di Giovanni Paolo II*, Varsavia: Missio-Polonia 2007.
12. P. Zając, *Spotkania kultur. Katoliccy misjonarze i Ludność Rodzima w Kanadzie w historiografii XIX i XX w.*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2007.

13. *Polscy oblaci w służbie Polonii kanadyjskiej*, W. Kluj i J. Różański (red.), Warszawa: Bernardinum 2007.
14. G. Krzyżostaniak, *Inkulturacja obrzędów przejścia na Madagaskarze*, Warszawa: Missio-Polonia 2011.
15. *Ojciec Marian Żelazek SVD, Ojciec Trędowatych – Father Marian Żelazek SVD, The Father of the Lepers,* T. Szyszka (red.), Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2008.
16. F. Jabłoński, *Tradycja gnieźnieńskich krzyży misyjnych*, Gniezno: Prymasowskie Wydawnictwo Gaudentinum 2010.
17. F. Jabłoński, *Apele i orędzia na Światowy Dzień Misyjny (1930-2010)*, Gniezno: Prymasowskie Wydawnictwo Gaudentinum 2010.
18. F. Jabłoński, *Terytoria misyjne w świetle Kongregacji Ewangelizowania Narodów w 390. rocznicę jej powstania (1622-2012)*, Warszawa: Missio-Polonia 2012.
19. K. Tyliszczak, *Rola młodzieżowych Kursów Loreto w duszpasterstwie polonijnym w Europie Zachodniej*, Pelplin: Bernardinum 2012.
20. W. Kluj, *Kształtowanie się podstawowych tekstów wiary w języku malgaskim*, Warszawa: Missio-Polonia 2012.
21. B. Dąbrowski, *Specyfika ewangelizacji inkulturacyjnej grupy etnicznej Baganda na przykładzie diecezji Kasana-Luweero*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Instytut Dialogu Kultury i Religii UKSW 2014.
22. *W kręgu pracy polskich oblatów na Madagaskarze*, G. Krzyżostaniak i J. Różański (red.), Warszawa: Grapio 2012.
23. J. Różański, *Misjonarze oblaci Maryi Niepokalanej na Madagaskarze (1980-2010)*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne 2012.
24. F. Jabłoński, *Tradycja gnieźnieńskich spotkań rodziców misjonarzy (1993-2012)*, Gniezno: [bw] 2012.
25. F. Jabłoński, *Gnieźnieński Kościół misyjny i misjonarski*, Gniezno: Prymasowskie Wydawnictwo Gaudentinum 2014.
26. L. Kołodziejski, *Działalność polskiego duchowieństwa na rzecz Polonii na terenie Anglii i Walii po II wojnie światowej*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Wydział Teologiczny UKSW 2013.
27. M. Misiorowski, *Ewangelizacja inkulturacyjna Pigmejów Baka w Kamerunie*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne-Instytut Dialogu Kultury i Religii UKSW 2014.
28. M. Wrzos, *Polskie czasopisma misyjne po II wojnie światowej. Studium misjologiczno-prasoznawcze*, Poznań: Perfekt Druk 2013.

29. M. Wrzos, *Bibliografia polskich czasopism misyjnych. Lata 1945-2013*, Poznań: Perfekt Druk 2014.
30. *Oblackie czasopiśmiennictwo misyjne w Europie*, M. Wrzos (red.), Poznań: Perfekt Druk 2015.
31. L. Nieścior, *Kościół otwarty na ludy. Misyjna myśl Ojców Kościoła. Wybrane zagadnienia*, Warszawa: Missio-Polonia 2011.
32. R. Szczodrowski, *Misjonarze bez habitów. Sylwetki wybranych polskich misjonarzy świeckich*, Coventry-Pelplin: Bernardinum 2015.
33. F. Jabłoński, *Jak Akwila i Pryscylla… Świadectwa małżeństw pracujących na misjach*, Gniezno-Warszawa: Missio-Polonia 2014.
34. T. Szyszka, *Redukcje jezuickie Maynas w Górnej Amazonii w XVII-XVIII wieku. Ujęcie historyczno-misjologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2015.
35. J. Różański, *Działalność polskich misjonarzy oblatów Maryi Niepokalanej w Kamerunie (1970-2010)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2015.
36. *Misje ad gentes Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej*, (red.) W. Kluj, J. Różański, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016.
37. *Ekstremizm muzułmański – nowe wyzwanie do dialogu?*, J. Różański (red.), Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016.
38. R. Zalewski, *Szkoły Sobotnie jako wyraz troski Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii o polskich emigrantów*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016.
39. F. Jabłoński, *Małżeństwo i rodzina szkołą ewangelizacji: apostolstwa i misji*, Rzeszów: Bonus Liber, Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej 2016.
40. F. Jabłoński, *Misyjna świadomość Kościoła domowego. Studium misjologicznopastoralne*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016.
41. R. Jaszczuk, *Ewangelizacja kultur i inkulturacja Ewangelii w świetle dokumentu końcowego IV Konferencji Generalnej Episkopatu Latynoamerykańskiego i posynodalnej adhortacji apostolskiej Jana Pawła II „Ecclesia in America”*, Warszawa: Missio-Polonia 2012.

42. M. Wrzos, *Główne idee teologiczne, historia i funkcje oblackiego czasopiśmiennictwa misyjnego w Polsce (1926-2016)*, Poznań: [Kuria Prowincjonalna Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej] 2016.
43. E.R. Daniel, *Franciszkańska koncepcja misji w złotym okresie średniowiecza*, Poznań: Wydawnictwo Misjonarzy Oblatów M.N. „Misyjne Drogi" 2017.
44. B. Michalski, *Fundusz Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania Wiary w służbie ewangelizacji*, Warszawa; Missio-Polonia 2017.
45. A. Rezmer, *Działalność misyjna diecezji pelplińskiej w świetle soborowych i posoborowych dokumentów Kościoła*, Górna Grupa: Verbinum 2018.
46. *Trójca Święta w kontekstach kulturowych*, T. Szyszka (red.), Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2018.
47. J. Różański, *Polscy oblaci w Kanadzie – duszpasterze polonijni i misjonarze (1896-2016)*, Pelplin: Bernardinum 2019.
48. G. Adamiak, *Realizacja idei misyjnej w diecezji płockiej w latach 1908 – 2015*, Warszawa: Instytut Papieża Jana Pawła II w Warszawie 2020.
49. L. Bovio, *Każdy kapłan jest z natury misjonarzem. Życie i myśl bł. Józefa Allamano*, Warszawa: Missio-Polonia 2020.
51. J. Różański, *Misjologia i religioznawstwo na ATK/UKSW (1969-2019). Historia i dokumentacja*, Pelplin: Bernardinum 2020.
53. G. Adamiak, *Realizacja idei misyjnej w diecezji włocławskiej w latach 1918-2022*, Włocławek: Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku 2024.
54. A. Wiński, *Paradygmat nowej ewangelizacji w dokumentach i praktyce Kościoła na Kubie*, Pelplin: Bernardinum 2023.
55. Jan Krawczyk OCD, *Misje karmelitów bosych w Burundi (1969–1985)*, Pelplin: Bernardinum 2024.
56. Ks. Michał Kacprzyk, *Recepcja idei misyjnej w diecezji kieleckiej w latach 1918-2024*, Pelplin: Bernardinum 2025.

***

ISNN 1896-5393